ग्रंथ वल्ली आम्हा सोयरी

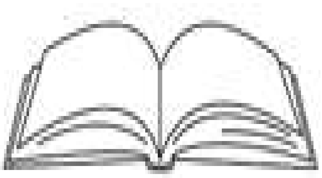

प्रा. योगेश भगवान डफळ

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

ग्रंथ वल्ली आम्हा सोयरी

© प्रा. योगेश भगवान डफळ

❖ **Publisher :**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Co.-Publisher :**

Shri Padmamani Jain College, Pabal,
Tal. Shirur, Dist. Pune-412403

❖ **Printed by :**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ **Page design & Cover :**

H.P. Office (Source by Google)

❖ **Edition:** January. 2021

ISBN 978-93-92584-70-1

❖ **Price : 200/ -**

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

प्राचार्य मनोगत

शैक्षणिक वर्ष २०२१–२२ मध्ये आमचे महाविद्यालयाने डॉ. कलाम यांचा जन्मदिवस व वाचन प्रेरणा दिवसाचे औचित्य साधून ''ग्रंथ वल्ली आम्हा सोयरी'' हे इबूक–बुक युवकांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी व वाचन संस्कृती वृदिंगत व्हावी या हेतूने प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला. आमचे महाविद्यालय ग्रामीण भागातील आहे. आहे त्या परिस्थितीत वेगवेगळे प्रयोग राबवून ते यशस्वी करण्यासाठी प्रयत्नशील असते. करोनाच्या पाश्वभूमीवर काही मर्यादा नक्कीच आहे. तरीही आमच्या महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल सा. प्रा. डफळ वाय. बी. आणि इंग्रजी विभाग प्रमुख सा.प्रा. ऐदाळे वै. अ. यांनी विविध विषयांवर लेखांसाठी प्राध्यापकांना यथोचित आवाहन केल्यामुळे आम्हाला उदंड प्रतिसाद मिळाला त्यामुळे आम्ही मराठी व इंग्रजी असे दोन स्वतंत्र विभाग करून ग्रंथ प्रकाशित करू शकलो. यामध्ये आपल्या महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठ कार्यक्षेत्रातील प्राध्यापकांनी तर लेख लिहिलेच पण महाराष्ट्रा बाहेरील आसाम, गोवा ई. राज्यातील प्राध्यापकांनी लेख लिहून निवड समितीने दर्जेदार लेखांची निवड करून त्यांना प्रसिद्धी दिलेली आहे. आमच्या निवड समितीने सर्व लेख वाचून काही दुरुस्त्या असतील तर संबधिताना कळवून पुन्हा लेखात बदल करून सर्व प्राध्यापकांनी वेळेत पाठविले. भविष्यात या इ बूक– बुक चा आमच्या कॉलेजला तर फायदा होईलच पण त्या बरोबर सबंधित प्राध्यापकांना त्याचा फायदा होणार आहे.

आमच्या महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापकांनी व प्राध्यापकेतर कर्मचारी तसेच सा.प्रा.डफळ वाय. बी. आणि सा.प्रा. ऐदाळे वै. अ. यांनी अथक परिश्रम घेवून हे इबूक–बुक उत्कृष्ट कसे होईल हे पाहीले आहे. हे इबूक–बुक भविष्यात आपल्या संग्रही ठेवण्याइतपत दर्जेदार करण्याचा आम्ही प्रयत्न केलेला आहे . तसेच प्रकाशकांनीही वेळेत सर्व काम पूर्ण करून दिल्याबद्दल त्यांनाही मनस्वी धन्यवाद.

महाविद्यालयाचा हा पहिलाच प्रयत्न अतिशय यशस्वी करण्याचा यथोचित प्रयत्न केला आहे. यामध्ये काही उणीवा राहिल्या असतील तर भविष्यात इबूक—बुक प्रकाशित करताना त्या सुधारल्या जातील .

प्राचार्य
डॉ. एस. डी. घोडेकर
श्री पद्ममणि जैन कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, पाबळ

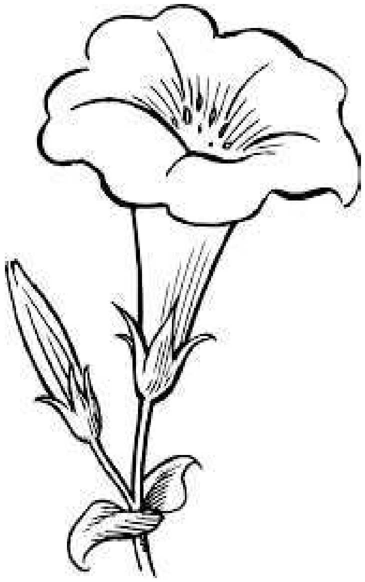

उपप्राचार्य मनोगत

आजच्या गतिमान युगात गुणवत्तेला पर्याय नाही. स्वत:ला सिध्द करता येणाऱ्यांचेच भवितव्य उज्ज्वल असेल. कोणताही देश जागतिकीकरणाच्या स्पर्धात्मक परिणामांपासून वाचू शकत नाही. अपार कष्ट आणि कुशलता अंगी बाणवण्यासाठी शिक्षण हे महत्वाचे आहे आणि विद्यार्थ्यामध्ये जो पर्यत वाचन आवड निर्माण होत नाही तो पर्यत हे शक्य नाही. एकविसावे शतक हे ज्ञानधिष्ठित समाज, ज्ञानधिष्ठित अर्थव्यवस्था असलेले आहे. 'नॉलेज ऑफ पॉवर' असे देखिल पल्याला म्हणता येईल. त्या अनुषंगाणे सदर पुस्तकातील (ग्रंथातील) लेख वाचकांसाठी उपयुक्त ठरतील अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही.

वाचनसंस्कृती रूजलेला, विकसीत, वृध्दींगत असा समाज निर्माण होण्याच्या दृष्टीने हा ग्रंथ उपयुक्त आहे. वाचनासंदर्भात समाजभान जागृत होण्याच्या दृष्टीने संपादकाने केलेला प्रयत्न वाखाणण्याजोगा आहे. माणसाची यांत्रिकीकरणाकडे होणारी वाटचाल थांबवून माणसाला माणूस बनवणारे शिक्षण देणारी संस्कृती रूजविण्याचा प्रयत्न या ग्रंथातून केला गेला आहे. आज आत्मकेंद्रीत, चंगळवादी, भोगवादी पिढी निर्माण होत असल्याने समाजभान जागृत ठेवणारी पिढी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने या ग्रंथातील लेख उपयुक्त ठरतील. व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी चांगले साहित्य वाचणे, आपण जे वाचतो, ऐकतो, पाहातो ते समाजाच्या उध्दारासाठी वापरणे आजची गरज आहे. विद्यार्थी केवळ परीक्षार्थी, पुस्तकी किडा न रहाता तो स्पध ार्त्मक जगात वावरतांना ज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान, कौशल्यप्राप्ती, व्यक्तिमत्व विकास यांची सांगड घालणारे शिक्षण घेणारा बनावा. या ग्रंथात वाचन संस्कृती वृध्दींगत करणारे विविधांगी लेख लिहिले गेले आहेत ते सर्व लेख शास्त्रोक्त पध्दतीने लिहीले गेले आहेत. विचारशक्ती, विषय विवेचन, सर्व समावेशक असे लेखन या ग्रंथातून झाल्याचे

दिसते. त्यामुळे हा ग्रंथ वाचकांसाठी उपयुक्त ठरेल यात शंका नाही.

आधुनिक तंत्रज्ञान आणि गतीमान, स्पर्धात्मक जगात वावरत असतांना माणूस स्वत: पासून परावृत्त होवू नये यासाठी या ग्रंथाची उपयुक्तता महत्वपूर्ण आहे. व्यक्तीच्या चारित्र्याची जडणघडण करणारा, सामाजिक बांधिलकी जपणारा, नितिमुल्यांची शिकवण देणारा असा हा ग्रंथ आहे आज ज्ञानाची कक्षा रूंदावतांना या ग्रंथाचा निश्चित उपयोग समाजाला होईल अशी आशा वाटते. ग्रंथातील सर्व लेखकांच्या पुरोगामी, समाजभान असलेल्या विचारांचे स्वागत, तसेच सर्व लेख एकत्रित करून ते संपादित करण्याचे मोलाचे कार्य केलेल्या प्रा. डफळ योगेश यांचे ही मन:पूर्वक आभार, त्यांच्या भावी वाटचालीस अनेक शुभेच्छा. 'ग्रंथवल्ली आम्हां सोयरे' या उक्तीला पूर्ण करण्याची शपथ आपण सर्व घेवूया.

धन्यवाद...

उपप्राचार्य
प्रा. डॉ. आर. आय. बेग
श्री पद्ममणि जैन कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, पाबळ

संपादकीय

'ग्रंथ वल्ली आम्हा सोयरी' हे पुस्तकाच्या रूपात पानांचे व्यासपीठ उपलब्ध करून देताना आम्हाला अत्यंत आनंद होत आहे. हे पुस्तक तहानलेल्या वाचकांसाठी तसेच नवोदित संशोधक, तज्ञ वाचकांमध्ये मानवीय आणि नैतिक बदल घडवून आणतील. हे पुस्तक नक्कीच वाचकांना प्रबोधन करेल आणि बहुआयामी आणि बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन वाचण्याची त्यांची आवड वाढवेल.

आमची कॉलेज लायब्ररी अनेकदा नाविन्यपूर्ण कल्पनांचे उगमभूमी असल्याचे सिद्ध करते आणि त्याद्वारे माहितीचा प्रसार आणि वापरकर्त्यांमध्ये वाचन संस्कृती जोपासली व वृदिगत व्हावी याचा प्रयत्न करते. ग्रंथालये हि कोणत्याही संस्थेचे हदये असल्याने, ग्रंथालये त्यांच्या वापरकर्त्यांना वेळेत योग्य माहिती प्रदान करून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. दरवर्षी आमची कॉलेज लायब्ररी आय.सी.टी.च्या मदतीने वाचकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी तसेच त्यांना आकर्षित करण्यासाठी अनेक उत्कृष्ट उपक्रम आयोजित करते. यावेळी, डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम यांच्या जयंतीनिमित्त अब्दुल कलाम, वाचन संस्कृती आणि ग्रंथालये यांच्याशी संबंधित विषयांवर लक्ष केंद्रित करून हे पुस्तक प्रकाशित करण्याची कल्पना आम्ही मांडली आहे. डॉ. कलाम यांची जयंती महाराष्टातील सर्व विद्यापिठे व महाविद्यालानमध्ये तसेच सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठांतर्गत कार्यरत महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये वाचन प्रेरणा दिन म्हणून साजरी केली जाते. त्यामुळे या पुस्तकासाठी 'लव्ह ऑफ बुक्स' म्हणजेच 'पुस्तक वाचनाची आवड' ही थीम आम्ही निवडली आहे. अनेक अभ्यासकांनी आपल्या विचारमंथनाने या पुस्तकात वाचकांची बौद्धिक पकड मजबूत करतील असे योगदान दिले आहे. लेखक हे आसाम, गोवा आणि महाराष्ट्र या राज्यांतील आहेत. महाराष्ट्रात नागपूर, औरंगाबाद, पुणे, कोल्हापूर, अमरावती आदी ठिकाणच्या विद्वानांनी आपले लेख, प्रकरणे सादर

केली. प्रकरणे 'वाचन' संबंधित विविध मुद्द्यांवर आणि दृष्टीकोनांवर प्रकाश टाकतात जी व्यक्तिमत्त्वात सकारात्मक आणि विशिष्ट बदल घडवून आणण्यासाठी एक प्रमुख क्रियाकलाप मानली जाते. महाविद्यालयीन शिक्षक, ग्रंथपाल आणि विद्यापीठ ग्रंथपाल यांच्या लेखांनी आणि प्रकरणांनी हे पुस्तक समृद्ध केले आहे. केवळ शैक्षणिक ग्रंथपालांनीच नव्हे तर सार्वजनिक आणि कृषी विद्यापीठाच्या ग्रंथपालांनीही आपल्या विचारप्रवर्तक लेखांनी या पुस्तकाला हातभार लावला आहे. या तंत्रज्ञानावर आधारित, सोशल मीडिया उत्तेजक आणि फास्ट फूडचा वापर करणाऱ्या युगातील तरुण पिढीमध्ये कमी होत चाललेल्या वाचन संस्कृतीवर पुस्तकामधील लेख चर्चा करतात. या लेखांमध्ये तरुणांमध्ये वाचन संस्कृती वाढवण्याच्या पद्धती आणि मार्गांची चर्चा केली आहे. या पुस्तकातील काही लेख हे व्यक्तिमत्त्व समृद्ध करण्यासाठी वाचनाच्या महत्त्वावर प्रकाश टाकतात, जे एका म्हणीमध्ये चांगले दर्शविले गेले आहे: आजचे वाचक उद्याचे नेते आहेत. वाचनामुळे वाचकांमध्ये सहानुभूती, नैतिक आचरण आणि नैतिकता यांसारखे विशेषण निर्माण होण्यास मदत होते. हे आपल्याला तणावमुक्त, पूर्वाग्रह मुक्त, स्टिरियोटाइप मुक्त बनवते. हे पुस्तक नक्कीच तेच करेल. यामध्ये वाचनाचे महत्व ते ग्रंथालयांच्या भूमिकेपर्यंत आणि सोशल नेटवर्किंगपासून ते डिजिटल लायब्ररीपर्यंत विविध विषयांचा समावेश आहे . विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्व वाचकांसाठी ते फायदेशीर ठरेल. यात वैज्ञानिक कल्पना, ग्रंथालय आणि ग्रंथालयाच्या हालचालींमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा शोध घेणारे काही प्रकरण आहेत. या पुस्तकाचे शीर्षक आहे 'ग्रंथ वल्ली आम्हा सोयरी'. हे पुस्तक वाचणे एक मनोरंजक आणि आनंददायी कार्य असेल. हे पुस्तक वाचकांना माहिती, ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि विविध लायब्ररींच्या जगाच्या प्रवासात घेऊन जाईल.

प्रा. योगेश भगवान डफळ
संपादक (ग्रंथपाल)

अनुक्रमणिका

01) वाचन संस्कृती काळाची गरज
प्रा. डॉ. संजय घोडेकर, पाबळ, पुणे. ||13

02) पुस्तकांची चाळ: एक काल्पनिक चर्चासत्र
डॉ. संतोष आबाजी खरात, पुणे ||19

03) नव जनसंचार माध्यम और पुस्तक संस्कृति
प्रा. डॉ. सारिका आप्पा भगत, पाबल,
तह. शिरूर, जि. पुणे **||27**

04) आधुनिक समाज आणी वाचनाचे महत्व
राहुल बाराथे, आळंदी पुणे
||34

05) वाचन प्रेरणा दिना निमित्त ग्रंथालयातील उपक्रम व वाचन कौशल्य विकास
डॉ. सुधीर रामदास नगरकर, मेढा— सातारा ||41

06) डॉ. अब्दुल कलामांचे साहित्य:सर्वांगीण विकासाकडे होणारी वाटचाल
प्रा. किशोर सुभाष मुठेकर, पाबळ,
ता—शिरूर, जि. पुणे. **||48**

07) विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात महाविद्यालयीन वार्षिक अंकाचे महत्त्व
प्रा. संतोष शेषराव देशमुख,
डॉ. गोवर्धन औटे, औरंगाबाद ||54

08) करवीर नगर वाचन मंदिर: करवीर नगरीचा सांस्कृतिक ठेवा
डॉ. विजयकुमार कुंडलिक जगताप, मुंबई
||58

09) वाचन कौशल्य
प्रा. कुलथे प्रविण रमेश, सायखेडा, ता. निफाड,
जि. नाशिक. **||72**

10) वाचनसंस्कृती विकासामध्ये सातारा जिल्हयाचे योगदान
सौ. जिरगे आशा चंद्रशोक, सातारा. **||79**

11) वाचनसंस्कृती विकासामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर
सौ. स्मिता प्रकाश पाटोळे, सातारा **||94**

12) सोशल नेटवर्किंग माध्यमे व ग्रंथालय
श्री. कोकणे प्रकाश पांडुरंग, नेवासा,
जि. अहमदनगर **||101**

13) वाचन संस्कृती विषयक समाजभान आणि आजचा युवक
प्रा. डॉ बेग रेहानाआरा ईस्माइल, पाबळ. **||106**

14) व्यक्तिमत्व विकास आणि भाषा
प्रा. डॉ. हनुमंत भवारी, पाबळ.
ता. शिरूर जि. पुणे. **||114**

15) ''वाचाल तर वाचाल''
श्री. निलेश बाळासो सस्ते, बारामती **||124**

16) २१ व्या शतकात डिजिटल ग्रंथालयाची आवश्यकता
डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे, मलकापूर. जि. बुलढाणा.
||129

17) वाचन सवयी वाढविण्यात ग्रथांलयाची भूमिका
जाधव मनिषा निमराज, केडगाव
ता. दौंड, जि. पूणे **||134**

18) वाचनसंस्कृती विकासामध्ये पालकांची भूमिका: 'चिंटूचे ग्रंथालय' एक संकल्पना
प्रा. व्ही. ए. नाईकवाडी, प्रा. पी. व्ही. नाईकवाडी, पुणे
||138

19) सामाजिक प्रसारमाध्यमे व वाचन संस्कृती वर होणारा परिणाम
प्रा. निखिल गणेश जगताप, पाबळ,
ता. शिरूर, जि. पुणे **||144**

20) वाचन आणि व्यक्तिमत्व विकास
डॉ. चंद्रमणी कैलाश गजभीये, देवरी, जि. गोंदिया **||151**

21) वाचन प्रेरणा दिन, वाचन संस्कृतीच्या विकासासाठी एक ग्रंथलयीन उपक्रम
प्रा. श्री. सागर अंकुशराव भोईटे, प्रा. योगेश भ. डफळ,
पाबळ, ता. शिरूर जि. पुणे **||155**

22) महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या नकाशा वाचनातील समस्या व उपायोजना
प्रा. शिंदे हनुमंत दत्तात्रय, पाबळ, ता. शिरूर, जि. पुणे
||162

23) सेतुमाधवराव पगडी यांनी चालविलेली ग्रंथालय चळवळ
डॉ. शिल्पा शेटे, पाबळ, ता. शिरूर, जि. पुणे **||168**

24) ''व्यावसायिक पर्यावरण आणि वाचन एक चिकित्सक अभ्यास''
प्रा. डॉ. गायकवाड विजय विष्णु, जातेगाव बु.
ता. शिरुर, जि. पुणे. **||177**

25) तंत्रज्ञान युगातील ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण आणि वाचन संस्कृतीचा विकास
प्रा. प्राची आरोटे - डफळ,
प्रा. श्री. सागर अंकुशराव भोईटे, पुणे ||182

26) महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण आणि वाचन संस्कृतीचा विकास
प्रा. अतुल बापू देशमुख,
श्री. नितीन प्रकाश वाघमारे, राहुरी ||191

❑❑❑

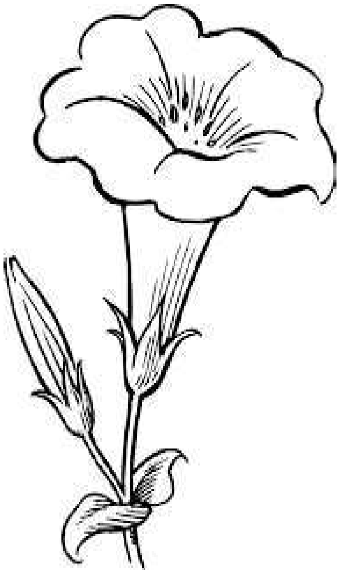

01

वाचन संस्कृती काळाची गरज

प्रा. डॉ. संजय घोडेकर
प्राचार्य,
श्री. पद्ममणी जैन कला व वाणिज्य महाविद्यालय पाबळ, पुणे.

****

वाचनाने माणूस सुसंस्कृत होतो. प्रत्येकाने दररोज वाचन केले पाहिजे. काही व्यक्ती मनोरंजनासाठी वाचतात तर काहीजण ज्ञान मिळवण्यासाठी वाचन करतात. ग्रंथ हेच आपले खरे गुरु आहेत. त्यामुळे वाचनाला पर्याय नाही. वाचन कोण करू शकते तर ज्याला मन मेंदू आहे त्यांने प्रत्येकाने वाचन करायला हवे. सर्वाधिक वाचनाची पिढी ही ज्येष्ठांची आहे. तरुणांनीही वाचन करायला हवे. तरुण पिढी कमीत कमी कष्टात जास्तीत जास्त यशाची अपेक्षा ठेवतात. कठोर परिश्रमाला पर्याय नाही. तरुणांचा सर्वाधिक कल फेसबुक, व्हाट्सअप यांसारख्या क्षणिक माध्यमांकडे असतो. परंतु पुस्तकातून मिळणारे ज्ञान हे चिरकाल टिकणारे असते. त्यातून मिळणारा आनंद हा चिरकाल टिकणारा असतो. विद्यार्थ्यांबरोबर चांगले अध्यापन होण्यासाठी शिक्षकांनीही चांगले वाचायला हवे. त्याचा फायदा त्यांना अध्यापन करताना नक्की होतो. स्वत:च्या आवडीनुसार वाचन करावे. कथा, कादंबर्या, नाटकं, समीक्षात्मक लेखन वाचले पाहिजे. दररोज प्रत्येकाने किमान तीन—चार तास एकाग्रतेने वाचन करायला हवे. तसेच वाचनामध्ये सातत्य हवे. एखाद्याला एखादे पुस्तक वाचायला घेतल्यानंतर ते पुस्तक पूर्ण वाचून टाकल्याशिवाय चौन पडत नाही. काही वाचक

चांगल्या कलाकृतीची टिपणं काढून नोंदी आपल्या संग्रही ठेवतात. ही अत्यंत चांगली सवय आहे. वाचनाला एकाग्रता व शांतता मिळण्यासाठी वाचकांनी पहाटेच्या वेळी शक्यतो वाचन करावे.या सातत्यपूर्ण वाचनाने वाचनाची गोडी लागते व काही कलाकृती मराठी साहित्यात अशा आहेत की त्या वारंवार वाचाव्या वाटतात. त्यातून पुन: प्रत्ययाचा आनंद मिळतो. ज्याला वाचनाची आवड आहे त्याला वाचण्यासाठी सवड मिळते. पुस्तके मिळविताना गावातील सार्वजनिक ग्रंथालयातून मिळवावीत, शालेय ग्रंथालयातून, कॉलेजच्या ग्रंथालयातून, शासकीय ग्रंथालयातून, विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातून, महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या ग्रंथालयातून, भारत इतिहास संशोधन मंडळाच्या ग्रंथालयातून किंवा पुणे नगर वाचन मंदिर ग्रंथालयातून वाचनासाठी चांगली चांगली पुस्तके आपण मिळू शकतो व वाचन करू शकतो. त्याबरोबरच ऑनलाईन सुद्धा चांगली—चांगली पुस्तके आपण खरेदी करू शकतो. तसेच आपण ज्या परिसरात राहतो तेथे भिसी पद्धतीने पैसे गोळा करून पुस्तके खरेदी करू शकतो. तसेच सत्कार समारंभासाठी पुष्पगुच्छ शॉल भेट देण्यापेक्षा चांगली पुस्तके भेट दिली तर ते आपल्या संग्रही राहू शकतात.

प्रबळ इच्छाशक्ती आणि प्रबळ आत्मविश्वास असलेले डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू आपल्याला दिसून येतात. निर्मळ मन आणि दयाळू स्वभावाचे त्यांचे वैशिष्ट्य होते. त्यांनी देशातील तरुण पिढीला आपल्या विचारांनी आणि कृतीने भारावून टाकले होते. भारत नक्कीच महासत्ता बनेल असा दृढ विश्वास त्यांनी प्रत्येक भारतीयांच्या मनात निर्माण केला होता. डॉ. कलाम नेहमी म्हणायचे की चांगले पुस्तक हे शंभर मित्रांसारखे असते. म्हणून शालेय, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी डॉ. कलाम यांची पुस्तके वाचायला हवीत.

एक प्रख्यात तत्वज्ञ अनंत देसाई वृद्धपकाळात पुस्तक उचलत नाही म्हणून पुस्तकाची पाने फाडून ती हातात धरून वाचत असत. तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी वयाच्या ९० व्या वर्षी ही वाचन केल्याशिवाय झोपत नसत. अशाप्रकारे वाचनाच्या तपश्चर्येमुळे ही

माणसं विद्वान आणि अजरामर झाली. वाचन संस्कृती जपायची असेल तर वाचकांचा वर्ग वाढला पाहिजे. तसेच संपूर्ण साक्षरता निर्माण करणे ही काळाची गरज निर्माण झाली आहे.

सध्याच्या माहितीच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात इंटरनेट सारख्या आधुनिक साधनांवर प्रचंड ज्ञान उपलब्ध आहे. याचा उपयोग वाचकांनी करून घेतला पाहिजे. आज प्रत्येक घरात जसे देवघर आहे व दररोज जशी देवाची पूजा केली जाते तसे प्रत्येक घरात ग्रंथालयाचे स्वतंत्र दालन हवे. प्रत्येक गावात मोबाईल टॉवर जसे आहेत तसे प्रत्येक गावात एक ग्रंथालय आणि प्रत्येकाच्या हातात मोबाईल बरोबरच एक पुस्तक असलेच पाहिजे. पुस्तक वाचनाने संस्कृती विसरून दूर गेलेल्या मनांना एकत्र आणण्याचे काम ग्रंथालय त्यातील पुस्तके आणि त्यामार्फत होणाऱ्या संस्कारामार्फतच शक्य होईल.

वाचन महत्त्वाचे का आहे? तर हे महत्त्वाचे आहे कारण ही एक सवय आहे जी आपल्याला एक चांगली व्यक्ती बनू शकते. महान पुरुष आणि महान स्त्रीयांच्या जीवनातून आपल्याला शिकायला मिळते की त्यांच्यापैकी बहुतेकजण पुस्तके वाचण्यापासून प्रेरणा मिळाल्यामुळे जीवनात यशस्वी झाली आहेत. वाचन आपल्याला शुद्ध आनंद आणि तीव्र आनंद देत असते. कादंबरी, लघुकथा, कविता, प्रवासवर्णने आपल्या मनाचे मनोरंजन करतात.

ग्रंथ आमुचे साथी,ग्रंथ आमुच्या हाती,
ग्रंथ उजळती अज्ञानाच्याअंधाराच्या राती !
या ग्रंथाच्या तेजामधुनीजन्मा येथे क्रांती,
ग्रंथ शिकविती माणुसकी अन ग्रंथ शिकविती शांती !
निराश जीवा धीर धरुनी पुढे घेऊन जाती !
ग्रंथ आमुचे साथी ग्रंथ आमुच्या हाती,
ग्रंथ उजळती अज्ञानाच्या अंधाराच्या राती !

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात लहानांपासून वयोवृद्धांपर्यंत सगळीच माणसे दूरदर्शन, मोबाईल भोवती केंद्रित झालेली दिसतात. तासन् तास दूरदर्शन समोर बसणारी माणसं स्वत:साठी दररोज चार ओळी

वाचायला तयार नाही. त्यामुळे परिणामी संस्कृती लोप पावण्याची शक्यता आहे आणि मग सांगण्याची वेळ येते ''वाचाल तर वाचाल'' वाचन हा फक्त विरंगुळा नाहीतर अर्थपूर्ण विरंगुळा आहे. कारण मनोरंजनाबरोबरच ज्ञानार्जनाचा प्रमुख हेतू वाचनामागे असतो. आपण खरंतर वेळ जात नाही म्हणून वाचन करण्यापेक्षा वाचनासाठी वेळ काढायला पाहिजे. वाचन लहानपणी ज्ञान देण्याचं काम करतं तर तारुण्यात शील रक्षणासाठी विवेक आणि सद्भावना निर्माण करण्याचं काम करतं आणि वार्धक्याच्या काळात दु:ख हरण करून आनंद देण्याचे काम करतात.

ज्येष्ठ साहित्यिक वि. स. खांडेकर म्हणतात, वाचनाने माझ्या जीवनातील आनंदाच्या क्षणांमध्ये अधिकच सुगंध भरला आणि दु:खाच्या वेळी संकटाशी लढण्याचे सामर्थ्य वाचनानेच दिले. वाचनासाठी आपल्याला भरपूर साहित्य उपलब्ध आहे. कथा, कादंबरी, ललित गद्य इ. वाङमयचा डोंगरच आपल्यासमोर उभा आहे. कमी आहे ती फक्त वाचण्यार्‍यांचीच आणि म्हणूनच वाचन संस्कृती गरजेची आहे. असे म्हणण्याची वेळ आली आहे. अगदी महाविद्यालयीन विद्यार्थी देखील पाठ्यपुस्तके, संदर्भ पुस्तके वाचण्यास तयार नाहीत.

परीक्षे अगोदर केवळ गाईड्सवरच काम होत आहे!
अभ्यासाला वेळ नाही शॉर्टकट चा काळ आहे !
पुस्तके बाजारात मिळत नाहीत गाईड्सचा सुकाळ आहे!
प्रार्थना पसायदान पाठ नाही आणि सिनेमांची गाणी मात्र सारी तोंडपाठ आहेत !

वाचन संस्कृती रुजविण्यासाठी पुढील गोष्टी करणे आवश्यक आहे.

१) डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम वाचन गट तयार करणे.

२) वाचनीय पुस्तके गोळा करून महाविद्यालयात बुक बँक तयार करणे.

३) डॉ. कलाम यांच्या स्मृती प्रित्यर्थ प्रत्येकाने एक पुस्तक वाचायला हवे.

४) प्रत्येक व्यक्ती, शिक्षक, माजी विद्यार्थी, पालक यांनी विद्यार्थी किंवा महाविद्यालयाला पुस्तके भेट द्यावी जेणेकरून त्या पुस्तकांचा विद्यार्थ्यांना फायदा होऊ शकेल.

५) चांगल्या पुस्तकांवर चर्चासत्रांचे आयोजन करणे.

६) डॉक्टर ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या ग्रंथावर आधारित व्याख्याने आयोजित करणे.

७) विद्यार्थ्यांशी संवाद साधण्यासाठी स्थानिक लेखक—कवींना आमंत्रित करता येईल.

८) पुस्तक प्रदर्शनाचे आयोजन करणे. महान व्यक्तीच्या जीवनात वाचनाच्या संस्कृतीची माहिती देणे.

९) पुस्तके वितरित करून वाचक दिन अध्यापक दिवस साजरा करणे.

अभ्यास कसा करावा?

कोणतेही काम प्रभावीपणे करण्यासाठी मनाच्या एकाग्रतेची गरज असते. एखादा लोहार, सुतार किंवा सोनार मनाची एकाग्रता सहजपणे अंगिकारतो. कारण एकाग्रतेच्या अभावी त्यांच्या कामामध्ये अपघात होऊन नुकसान होण्याची शक्यता अधिक असते. मनाची एकाग्रता साधण्यासाठी हे कारागीर लोक कोणतेही पुस्तक वाचत नाहीत किंवा कोणत्या योगाशिबिरातही जात नाहीत. सरावाने आपोआपच त्यांना सिद्धता प्राप्त होते. तसेच अभ्यास करणे हे विद्यार्थ्यांचे कर्तव्य आहे आणि ते प्रभावी रीतीने पार पाडण्यासाठी मनाच्या एकाग्रतेची गरज असते. मनाची एकाग्रता नसेल तर साध्या साध्या कामांमध्ये चुका होऊ शकतात आणि एकाग्र मनाने अतिशय जोखमीची अवघड कामे देखील अचूक होऊन जातात. मनाच्या एकाग्रतेमध्ये येणारा अडथळा म्हणजे मनाची चंचलता ही सर्वात मोठी अडचण आहे. मन मोठे बलवान असते. चंचल असते. मनाला काबूत ठेवणे वाऱ्याला पकडण्या एवढे अवघड असते. अखंड अभ्यास आणि अनासक्ती (वैराग्य) यांच्या सामर्थ्यानेच मनाला ताब्यात ठेवता येते. मनाची एकाग्रता साधणे हे सहज सोपे नाही तसे अशक्यही नाही. आयुष्यात कोणत्याही

गोष्टीत यश संपादन करायचे असल्यास एकाग्रतेला पर्याय नाही.

इ. उपक्रमांच्या माध्यमातून समाजात वाचन संस्कृती वृद्धिंगत करता येईल व वाचनाने सुजाण नागरिक निर्माण करण्यासाठी मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ

१. व्यावहारिक व उपयोजित मराठी आणि प्रसारमाध्यमे— संपादन—डॉ. संदीप सांगळे. डायमंड पब्लिकेशन्स—सदाशिव पेठ पुणे. २००९
२. परुळेकर आशा— व्यक्तिमत्व कसे घडवाल—उन्मेष प्रकाशन पुणे— १९९३
३. पुंडे द. दि. भयंकर सुंदर भाषा, मॅजेस्टिक प्रकाशन पुणे. १९८५
४. य. च. म. मु विद्यापीठ नाशिक— वाचन आणि लेखनकौशल्य
५. काळे डॉ. कल्याण— पुंडे डॉ. द. दि. व्यावहारिक मराठी निराली प्रकाशन पुणे.
६. कुलकर्णी डॉ. एस. के. वार्ताजगत
७. गोविलकर डॉ. लीला, डॉ. जयश्री पाटणकर व्यावहारिक मराठी स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे.
८. देशमुख पंजाबराव — 'यशस्वी जीवनाची वाटचाल' स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे—२००७
९. देशमुख मंगेश — 'शिखर यशाचे' सुरेशचंद्र प्रकाशन पुणे— २००६
१०. गोखले ल. ना.— पत्रकारितेचा स्वभाव — पुणे विद्यापीठ पुणे—७

❑❑❑

02

पुस्तकांची चाळः एक काल्पनिक चर्चासत्र

डॉ. संतोष आबाजी खरात
सहाय्यक ग्रंथपाल,
व्यवस्थापनशास्त्र विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

****

प्रस्तावना:—

बदलता काळ नेहमीच समाजापुढे नवीन प्रश्न व नवीन आव्हाने निर्माण करत असतो आणि विकसनशील देशामध्ये मुळातच असणाऱ्या प्रश्नांमध्ये व आव्हानांमध्ये यामुळे वाढ होत राहते. विकसित देशामध्ये होणारे संशोधन ते योग्य पध्दतीने न वापरल्यामुळे कधी कधी विकसनशील देशासाठी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि वैयक्तिक अध:पतनासाठी कारणीभूत ठरते. स्मार्ट फोन आणि इंटरनेट हे आत्तापर्यंतचे सर्वात वेगवान पसरणारे संशोधन आहे. याचा जसा फायदा आहे तसाच तोटाही खुप आहे. भिन्न जातीय व्यवस्था असलेल्या, भिन्न विचारसरणीचे अनुकरण करणाऱ्या, गरीब ते अति श्रीमंत असा वर्ग असणाऱ्या भारतासारख्या देशासाठी यांच्या वापराबाबत अनेक आव्हाने निर्माण होताना दिसतात. एक चुकीची माहिती इंटरनेट बंद करून संचारबंदी करायला भाग पाडते. तेव्हा याची दाहकता दिसून येते. याचे खरे कारण इंटरनेट किंवा स्मार्टफोन चा विकास हे नसून चुकीची माहिती पसरवणारे व स्वत:ची वैचारिक पातळी नसणाऱ्या लोकांची संख्याच अधिक असणं हे आहे. म्हणून अलिकडचे लेखक

म्हणतात वैचारिक लेखन व्हावे आणि भविष्यातील युवकांना पर्यायाने येणाऱ्या पिढीला योग्य दिशा मिळाली पाहिजे[१]. तसेच समाजास भेडसावत असलेल्या समस्यांचे तातडीने तसेच व्यावहारिक उपाय मांडण्याकरिता उपयोजित संशोधन केले पाहिजे[२]. उत्तम वाचनाची आवड तयार झाली कि उत्तम राहणीमानात वाढ होते. वाचनाचे खूप फायदे आहेत परंतु आजची पिढी यापासून दूर चालली आहे. म्हणून आजच्या पिढीने मोबाईल फोन व इतर माध्यमांचा वापर मर्यादित ठेवून पुस्तक वाचन करावे हे सांगण्याचा प्रयन्त प्रस्तुत लेखात केला आहे. एकेकाळी पुस्तकांची खुप आवड असणाऱ्या एका वाचकाने वेगवेगळ्या ठिकाणाहून खुप दर्जेदार व नामवंत लेखकांच्या पुस्तकांचा घरामध्ये केलेला संग्रह, आता [४] या पिढीपर्यंत पोचला आहे. पुस्तकांना या पिढीतून येणाऱ्या अनुभवावरून ते एकमेकांशी काय चर्चा करत असतील हे दाखवणारे हे काल्पनिक चर्चासत्र.

पुस्तक 'अ' : अरे असं कस? हा चिंट्या बघतच नाही आपल्याकडे. हा सारखं त्या यंत्राकडे काय पाहत बसलेला असतो?

पुस्तक 'ब' : अरे ते यंत्र साधं–सुध नाही त्याला मोबाइल म्हनतात. त्याने अनेक यंत्रांची जागा घेतलीय. म्हणजे अनेक यंत्रांची कामे तो एकटा च करतो. म्हणजे चिंट्याच्या बाबांनी आणलेला रेडिओ बंद पडला तो आता कुठं पडलाय दिसतच नाही. तसेच टिव्ही व टेलिफोन चा आवाज पण कमीच येतो. इतकच काय फोटो काढण्या पासून बँकेच्या व्यवहारापर्यंत बहुतेक सर्वच लोक यावरच तर अवलंबुन आहेत.

पुस्तक 'अ' : म्हणजे आपल्यावर हि धूळ बसली हि अशीच राहणार कि काय? अरे मला या ठिकाणी चिंट्याच्या आजोबानी आणलं. चिंट्याच्या बाबाला आणि त्याच्या भावंडाला शिवाजी महाराज कोण होते, त्यांनी स्वराज्याची स्थापना कशी केली त्याचे हुबेहूब चित्र त्याच्या डोळया पुढे मी उभं केलं. जर मी ह्या ठिकाणी नसतो तर या चिंट्याच्या बाबांना कोणी हा इतिहास सांगितला असता. तुला माहिती आहे का कि इतिहास वाचल्यावर त्या बाबांना संघर्ष करण्याची स्फुर्ती मिळाली.

पुस्तक 'ब' : हो सर्व मान्य आहे अरे पण काळाच्या

ओघात गरजे मध्ये बदल होतो आणि त्यानुसार प्रत्येक गोष्टीचे अस्थित्व ठरते. तुला माहिती आहे का माझी कहाणी? माझी रचना करणारी तर चिंट्याची आजीचं होती. खुप कष्ट घेतले तिने. तिच्या घरची परिस्थिती बेताची असताना मोठया जिद्दीने स्वत:च्या हिंमतीवर तिने शिक्षण पूर्ण केले. विदेशातूनही जाऊन आली. माझी रचना करताना कित्येक पुस्तके आणली वेगवेगळया ग्रंथालयाला भेटी दिल्या नंतर मी तयार झालो. लोकांनी त्यावेळी मला इतके उचलून घेतले कि तिला राष्ट्रीय पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. पण आता तसे नाहीये, आपण दोघेही धुळीने माखतोय त्याबरोबरच खालच्या मजल्यावर असणारी पोथी, ज्ञानेश्वरी, वरच्या मजल्यावरील भारताचे संविधान व इतर पुस्तकांचे हि असेच आहे.

पुस्तक 'अ' : अरे मग हि मंडळी वाचन करतात कि नाही?

पुस्तक 'ब' : अरे हा चिंट्या तरी त्याच्या बाबानी लावलेल्या सवयी मुळे आपल्यापाशी येउन ऑफिस ची कामे करत असतो. पण त्याची हि दोन मुलं, ते तर टीव्हीवर कार्टून चालू असताना एक चक्क मोबाइलला वर परीक्षा देत असतो आणि दुसरा त्याला उत्तर शोधून देत असतो.

पुस्तक 'अ' : म्हणजे वाचन नाही, अभ्यास नाही आणि थेट परीक्षा?

पुस्तक 'ब' : असं नाही ते हि वाचतात कि पण फक्त परीक्षेपुरतंच आणि फक्त दुसऱ्या मित्रांनी तिसऱ्या मित्रांच्या मदतीने पाठवलेल्या नोट्स.

पुस्तक 'अ' : अरे, मला काही कळेना दुसरा मित्र, तिसरा मित्र काय आहे?

पुस्तक 'ब' : म्हणजे वाचक आणि पुस्तक यांच्या मित्रातील नात्याप्रमाणे त्यांना आता मोबाईल मुळे दुसरे मित्र पण मिळालेत.

पुस्तक 'अ' : कोण कोण आहेत हे नवीन मित्र?

पुस्तक 'ब' : वॉट्सअँप, फेसबुक, युट्युब, ट्विटर, गूगल इ. इंटरनेट मुळे त्यांना नवीन मित्र मिळालेत. सध्याच्या काळात या मित्रांनी

धुमाकूळ घातला आहे. ते सर्वांच्या आवडीचे झाले आहेत. परीक्षा जवळ आली कि त्यांचा तिसरा मित्र या मित्रांच्या साह्याने यांना नोट्स पाठवतो. मग बसल्या जागी, कोणत्याही वेळी त्यांना पाहिजे असलेली माहिती मिळते मग हे मंडळी खुप खुश होतात आणि ही तेवढंच वाचतात आणि जितकं लक्षात येत तितकंच लिहतात तरीही मार्क्स ७०% च्या वर पाडतात. मग अशी मंडळी कशाला तुझ्याकडे येतील.

पुस्तक 'अ' : म्हणून त्यांचे हे मित्र आपल्यापेक्षा चांगले वाटायला लागलेत तर.

पुस्तक 'ब' : नाही, तस नाही त्यांना जर फायदा झाला तर ते चांगले आणि तोटा झाला तर वाईट ठरवलं जात.

पुस्तक 'अ' : इतक्या टोकाच्या भूमिका, म्हणजे चांगलं आणि वाईट लगेच ठरवलं जातं?

पुस्तक 'ब' : कारण या सर्व सोशल माध्यमा मध्ये जी माहितीची देवाण घेवाण करणारे लोक आहेत त्या मध्ये चांगले, वाईट, स्वत:हाला विद्धवान समजणारे, गरीब किंवा श्रीमंत म्हणवणारे, मी सांगेल तेच बरोबर असे म्हणणारे आणि ज्याच्याकडे भरपूर वेळ आहे असे लोक आहेत. आणि जी माहिती सोशल माध्यमा मध्ये फिरत असती त्यांनी जर चांगला फायदा झाला तर त्यांचे श्रेय घ्यायला सगळे पुढे येणारे. पण जर नुकसान झाले तर त्यांची जबाबदारी कोणी घ्यायला तयार नसणारे लोक आहेत. आपल्या भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी ह्या सोशल माध्यमांनचा जातीय दंगली घडविणारे, तिक्ष्ण व जहार शब्दांचा वापर करून माहिती पाठवणारे आणि त्याला बळी पडणारे लोक जास्त आहेत. संपूर्ण पुस्तकं कॉपीराइट चा भंग करून पाठवणारे लोक जास्त आहेत. भावपूर्ण श्रद्धांजली चा मेसेज आलेला असतांना वाढदिवसाच्या शुभेच्या किंवा एखाद्याला पुरस्कार भेटल्याने त्याचे अभिनंदन करणारे मेसेजेस एकाच वेळी पाठवणारे लोक भरपूर आहेत.

पुस्तक 'अ' : अबब! म्हणजे मी फक्त चांगले किंवा वाईट एवढच बोललो पण ह्या ठिकाणी तर भावनाशून्य मंडळी व द्वेषाने

पछाडलेल्या मंडळींचा तर गोतावळाच जमा दिसतोय. मला तर नव्या पिढीची काळजी वाटायला लागलीय.

पुस्तक 'ब' : अरे काही काळजी वगैरे करू नकोस. तुला माहिती आहे का कि सूर्याच्या अतिनील किरणांपासून पृथ्वीवरील जीवसृष्टीचे संरक्षण करण्यासाठी मध्ये ओझोन वायूची पातळी असते. तसेच ह्या ठिकाणी उत्तम वैचारिक पातळी असणारे लोकं सुद्धा आहेत जे स्वत:हाचे आणि इतरांचे सोशल माध्यमामुळे होणाऱ्या त्रासाची दाहकता कमी करतात. परंतु, दुर्दैवाने ओझोन सारखी हि वैचारिक पातळी सुद्धा कमी कमी होत चालेली दिसतेय.

पुस्तक 'अ' : अरे वा वैचारिक पातळी ओझोन पातळी सारखी काम करते?

पुस्तक 'ब' : तशी अपेक्षा ठेवुयात.

पुस्तक 'अ' : मग वैचारिक पातळी वाढवण्यासाठी काय करावे लागेल?

पुस्तक 'ब' : आला ना मुद्याकडे. अरे हे जे उत्तम वैचारिक लोक इतरांचे वैचारिक भ्रष्टाचारातून संरक्षण करतात ते उत्तम लेखन करणारे आणि उत्तम वाचन करणारे आहेत. त्यांनी केवळ त्यांच्या विचारातून समाजात बदल घडवून आणला आहे आणि समाजामध्ये एक आदर्श उभा केला आहे.

पुस्तक 'अ' : तू माझ्या सर्व प्रश्नांना कसं काय उत्तरे दिली?

पुस्तक 'ब' : कारण आपल्या चाळीमध्ये राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, विचारवंत राहतात आणि आमच्यात असे चर्चासत्र नेहमी चालू असतं.

पुस्तक 'अ' : हो आणि हे लोक आपल्या चाळीत जास्त आहेत हे मला माहिती आहे. खरंच मला माझा अभिमान आहे. कारण मी एक उत्तम वैचारिक पातळी तयार करण्याचं काम करतो. पण हि धूळ कोणी साफ करणार आहे का नाही? कारण हि चिंट्याची मुले पण बघत नाही आपल्याकडे.

पुस्तक 'ब' : हो करेल ना. चिंट्यच्या बायकोला वाचनाची आवड आहे की. मग तीच तिच्या मुलांना आपल्यावरील हि धूळ साफ करायला सांगेल. अजून असे वाचन वेडे लोक भरपूर आहेत आणि ती पुढील पिढी सुध्दा उत्तम घडवतील. काळ कितीही बदलला तरी ओझोन वायूने आपले गुणधर्म सोडले नाहीत. तसेच उत्तम विचारवंत उत्तम वाचन कधीही सोडणार नाहीत. थोडीसी धूळ नक्की चढेल, वाळवी हि लागेल पण आपल्याला असेच उभे राहावे लागेल. कारण कोणाला कधी आपली गरज पडेल तेव्हा आपण त्यांच्या मदतीला दिसलो तर त्यांनाच आपण खरे मित्र आहोत याची जाणीव होईल.

सध्याचे वास्तववादी चित्र वरील काल्पनिक चर्चेतून मांडण्याचा प्रयन्त केला आहे. उत्तम विधायक वैचारिक पातळी असलेली विचारवंत हि केवळ त्या राष्ट्राचीच नव्हे तर संपूर्ण जगाची संपत्ती आहे. अशी संपत्ती घडविण्याची जबाबदारी संपूर्ण मानवजातीची आहे. आणि हे जर उत्तम वाचनाने व लिखाणाने होणार असेल तर सरकारी, पालक, शिक्षक व ग्रंथालय अशा सर्वच पातळीवरून प्रयन्त करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी काही नियम व कायदे हि करण्याची वेळ आली तरी देखील. **वाचन संस्कृती जोपासण्यासाठी काही नव्याने पर्याय सुचवावे वाटतात. ते पुढील प्रमाणे–**

➢ कोणत्याही साहित्याची निर्मिती करण्यासाठी अशिक्षित पणा अडसर येत नाही हा इतिहास आहे. इतिहासाने अशिक्षित लेखकांच्या हातून खूप दर्जेदार लेखन करून घेतले आहे. ज्या प्रमाणे शिक्षकांना बडतीसाठी पुस्तक लिहणे हा एक पर्याय आहे. त्या प्रमाणे शेतकरी वर्गाला आर्थिक फायदा मिळावा म्हणून का नसू नये? दर्जेदार व ठराविक संख्येमध्ये जर एखाद्या शेतकऱ्याने पुस्तक रूपात गद्य, पद्य, रूढी, चालीरीती, परंपरा, इतिहास किंवा त्याचे अनुभव पुस्तक रूपात प्रकाशित केल्यास शासनाकडून अश्या लेखक शेतकऱ्यांना ठराविक काळासाठी वीज बिलात सूट, किंवा थेट आर्थिक लाभ तो हि दीर्घ काळासाठी वगैरे वगैरे जेणेकरून शेतकऱ्यातील लेखक जागा होऊन मोठा दुर्लक्षित वर्ग लिखाणाकडे पर्यायाने वाचनाकडे ओढला जाऊ

शकेल व गाव तेथे ग्रंथालय हि चळवळ देखील मजबूत होईल. त्यासाठी जर शासनाने ''लिखाण बळीराजाचे'' अशा प्रकारची दुसरे कोणतेही नाव देऊन योजना तयार केली तर...

➢ वर्षभरात खरेदी केलेल्या पुस्तकांची बिले टॅक्स मधून वजावट करण्यास पात्र झाली तर...

➢ सार्वजनिक ग्रंथालयाने त्यांच्या अधिकार क्षेत्रात येणाऱ्या लोकांच्या बाबतीत घडलेल्या महत्वाच्या घटनांची माहिती शासकीय यंत्रणेतून उदा. गावाच्या ठिकाणी ग्रामपंचायत, तलाठी कार्यालय, पोलीस स्टेशन, पोस्ट ऑफिस यांच्याकडून मिळवून वर्षाच्या शेवटी पुस्तक रूपात प्रकाशित केले तर...

➢ पालकांनी घरातील मोबाईल व इंटरनेट वापरण्यावर रोज ठराविक वेळेचे निर्बंध घातले आणि तो वेळ वाचनासाठी ठेवला तर...

➢ ग्रंथालयाने जर नामवंत लेखकांना बोलावून विद्यार्थी दशेतच लेखक कसे बनावे याचे चर्चासत्र भरवून पुस्तक प्रकाशित करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा प्रकाशनाचा खर्च उचलला तर...

➢ कोणत्या प्रकारचे, कोणत्या काळातील, कोणत्या भूप्रदेशातील वाचनसाहित्य उपभोक्ता किती वारंवारितेने वापरतो हे उल्लेख विश्लेषणा आधारे माहिती घेऊन तसा संग्रह विकसित करणे व तो योग्य उपोभोक्त्यांना ग्रंथालयाने स्वत:हा उपलब्ध करून दिले तर[३] ...

➢ ग्रंथपालांनी वाचाल तर वाचाल ह्या संदेशाबरोबर उत्तम लिखाणाची सवय स्वत:हा लावून इतरांनाही प्रवृत्त केले तर [४] ....

➢ अनौपचारिक शिक्षणामध्ये शिक्षकाचे अस्तित्व नाममात्र असते. कोणतीही व्यक्ती स्वयं शिक्षण घेत असते. यामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयाचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. ग्रंथालयांनी वाचनाचे व इतर विविध ग्रंथालय उपक्रम आणि सेवा देऊन अनौपचारिक शिक्षणाचे कार्यक्रमास मदत केली तर[५]...

लेखनातून वाचन आणि वाचनातून लेखन हे समीकरण वापरल्यास वाचन संस्कृती जोपासण्यास मदत होईल. यासाठी गरज आहे सर्वच थरातून प्रयन्त करण्याची.

संदर्भः—

१. लोखंडे, धनंजय आणि गरुड, दीपक. (२०२०). आंबेडकरी विचारविश्व (प्रथम आवृत्ती). पुणे: यशोदीप पब्लिकेशन.

२. खेरडे, मोहन (२०१९). संशोधनातील सांख्यिकीय तंत्रे (प्रथम आवृत्ती). पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.

३. कुंभार, राजेंद्र (२०२०). यशस्वी ग्रंथपालांच्या ५ सवयी. पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.

४. महाजन, शा. ग. (२०२१). यशस्वी ग्रंथपाल कसे व्हाल?: अनुभव कथन. पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.

५. महाजन, शा. ग. (२०२०). शालेय ग्रंथालयांचे संघटन आणि व्यवस्थापन. पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.

❑❑❑

03

नव जनसंचार माध्यम और पुस्तक संस्कृति

प्रा. डॉ. सारिका आप्पा भगत
हिंदी विभाग
श्री पद्ममणि जैन कला व वाणिज्य महाविद्यालय पाबल, तह. शिरूर, जि. पुणे

****

आज के नव जनसंचार माध्यमों के युग में इलेक्टॉनिक माध्यमों में अभूतपूर्व परिवर्तन आया है। आज जनसंचार के कई ऐसे साधन बाजार में उपलब्ध है, जिसकी कल्पना भी शायद किसी ने दस पंद्रह साल पहले नहीं की होगी। मानव समाज में एक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति के साथ अपने भावों विचारों की अभिव्यक्ति भाषा द्वारा प्रस्तुत करता है। प्राचीन काल में बोलने, पढ़ने, लिखने, सुनने, देखने, विचार विमर्श करने, अपने मतों धारणाओं को अनुभवों को व्यक्त करने पर 'संचार' होता था। लेकिन इन माध्यमों के सहारे संचार एक ही स्थान पर होता था। दूर रहनेवाले मनुष्य तथा समुदाय तक संदेश पहुॅंचाने में बाधा आती थी। इसीलिए मनुष्य ने आवाज देना, घंटा या बिगुल बजाना, टॉवर, उॅंट, घोड़ा, कबुतर, डाकिया, भोजपत्र, तामपत्र, विविध शिलालेख, रेल तथा मोटारगाड़ियों को अपनाया। तदन्तर विविध धार्मिक ग्रंथो द्वारा फिर परंपरागत तरीकों से जनसंचार होने लगा जैसे — लोकनाट्य, लोकनृत्य, किर्तन, रास, नाटक, नौटंकी, रामलीला, कठपुतली, उत्सव, तमाशा, मेला, स्वांग इत्यादि। फिर धीरे धीरे विज्ञान का तेजी से विकास और विस्तार हुआ और आगे इंटरनेट के आविष्कार

से लोगों की सूचना आदान प्रदान की प्रक्रिया में तेजी से बढ़ोत्तरी हुई। आधुनिक काल में पत्र पत्रिकाएँ, रेडियो, टेलीविजन, फिल्म, कम्प्यूटर, टेलीग्राम, टेलीप्रिंटर, फैक्स, टेलीफोन आदि जनसंचार माध्यमों ने अभूतपूर्व क्रांती ला दी है।

'संचार' शब्द संस्कृत के चर धातु से बना है, जिसका अर्थ है चलना, अर्थात किसी बात को आगे बढ़ाना, चलाना या फैलाना। विवेच्य संचार शब्द अंग्रेजी शब्द Communication का हिंदी पर्याय है जो भावों, विचारों, संदेशों, सूचनाओं तथा जानकारी के आदानप्रदान के रूप में देखा जाता है।

संचार और जनसंचार में सूक्ष्म अंतर है। 'संचार' शब्द में 'जन' विशेषण जुड़ जाने से 'जनसंचार' शब्द बन चुका है जो 'लोग', 'प्रजा', 'समुदाय' का द्योतक है। संदेशों का प्रेषण जब व्यापक जनसमुदाय के लिए होता है तब वह 'जनसंचार' बनता है। अर्थात जब संचार की प्रक्रिया बड़े पैमाने पर होती है, तो वह जनसंचार कहलाती है। माध्यम का सामान्य अर्थ है विचार, भाव, सूचना या जानकारी के प्रेषण का साधन। इन्हें 'प्रसार माध्यम','संचार माध्यम', 'जनसंचार माध्यम' तथा जनसंपर्क माध्यम भी कहा जाता है। जनमत तैयार करना, उसमें परिवर्तन करना उसे समुचित दिशा देना तथा जनता का प्रबोधन करना आदि इनके प्रमुख कार्य है।

प्रसार माध्यमों में दो प्रकार के प्रसार माध्यमों को देखा जा सकता है। जिसमें लिखीत अथवा मुद्रित और इलेक्ट्रॉनिक यह दो माध्यम प्रमुख है। मुद्रित माध्यमों में समाचार पत्रों तथा विभीन्न प्रकार की पत्र पत्रिकाओं का समावेश होता है। और इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में twitter, Instagram, Whatsapp, Facebook, T.V , Redio आदि विभीन्न प्रकार के प्रसार माध्यमों का समावेश होता है। इन्हें निम्नलिखित चार भागों में विभाजित किया जाता है।

१. मुद्रित माध्यम — पत्र, पत्रिकाएँ, समाचार पत्र, जर्नल, पैम्फ्लेट, पोस्टर तथा पुस्तके आदि

२. श्रव्य संचार माध्यम — रेडिओ, ओडिओ कैसेट आदि

३. दशक श्राव्य संचार माध्यम – दूरदर्शन, ओडिओ कैसेट, चलचित्र आदि

४. नव इलेक्ट्रॉनिक माध्यम – इंटरनेट, कम्प्यूटर, मोबाईल आदि

प्रसार माध्यमों के ज्यादा मात्रा में इस्तेमाल के कारण आज किताबों की ओर पाठक वर्ग बहुत कम प्रमाण में दिखाई देता है। इसके पीछे बहुत अलग अलग कारण भी है। इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों का ज्यादा इस्तेमाल इन दो सालों में कोरोना महामारी के कारण ज्यादा संख्या में लोग कर रहे हैं। मार्च २०२० में कोरोना महामारी के कारण लॉकडाउन शुरू हुआ और विश्वभर के सभी जनसमुदाय का ज्यादा से ज्यादा समय घर में बीतने लगा क्योंकि बहुत से कार्यालयीन, शिक्षा से संबंधीत कामकाज घर पर ऑनलाईन मोबाईल कम्प्यूटर पर होने लगे।

स्कूल, कॉलेजों की सभी तासिकाएँ ऑनलाईन होने के साथ जो छात्र किताबों के माध्यम से अध्ययन करता था उन्हें सभी विषयों की जानकारी मोबाईल पर घर बैठे मिलने लगी। परिणामस्वरूप किताबें पढ़ना कम हो गया। कवि गुलजार जी 'किताबें झाँकती हैं बंद अलमारी के शीशों से' कविता में पाठकों के अभाव में हुई किताबों की दयनीय दशा का चित्रण करते हुए कहते है,

'किताबें झाँकती हैं बंद अलमारी के शीशों से
बड़ी हसरत से तकती हैं
महीनों अब मुलाकातें नहीं होंती
जो शामें उनकी सोहबत में कटती थीं
अब अक्सर गुजर जाती है कम्प्यूटर के पर्दों पर
बड़ी बंचैन रहती हैं किताबें

मनुष्य के जीवन में किताबों का महत्त्वपूर्ण स्थान है। किताबें हमें जीवन का पाठ पढ़ाती है, हमारा जीवन समृध्द कराती है। पर आज पाठकों के अभाव में किताबें अलमारी में बंद पड़ी है। कम्प्यूटर, मोबाईल के साथ रहकर हम किताबों से दूर जा रहे है।

समाज हित के लिए जो लिखा जाता है वह साहित्य है। एक

सुंदर राष्ट्र के निर्माण के लिए साहित्य की महत्त्वपूर्ण भूमिका होती है। मानव कल्याण के निर्माण के लिए उत्कृष्ट साहित्य की आवश्यकता होती है। मौल्यवान साहित्य हमारे जीवन को दिशा देने का कार्य करता है। साहित्य हमारे जीवन को आकार देता है। जीवन को सुध ारता है। सही रास्ता दिखाता है। आदर्श पर चलना सिखाता है। साहित्य के इन सभी गुणों को मनुष्य में ढालने के लिए साहित्य को पढ़ना और समझना बहुत आवश्यक है। परंतु प्रसार माध्यमों के बढ़ते इस्तेमाल के कारण कल का किताबों को पढ़नेवाला ज्यादा तर पाठक वर्ग आज किताबों को पढ़ने के बजाय इलेक्ट्रॉनिक प्रसार माध्यमों का उपयोग बड़ी मात्रा में करने लगा है।

किताबों की संस्कशति के बारे में बात करे तो, भाषा का सवाल अपने आप में हमारे सामने खड़ा होता है। अंग्रेजी पुस्तकों के प्रकाशन में भारत का दुनिया में तीसरा स्थान प्राप्त है। केवल अमेरिका और ब्रिटेन ही इस मामले में आगे है और उन्हें आगे भी होना चाहिए क्योंकि अंग्रेजी आखिर उनकी मातश्भाषा है! फिर हमारे यहाॅ अंग्रजी का इतना वर्चस्व क्यों है जबकि हमारे यहाॅ ऐसे लोगों की तादात भी ज्यादा नहीं है जिनकी मातश्भाषा या जिनकी पहली भाषा अंग्रजी हो? फिर हमारे यहाॅ इंटरनेट और आधुनिक संचार माध्यमों के प्रयोक्ता भी कुछ कम नहीं हैं। अगर सबसे ज्यादा लोंगों द्वारा बोली जानेवाली किसी एक भाषा की बात करें तो निश्चित ही हमारे देश में वह भाषा हिंदी ही है। हमारे देश में बहुत लेखकों ने अपने प्रकाशन खोले लेकिन उन्हें कामयाबी न मिल सकी। हमारे देश में हिंदी भाषी मध्यवर्ग का एक बड़ा हिस्सा अंग्रजीदाॅ होता जा रहा है।

मीडिया का मतलब माध्यम होता है और दुनिया में इस बात के न जाने कितने उदाहरण मौजूद हैं कि किताबें एक सशक्त और लोकप्रिय माध्यम रही हैं। बॉलीवुड की अनेक फिल्में ऐसी हैं जिनमें खतों को किताबों में रखकर गंतव्य तक पहुॅचाया जाता रहा है। यूरोप का इतिहास प्रख्यात विद्वान निकोलो मैकियावेली की इस बात का साक्षी है कि जिसमें उन्होंने कहा था कि मुझे नहीं लगता कि पुस्तके

पढ़कर कोई आदमी चोर या डाकू बन गया हो। पुस्तकों को मनुष्य का सबसे अच्छा मित्र कहा गया है। लोग अक्सर पूछते है कि सबसे अच्छी पुस्तक कौनसी है, लेकिन सवाल यह नहीं होना चाहिए कि पुस्तक महान या अच्छी है कि नहीं ? सवाल तो पढ़ने की आदत का है। पुस्तकों को पढ़ने की आदत अच्छी या बुरी नहीं होती है, न कि स्वयं पुस्तकें। आज के इस महामारीयों से जुझते जीवन में पुस्तकों को कम्प्यूटर, इंटरनेट और मोबाईल के माध्यम से गंभीर चुनौतियाँ मिली हैं। किताबों को खरीदकर पढ़ने के बजाय लोगों की आदतें बदली हैं लोग और कुछ खरीदना चाहते है, जबकि एक दौर ऐसा भी था जब लोग अपनी जरूरत की चीजों में कटौती करके पुस्तकें खरीदते थे। पुस्तकों के प्रति लोगों की यह उदासीनता वास्तव में चिन्तनीय है क्योंकि पुस्तकें मानव जीवन के निर्माण में महती भूमिका निभा रहे हैं। किसी व्यक्ति के पास अगर पुस्तकें है तो वह व्यक्ति कभी भी उदास नहीं हो सकता क्योंकि उसके पास ज्ञान विवके और उर्जा देने वाली पुस्तकें उपलब्ध है। पुस्तकें मनुष्य को मिली हुई सबसे बड़ी भेट है जिसे जितनी बार खोला जाए वह नया ही देती हैं। मनुष्य के विचार करनेकी क्षमता को व्यापक बनाती है। पुस्तकें न सिर्फ अच्छे मित्र है बल्कि एक बेहतरिन शिक्षक भी है। पुस्तकें हमें अपनी परम्परा और संस्कृति से प्रेम करना सिखाती है। पाठक वर्ग में वह क्षमता तैयार करती है कि वह दूसरों के दुख दर्द को समझ सके और समाज को एक बेहतर योगदान दे सके। आज के मशीनी जीवनशैली में तो पुस्तकों का महत्त्व और भी ज्यादा बढ़ जाता है क्योंकि लोगों के सामने सोचने समझने और विचार करने की फुरसत नहीं है। पुस्तकें व्यक्ति के साथ – साथ राष्ट्र के निर्माण में भी अपनी सकारात्मक भूमिका निभाती हैं और किसी राष्ट्र को वैश्विक पटल पर अधिक महत्त्वपूर्ण बनाती है। वास्तव में आज पुस्तक संस्कृति के प्रति लोगों को जागरूक करने की बहुत आवश्यकता है ताकि समाज में जारी अनेक विमर्शों को अपेक्षाकृत अधिक फलदायी बनाया जा सके।

हिंदी साहित्य एक समृध्द साहित्य है, हिंदी साहित्यकारों ने

अपनी सदी के समाज का चित्र उपन्यास, कहानी, काव्य, नाटक, रेखाचित्र, संस्मरण, आदि विभीन्न प्रकार की विधाओं के माध्यम से चित्रीत किया। हिंदी साहित्य लेखन की परंपरा बहुत पुरानी है, हिंदी में लाला श्री निवासदास के १८८२ में लीखे परीक्षा गुरू उपन्यास को हिंदी का प्रथम उपन्यास माना जाता है। इसके बाद लिखे गए बहुत से उपन्यासों और कहानियों पर हिंदी फिल्में और धारावाहिक बनें और वह बहुत ज्यादा मशहूर भी रही है। हिंदी सिाहित्य और सिनेमा एक दूसरे को समृध्द करनेवाले कला माध्यम है, साहित्य समाज का दर्पण है तो समाज साहित्य का दर्पण सिनेमा है। हिंदी उपन्यास सम्राट प्रेमचंद जी के साहित्य पर अधिकाधिक फिल्में बनी है। प्रेमचंदजी के कहानी पर मोहन भावनानी ने १९३४ में 'मजदूर' फिल्म बनाई। सिनेमा के जन्म से हि उसे किसी समृध्द साहित्य की आवश्यकता होती है जो हिंदी उपन्यास कथा साहित्य ने पूर्ण की। चंद्रधर शर्मा गुलेरी की कहानी 'उसने कहा था' पर फिल्म बनी। फणीश्वरनाथ रेणू की कहानी 'मारे गए गुलफाम' पर बासू भट्टाचार्य ने 'तीसरी कसम' फिल्म बनाई। साहित्य कृतियोंपर ऐसी कई फिल्में बनी हैं। जिससे सिनेमा और साहित्य दोनों को ख्याति मिली। साहित्य कृतियों ने सिनेमा में आकर्षण को बनाए रखने के साथ आम आदमी के साथ जोड़ने की प्रवशत्ति, सामाजिक मूल्यों की स्थापना, जीवन के खट्टे—मीठे अनुभवों का ज्ञान भी कराया है।

उपसंहार — जनसंचार माध्यमों में इलेक्टॉनिक माध्यमों के तेजी से हुए विस्तार के कारण आज इंटरनेट, मोबाईल, कम्प्यूटर आदि संचार माध्यमों का इस्तेमाल तेजी से हो रहा है। जिस प्रकार से सिक्के के दो पहलू होते है उसी प्रकार से नवजनसंचार माध्यमों के उपयोग और उसके कुछ नुकसान भी दिखाई देते है। इंटरनेट के माध्यम से आज ज्यादा तर कार्य घर बैठे हो रहे है। काम करना आसान हे रहा है जिससे समय की भी बचत हो रही है। मोबाईल, कम्प्यूटर पर घर बैठे विविध विषयों की जानकारी मिल रही है। विश्वभर में घटित सभी घटनाओं का लेखा जोखा मिल रहा है। स्कूल और महाविद्यालयों के

छात्रों को पाठ्यक्रम से संबंधित विस्तृत जानकारी मोबाईल के माध्यम से मिल रही है और शायद यही कारण है कि पुस्तक संस्कृति पीछे छूट रही है। लेकिन अब हमें जाग्रत होना है और पाठकों के अभाव में अलमारी में बंद रही बेचैन किताबों को किताबी संस्कृति को साथ लेकर चलना है।

संदर्भ ग्रंथ

१. साहित्य विविधा, सम्पादन— हिंदी अध्ययन मंडल सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे

२. नया ज्ञानोदय, अंक — अप्रैल २०१२

३. राष्ट्रवाणी अंक — अप्रैल—मई २०१७

४. राष्ट्रवाणी — फरवरी — मार्च २०१८

❑❑❑

04

आधुनिक समाज आणी वाचनाचे महत्व

राहुल बाराथे
ग्रँथपाल
एम. आय. टी आर्ट्स कॉमर्स आणि सायन्स कॉलेज, आळंदी, पुणे

****

''लिहिणाऱ्याने लिहीत जावे वाचणाऱ्याने वाचत जावे वाचता वाचता एक दिवस लिहिणाऱ्याचे हात घ्यावे अगदी याच भावनेने प्रत्येक वाचणार्याने एक दिवस आपल्या वाचनवेडाविषयी जरूर लिहावे''

म्हणूनच हा लेखन प्रपंच, माझ्या वाचनाचा.....

असं म्हटलं जातं की विवेकशील आणि विचारशील समाज निर्माण करायचा असेल तर त्या समाजामध्ये एक वाचन शील युवक निर्माण झाला पाहिजे.

वाचन आणि त्याचे महत्त्व खरंतर सगळेच जाणतात कारण वाचनाची सुरुवात जरी अ ब क ड पासुन होत असेल तरी वाचनाचा शेवट हा कुठेच नाही. जिथे वाचन संपते तिथे विवेक संपतो. आणि जिथे विवेक संपतो तिथे समाज रसातळाला जातो. खरंतर हे वास्तव आजच्या समाजाची शोकांतिका बनले आहे असे मला वाटते. कारण व्हाट्सअप फेसबुक आणि समाज माध्यमाच्या या काळामध्ये खरे वाचन कुठेतरी लपून बसले आहे तेच वाटते. वाचनाची सवय असणे हे कुठेतरी काळानुरूप मागे पडत चालले आहे.

मला आठवतं, लहानपणी आमच्या घरी दोन पेपर असायचे आणि ते दोन पेपर वाचण्यासाठी आमची भांडणं व्हायची. त्या भांडणांमध्ये सुद्धा एक वेगळ्या प्रकारचा आनंद आणि उत्सुकता असायची.

वर्तमान पत्राच्या पहिल्या पानावरच्या बातमीचा आम्हाला कधीच मोह झाला नाही (कारण आता बातम्या नेहमीच राजकीय असायच्या.) पण वर्तमानपत्र उघडल्यानंतर आम्हाला वाचनाचा खजिना मिळायचा आम्ही जेव्हा वाचत असू तेव्हा आमची अडाणी आजी आम्हाला म्हणायची यामध्ये काय लिहिले ते मला पण सांग आणि मग एक एक करून आम्ही तिला सर्व न्यूज पेपर मधल्या बातम्या सांगायचो. न्यूज पेपर मधील शब्दकोडे असतील, मुलाखती असतील, विज्ञानाची रंजक माहिती एखाद्या मोठ्य व्यक्ती बद्दलची माहिती किंवा एखाद्या देशाबद्दल ची माहिती एखादा नवीन चित्रपट असेल किंवा नाटक. वर्तमान पत्रामधला मधला खेळ हा विभाग आम्हा सर्वांचा खूप आवडत असायचा आणि शाळेच्या टाईम होईपर्यंत आम्ही वाचनामध्ये गढून जायचो. सगळ खूप सुंदर होत. हळूहळू त्याची जागा कुठेतरी दूरदर्शन घेतली. दर शनिवारी आणि रविवारी असणाऱ्या विविध कार्यक्रमांनी आम्हाला कुठेतरी वाचनापासून थोडस दूर केल. आणि दूरदर्शनच्या अनेकविध मालिकांमध्ये रमून गेलो हे कळतच नाही, पण कुठेतरी बाजूला पडलेले ते पेपर आमची वाट पाहत होते. हळूहळू दूरदर्शनची जागा विविध चॅनेल्स ने घेतली एका चॅनेलच्या गर्दीमध्ये आम्ही कधी हरवून गेलो आम्हाला कळलं नाही सगळं होता होता आमची शिक्षण सुद्धा होत होती, पण साधारण माझ्या हातामध्ये मोबाईल २००६ मध्ये आला. आणि नकळत मी मोबाईलच्या दुनिया मध्ये रमून गेलो. तो फोन जरी स्मार्टफोन नसेल तरीही कम्युनिकेशनच झटपट माध्यम होतं. एका कॉलवर आपल्याला समोरचा व्यक्ती काय करतोय हे कळत होतं. मिस कॉल वरती आपली काम होत होती. पण या सर्वांमध्ये मला अधूनमधून कधीतरी वाचनाची आठवण यायची वाचन नावाचा एक असा मित्र जो मला खूप आवडायचा. तो मला साद देत होता पण मला कुठेतरी तो मला साद देत होता पण मला कुठेतरी त्याची साद ऐकू येत नव्हती. कदाचित मला ऐकायची नव्हती. पण एक दिवस असं झालं की तो मित्र माझ्या आयुष्यामध्ये पुन्हा परतून आला कधीही न जाण्यासाठी त्याचं नाव वाचन. एकदा प्रवासामध्ये

माझ्या मोबाईलची बॅटरी संपूर्ण गेली तेव्हा मी अस्वस्थ झाले. काय करू, टाईमपास कसा करू काही सुचेना त्यावेळी माझ्या स्याक मध्ये असलेलं एक पुस्तक मी घेतलं हे पुस्तक वाचता वाचता माझं घर कधी आले हे मला कळलेच नाही. पुस्तकाचं नाव होतं ''सामान्यातले असामान्य''. सुधा मूर्ती यांनी लिहिलेलं पुस्तक मला एवढा भावलं की माझा मोबाईल डिस्चार्ज झालाय आणि मला तो चार्जिंगला लावायचा आहे मी विसरूनच गेलो.

पुस्तकाबद्दल माझ्या वडिलांशी मी भरभरून बोलले आणि कुठेतरी वाचनाशि माझी मैत्री आहे ती अजून एकदा घट्ट झाली. मी मनाशी ठरवलं की आपण कितीही थकलो कितीही वैतागलो, काम केलं, कितीही दुःखी असो कितीही आनंदी असो या मित्राला आपण कधीही सोडायचं नाही

माझ्या प्रत्येक भावनेमध्ये मला वाचनाची साथ मिळाली बराच वेळा खूप सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळाली. बराच वेळा ताण कमी झाला. नवीन शब्द साठा तयार झाला. वाचन करताना नवीन लोकांची ओळख झाली. नवीन लेख वाचताना नवनवीन संकल्पना कळाल्या. खरंतर ही दुनिया खूप भन्नाट आहे. आनंददायी आणि खूप प्रेरणादायी आहे. माझ्या आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर ती यांची साथ मिळाली आहे असं म्हणतात ना की जगात सर्वात प्रामाणिक आणि सोबत राहणारा जर मित्र कोण असेल तर तो फक्त आणि फक्त पुस्तक आहे ते खरे माझ्या बाबतीत.

लोकमान्यांनी 'तुम्हाला तुमचे व्यक्तिमत्त्व घडवायचे असेल तर वाचन करा' असा संदेश दिला. धावत्या युगाच्या बरोबरीने धावायचे असेल तर वाचन करा, असा उपदेशही त्यांनी दिला. मात्र आजच्या धकाधकीच्या जीवनात इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांच्या दुनियेत गुंतल्यामुळे त्यांच्या उपदेशाकडे नव्या पिढीचे लक्ष नाही कारण सखोल विचारातूनच एकरूप समाज निर्मित होत असतो आणि सखोल विचार करण्याची सवय चांगल्या वाचनातूनच तयार होते.

आजचा समाज :

आजच्या समाजाचे चित्र जर पाहिले तर सोशल मीडिया दिवसेंदिवस विक्राळ रूप धारण करत असल्याने वाचनसंस्कृती कशी टिकवायची, हा प्रश्न आहे. मागल्या पिढीपेक्षा आताच्या पिढीचे वाचन अगदी अल्प झाले आहे अशी तक्रार सर्वच थरातून वाढते आहे. वाचन संस्कृती टिकवून धरण्यासाठी आणि प्रत्येक माणसाचे मन सुविचार संपन्न होण्यासाठी वाचनाची आवड मुळातूनच निर्माण होणे आवश्यक आहे. तरुणांमध्ये वाचन वेड उत्पन्न व्हायचे असेल तर तशी परिस्थिती त्यांच्याभोवती निर्माण होणं गरजेचं आहे. पुस्तकांचे वाचन कराल तेवढेच ज्ञान वाढत जाईल. ग्रंथ हे गुरू आहेत. मात्र आज वाचनासाठी अनेक उत्तम साधने हातात उपलब्ध असूनही तरुण पिढी वाचनापासून दूर जात आहे. ती मोबाईलच्या आहारी जाऊन आणि इंटरनेटवर वेळ घालवत असल्याचे आजचे चित्र आहे. त्यांना वाचनासाठी वेळ उपलब्ध नसतो. असं कारण सांगितलं जातं. नव्या माध्यमांच्या आगमनानं वाचन संस्कृती लोपते आहे. तरुणांमध्ये वाचनाची गोडी निर्माण व्हावी, त्यांना वाचनाचे महत्त्व कळावे यासाठी विविध उपक्रमांद्वारे जनजागृती निर्माण करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

तर ही गरज काय आहे ते आपण पाहू:

कुठल्याही समाजात बुद्धिवादी लोक तसे कमी असतात आणि या छोट्या वर्गावरच समाजातील वाचक—समाज आणि त्यातून वाचन—संस्कृतीचे उन्नयन करण्याची जबाबदारी असते. ही जबाबदारी एका बाजूने जशी पूर्णपणे व्यावसायिक असते, तशीच दुसऱ्या बाजूने सामाजिक नीतिमत्तेशीही संबंधित असते. समाजहितासाठी आपल्या वैयक्तिक आवडीनिवडी, स्वार्थ आणि अहंकार बाजूला ठेवणे, यातून व्यावसायिक नीतिमत्तेच्या जपणुकी पेक्षाही सामाजिक नीतिमत्तेची जपणूक अधिक मोठ्या प्रमाणावर होत असते. त्यासाठी परंपरा, प्रेरणा आणि आदर्श यांची कास धरावी लागते. पण त्यांचे बोट सुटले की, भलत्याच गोष्टींना आदर्शांचे स्थान मिळायला लागते. अशा समाजात लेखक, प्रकाशक, पुस्तके यांना स्थान राहत नाही. ते उपहासाचा,

कुचेष्टेचा विषय होतात. अशा समाजात वाचक—समाज वाढत राहिला तरी वाचन—संस्कृतीचे भवितव्य धोक्यात येते. किंवा वाचन — संस्कृतीसाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्ती, संस्था यांना फारसा व्यापक पाठिंबा मिळत नाही. महाराष्ट्रातील अगदी मोठ्या ग्रंथालयात जाऊन तिथे साधारणपणे कोणत्या वयोगटातले लोक पुस्तके वाचायला येतात किंवा वाचण्यासाठी घरी नेतात, याची चौकशी केली तर हाती येणारे निष्कर्ष हे काहीसे आश्चर्यकारक असतात. कारण या ग्रंथालयांमध्ये वय वर्षे पाच—सहा ते १३—१४ वर्षांपर्यंतची मुले आणि पन्नाशीनंतरच्या महिला यांचेच सर्वाधिक प्रमाण दिसून येईल. पंचवीस ते ४५ या वयोगटातील तरुणवर्ग तुलनेने खूपच कमी प्रमणात दिसतो. जो असतो त्यातील बराचसा हा विद्यापीठीय पातळीवरील अभ्यासक्रमाच्या अनुषंगाने वाचन करणारा असतो. १३—१४ वर्षांपर्यंतची मुले आणि पन्नाशीनंतरच्या महिला यांचा वाचन उद्देश हा सरळ सरळ मनोरंजन वा कल्पनेच्या जगात काही काळ रमून ऐहिक जीवनाचा विसर पाडून घेण्यापलीकडे फारसा असत नाही. मुलांना वाचनाची सवय लागण्याच्या दृष्टीने त्यांना जितक्या लवकर लावली जाईल तितके चांगले मानले जाते. पण माध्यमिक शिक्षण संपल्यानंतर बहुतेक मुलांची अवांतर वाचनाची ऊर्मी नाहीशी झालेलीच दिसून येते. कारण महाविद्यालयीन पातळीवरील वा नोकरी करणाऱ्या युवावर्गाची वाचनालयातील उपस्थिती फारशी समाधानकारक नसल्याचेच चित्र सर्वत्र दिसते. मात्र पन्नाशीनंतरच्या महिलांची कुठल्याही ग्रंथालयातील उपस्थिती ही लक्षणीय असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे वाचक—समाज निर्माण करण्याची मोठी जबाबदारी त्यांच्यावर आपल्या सामाजिक परिस्थितीने टाकलेली दिसते.

मग आपण काय करू शकतो...?

तरुण मुलांमध्ये वाचनाभिरुची निर्माण करण्याची अपेक्षाच पूर्णपणे चुकीची आहे. वाचनाभिरुची निर्माण करायचीच असेल आणि ती व्हायचीच असेल, तर मूल जेव्हा सहा महिने वा एक वर्षाचं होतं, तेव्हापासूनच त्याचा सातत्यानं, म्हणजे रोजच्या दिवसातला किमान

अर्धा तास पुस्तकांशी संपर्क यायला हवा. असं जेव्हा होईल, तेव्हाच त्याचा फायदा होईल. कारण कुठलंही मूल पालकांच्या निरीक्षणातून, अनुकरणातून शिकतं.

कुठल्याही मुलाला त्याच्या पालकांच्या हातात सतत पुस्तकं दिसत असतीलय ते रोजच्या जगण्यात पुस्तकांचे संदर्भ देत असतीलय त्या पुस्तकांमधली सुभाषितं, उदाहरणं, दाखले, अवतरणं उद्धृत करत असतीलय तर मुलं त्यांचं आपोआपच निरीक्षण करतील आणि अनुकरणही करतील आणि त्यांना पुस्तकांबद्दल कुतूहल, आकर्षण आणि आवड निर्माण होईल.

हे काम शाळा—महाविद्यालयांवर सोपवण्याचं नाही. ते पालकांचं काम आहे. आता प्रत्येक पालकाला हे असं करावंसं कधी वाटेल? तर तेव्हाच वाटेल, जेव्हा त्याच्या समाजात 'वाचन—संस्कृती'चा मोठ्या प्रमाणावर विकास झालेला असेल. आपल्या समाजात 'वाचन—संस्कृती' आहे काय? असेलच तर तिची टक्केवारी किती?

बारा—पंधरा कोटीच्या महाराष्ट्रात वर्तमानपत्रांचे वाचकच जर एक कोटीच्या आत असतील, तर पुस्तकांचे वाचक किमान २५ लाख तरी असतील की नाही, हीच शंका आहे!

वाचनसंस्कृती समृद्ध असेल तर काय होईल...?

वाचन समृद्ध असले म्हणजे लेखनाचीही प्रवृत्ती प्रबल होते, कल्पनाशक्तीला वाव मिळतो, रसिकता वाढीस लागते सृजनशीलतेला वाट सापडते, सहृदयता, दुसऱ्याच्या दुःखाची जाणीव, त्यांस आवश्यक असणारे संवेदनशील मन यांस खतपाणी मिळते. खऱ्या अर्थाने मानुषतेचे मूल्य अंगी बाणते. सामाजिक जाणीव दृढ होते. इतरांबाबत, समाजाबाबत, आपली काही कर्तव्ये आहेत याचे भान प्राप्त होते. माता, पिता, शेजारी, समाज आणि राष्ट्रापर्यंत आपली कही बांधिलकी आहे याची जाणीव जागृत राहते. मन संकुचित, क्षुद्र गोष्टीत अडकत नाही. ते विश्वात्मक होते. वाचनामुळे माणसाला माणूस म्हणून असलेल्या अस्तित्वाचे मोल किती अनमोल आहे याचे भान प्राप्त झाल्याशिवाय रहात नाही.

माणसाला दोनच गोष्टी हुशार बनवतात एक वाचलेली पुस्तकं आणि दोन भेटलेली माणसं आणि हीच हुशार झालेली माणसं कुठेतरी निरोगी सद्सद्विवेक बुद्धी असलेला समाज निर्माण करू शकतात आणि पर्यायाने एक बळकट राष्ट्र....

❑❑❑

05

वाचन प्रेरणा दिना निमित्त ग्रंथालयातील उपक्रम व वाचन कौशल्य विकास

डॉ. सुधीर रामदास नगरकर
ग्रंथपाल,
आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय,
मेढा— सातारा

****

माजी राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा जन्मदिन वाचन प्रेरणा दिन म्हणून साजरा कण्यात येतो कारण भारताचे ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ आणि माजी राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांना विधानसभेत श्रद्धांजली अर्पण करताना डॉ.कलाम यांचा १५ ऑक्टोबर हा जन्मदिन 'वाचन प्रेरणा दिन' म्हणून साजरा केला जाईल, असे जाहीर केले होते. त्याच पार्श्वभूमीवर १५ ऑक्टोबर रोजी शाळा, महाविद्यालयांमध्ये वाचन प्रेरणा दिन साजरा करण्यात येत आहे. आपल्याला सगळ्यांनाच माहित आहे की, डॉ.कलाम यांच्या व्यक्तिमत्वाचे विविध पैलू होते. जसे त्यांच्यामध्ये असणारी दुर्दम्य इच्छाशक्ती, आत्मविश्वास, कणखर मन आणि दिलदार स्वभाव. यामुळेच डॉ.कलाम यांनी देशाच्या युवा पिढीला आपल्या विचारांनी आणि कर्तृत्वाने भारावून टाकले होते. भारत नक्कीच महासत्ता बनेल असा विश्वास त्यांनी प्रत्येक भारतीयाच्या मनात निर्माण केला होता. त्यांनी लिहिलेल्या अनेक पुस्तकांमधून येणाऱ्या काळात भारत कसा महासत्ता म्हणून पुढे येणार आहे, भारताची खरी शक्ती ही युवाशक्ती

कशी असणार आहे, हे त्यांनी सांगितले आहे. डॉ.कलाम यांचे लेखन स्फूर्तीदायी आहे. त्यामुळे शाळा—महाविद्यालयात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी डॉ.क़लाम यांची पुस्तके वाचावीत, त्याचबरोबर इतर साहित्याचेही जास्तीत जास्त वाचन करावे आणि विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी, या दृष्टीने वाचन प्रेरणा दिवसाचे आयोजन केले जात आहे. या वाचन प्रेरणा दिनामध्ये अधिकाधिक कार्यालये, बँका, कार्पोरेट कार्यालये यांनीही सहभाग घ्यावा आणि वाचन संस्कृतीला बळकट करावे असे आवाहन केले जात आहे.

वाचन प्रेरणा दिनामागची नेमकी भूमिका —

शाळा—महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना अवांतर वाचनाची आवड निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट वाचन प्रेरणा दिनाचे आहे. आजच्या विद्यार्थ्यांचे अभ्यासाच्या व्यतिरिक्त अवांतर वाचन होणे आवश्यक आहे. वाचनामुळे होणारे फायदे, अवांतर वाचनामुळे विद्यार्थ्यांना अनेक संदर्भ मिळतात, त्यांची आकलन शक्ती वाढते तसेच इतरांवर आपल्या ज्ञानाचा प्रभाव टाकण्यासाठीही अवांतर वाचनाचा उपयोग होतो, विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिगत विकास होतो हेच नेमके या उपक्रमातून साध्य करण्याचा प्रयत्न आहे. म्हणूनच शाळा महाविद्यालयापर्यंत हा उपक्रम सिमित न ठेवता आपण सर्वांनी वाचले पाहिजे, हे खूप महत्त्वाचे आहे. 'वाचाल तर वाचाल' असे म्हटले जाते. आजच्या २१ व्या शतकातही हे आपल्याला तंतोतंत पटणारे आहे. आजचा शाळेत जाणारा विद्यार्थी असो वा महाविद्यालयात शिकणारी विद्यार्थी, विद्यार्थीनी यांना टी.व्ही, स्मार्ट फोन, टॅबलेट, कॉम्प्युटर यापासून बाजूला करुन त्यांच्यामध्ये वाचनाची आवड निर्माण करणे या दिनाचा प्रमुख उद्देश आहे. हा दिवस त्या दिना पुरता मर्यादीत न राहता नेहमीच पुस्तक, मासिक, साहित्य यांचे वाचन व्हावे ही या दिनाची प्रामाणिक भावना आहे.

वाचन प्रेरणा दिनानिमित्त १५ ऑक्टोबर रोजी घेण्यात येणारे उपक्रम —

शाळांमध्ये दर आठवड्यातील एक तास अवांतर वाचनासाठी राखीव ठेवणे महत्त्वाचे आहे, शाळांमध्ये आणि महाविद्यालयांमध्ये डॉ.

अब्दुल कलाम वाचन कट्टा तयार करणे यासारखे उपक्रम वाचन प्रेरणा दिनानिमित्त हाती घेण्यात येत आहेत. या दिनाच्या निमित्ताने शाळांनी इनोवेटिव्ह फंडामधून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक ठरतील अशी पुस्तके खरेदी करून वाचण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावीत.

तसेच शाळा महाविद्यालयांमध्ये वाचनाचे महत्व पटवून देण्यासाठी साहित्यिकांमार्फत मार्गदर्शन करण्यात यावे. वाचन दिनाच्या निमित्ताने त्या दिवसातील एक तास वाचनासाठी देण्याचा प्रयत्न करावा. तसेच एकमेकांना पुस्तक भेट देणे, आई ने वडिलांना देणे, मुलाने वडिलांना देणे, पत्नी ने पतीला पुस्तक भेट देणे असा उपक्रम साजरा व्हावा जेणेकरुन सर्वांमध्ये वाचनाची गोडी निर्माण होनार आहे. याशिवाय वाचन दिन अधिकाधिक यशस्वी होण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापरही केला पाहिजे व सोशल मीडिया वरील अवांतर वाचन केले पाहिजे. शासनाच्या वतीने वाचन प्रेरणा दिनाचा खास लोगो तयार करण्यात आला आहे, हा लोगो व्हॉटस्प्पच्या तसेच ट्विटर च्या माध्यमातून सर्वांपर्यंत पोहोचवून त्याचा प्रचार करण्यात येत आहे. तसेच साहित्यिक, मान्यवर व्यक्तींनी वाचनाचे महत्व सांगणारे ट्विट करावे, असे आवाहनही केले जात आहे.

मुळातच विद्यार्थ्यांमध्ये व समाजाच्या प्रत्येक घटकांमध्ये वाचनाची आवड, ओढ व प्रेरणा निर्माण व्हावी, तसेच विद्यार्थ्यांना आयुष्यात वाचनाचे महत्त्व पटावे, त्यांच्यामध्ये वाचन संस्कृती वाढावी यादृष्टीने हा उपक्रम हाती घेण्यात येत आहे. मुळातच वाचनसंस्कृती ही व्यक्तिमत्व विकास घडविण्याचे काम करीत असते. म्हणून शाळा आणि महाविद्यालयात वाचन प्रेरणा दिनाचे आयोजन करण्यात येत आहे.

वाचन कौशल्य विकास :

आपणास व्यक्तिमत्व विकास करायचा असेल तेव्हा तुमची बौद्धिक पातळी वाढविण्यासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे आहे आणि शिक्षण घेत असताना वाचन कौशल्य खूप महत्त्वाचे असते.

वाचन कौशल्य म्हणजे काय?

वाचन हे एक महत्त्वाचे भाषिक कौशल्य आहे मुलांना

सर्वसाधारणपणे अवतीभवतीचे आवाज सतत एकूण अनुकरणातून नैसर्गिकरीत्या श्रवण व भाषण कौशल्य सहज आत्मसात करता येतात मात्र वाचन व लेखन ही कौशल्य मात्र विशेष प्रयत्न करून सरावानेच आत्मसात करावी लागतात.

वाचन म्हणजे आकलनासह केलेले ध्वनी उच्चारण होय.

वाचनामुळे व्यक्तिमत्त्वाचा अंतर्बाह्य विकास होतो. वाचनाने वाणीवर सुसंस्कार होतात. वाचनाने सौंदर्य बोध व आनंद बोध या दोन्ही गोष्टी साध्य होताना आपल्याला दिसतात.

वाचन क्षमतेचा परिपूर्ण विकास हा त्यातून निघणाऱ्या अर्थ निष्पत्ती वर अवलंबून असतो. दिवसागणिक काहीतरी लिहीत जावे प्रसंगी अखंडीत वाचीत जावे असे समर्थ रामदास स्वामीजी यांनी त्या काळात म्हटले होते.

वाचनाची प्रमुख उद्दिष्टे — ज्ञानप्राप्तीसाठी वाचन, आनंद प्राप्तीसाठी वाचन, संस्कारासाठी वाचन, रसास्वादासाठी वाचन, आनंद वृत्तीसाठी वाचन. ग्रंथाचे व इतर पुस्तकांचे वाचन केल्यामुळे ज्ञानप्राप्ती होते. आनंद प्राप्तीसाठी उत्तम साहित्याचे वाचन व्हावे लागते. व्यक्तीच्या मनावर चांगले संस्कार वाचनातूनच होतात. कथा, कविता, नाटक, कादंबऱ्या यातून रसग्रहण दृष्टी आपल्याला लाभत असते. वाचनामुळे मन आनंदाच्या अनुभुतीने भरून जात असते.

वाचनाची पूर्वतयारी—

शारीरिक तयारी— वाचन करताना आपण फ्रेश असले पाहिजे. वाचन कौशल्यासाठी वाग्यनद्रिये अतिशय महत्त्वाचे आहे. श्वासावर आपला ताबा असला पाहिजे.

भावनिक तयारी— मन स्थिर असावे, मन अस्थिर नसेल तर आपल्याला व्यवस्थित वाचन करता येत नाही वाचन जरी आपण केले तरी वाचनाचे अर्थ ग्रहण मात्र होत नाही यासाठी योगा मधील ध्यान तसेच त्राटक हे करणे खूप महत्त्वाचे आहे.

बौद्धिक तयारी— व्यक्ती,वस्तू, स्थल, प्रसंग यांचे साहचर्य समजण्याची क्षमता असावी. मेंदूची संदेश ग्रहण करण्याची तयारी असावी.

आपण वाचन का करतो व कसे करतो?

विरंगुळा म्हणून केलेले वाचन हलकेफुलके असते यामध्ये वाचन करमणूक म्हणून सुद्धा आपण करत असतो, त्यामध्ये रिकामा वेळ घालवणे हा हेतू वाचनाचा असतो, सकाळी आपण वर्तमानपत्र वाचतो कधी मासिक तर कधी नियतकालिक वाचतो दैनंदिन घडामोडी समजण्यासाठी आपण वाचत असतो.

सहेतुक वाचन— या वाचना मागे एक विशिष्ट हेतू दडलेला असतो नवीन ज्ञान मिळवण्यासाठी जाणीवपूर्वक केलेली कृती जी असते ती सहेतुक वाचनामध्ये आपणाला दिसते. हे वाचन आपण मनापासून करत असतो. स्पर्धात्मक परीक्षा देण्यासाठी वाचन करतो तेसुद्धा सहेतुक वाचन आहे. शालेय व महाविद्यालयीन परीक्षा देण्यासाठी जी पाठ्यपुस्तके वाचतो तेसुद्धा सहेतुक वाचन आहे. हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे की, नवीन नवीन ज्ञान मिळवण्यासाठी आपण जी पुस्तके वाचतो ते सर्व सहेतुक वाचन असते.

चाळणी वाचन — संशोधनाच्या क्षेत्रात संदर्भ किंवा माहिती मिळवण्यासाठी या वाचनाची उपयुक्तता असते. आपल्या मनाला आवडणारे वाचन म्हणजे चाळणी वाचन. एखादे पुस्तक खरेदी करण्यापूर्वी किंवा ग्रंथालयातून घेण्यापूर्वी त्या पुस्तकाचा आशय बघतो, विषय बघतो हे सगळे बघूनच आपण ते पुस्तक घेतो व वाचतो एखाद्या पुस्तकातला आवडलेला भाग शोधतो आणि आपण तो वाचत असतो यालाच चाळणी वाचन असे म्हणतात.

ज्ञान व आनंद मिळविण्यासाठी केलेले वाचन— हा वाचनाचा सर्वश्रेष्ठ प्रकार आहे. नवे ज्ञान मिळावे या हेतूने वाचन करत असतो. भाषेवर प्रभुत्व मिळावे म्हणून वाचतो. साहित्यातून जीवनदर्शन समजून घेण्यासाठी वाचन केले जाते.

वाचनाचे प्रकार

प्रकट वाचन— अक्षर ध्वनीच्या मोठ्या आवाजातील उच्चारण आला प्रकट वाचन असे म्हटले जाते. प्रकट वाचनाचे शिक्षणात उच्चार स्पष्ट ते साठी खूप महत्त्व आहे. प्रकट वाचन केल्यामुळे संयुक्त

स्वराचे, व्यंजनांचे उच्चारण अचूकपणे करता येतात व अस्खलितपणा, एक शब्द किंवा अनेक शब्दांचे योग्य शब्द समूह करून आपल्याला वाचता येतात. यामध्ये वाचन बोलण्या सारखे व्हावे कृत्रिमता नको म्हणजे स्वभाविकता जी आहे ती वाचनातील लक्षात घेतली पाहिजे. चेहऱ्यावरील हावभाव व आवाजात चढउतार करता आला पाहिजे. भावपूर्तेने आपणाला वाचन करता आले पाहिजे.

मुकवाचन— लिखित अथवा मुद्रित अक्षररूप डोळ्याने वाचून मेंदूने अर्थ ग्रहण करणे याला मूक वाचन असे म्हटले जाते. संदर्भ वाचन, सखोल वाचन, विस्तृत वाचन, गती वाचन हे सगळे मुख वाचनाचे प्रकार आहेत.

सामूहिक वाचन— सामूहिक वाचन हे शाळा महाविद्यालयात तसेच धार्मिक कार्यक्रमात आपण सामूहिक वाचन करत असतो. उदाहरणार्थ ज्ञानेश्वरी पारायण सामूहिक वाचन केले जाते. शाळेत आपण कविता गाऊन दाखवतो, एकत्रित सर्वजण वाचतो यालाच सामुहिक वाचन म्हटले जाते.

वाचनातील योग्य आसनबंध ठेवणे

पाठीचा कणा ताठ असणे गरजेचे आहे.

प्रकाश पाठीमागून यायला हवा.

दृष्टीच्या पातळीशी ४० अंश कोण करणे.

पुस्तक व नजर यात ९ ते १२ इंच अंतर असले पाहिजे.

झोपून वाचणे घातक आहे.

पुस्तक वाचताना संपूर्ण उघडून वाचले पाहिजे.

इतर कामे करताना पुस्तके वाचू नये.

उभे राहून जर पुस्तक वाचायचे असेल तर दोन्ही पायांवर सरळ भार देणे गरजेचे आहे.

व्यक्तिमत्व विकासासाठी नेमके काय वाचले पाहिजे—

डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम यांचे अग्निपंख वाचावे, महात्मा गांधी यांचे माझे सत्याचे प्रयोग वाचावे, तसेच कोल्हाट्याचं पोर, श्रीमान योगी, उपरा , स्टीव्ह जॉब चे आत्मचरित्र अशा आत्मकथा वाचल्यामुळे

त्या लेखकांनी संकटावर मात करुन ते कसे घडले आहेत ते समजते. शून्यातून विश्व कसे निर्माण करायचे ते वाचनामुळे समजते.
सध्याच्या मोबाईलच्या युगात वाचनाचा कंटाळा येत असेल तर काळाप्रमाणे बदलले पाहिजे.

पुस्तके ऐकली पाहिजेत ऑडिओ बुक्स ची मोबाईल अप्लिकेशन आहेत. स्टोरीटेल सारखे ॲप डाऊनलोड करावेत व छान छान पुस्तके एकावीत.

पीडीएफ स्वरूपात खूप पुस्तके आहेत ती वाचावीत. पीडीएफ अलाऊड रिडर सारखे अप्लिकेशन वरती ती पीडीएफ पुस्तके ऑडिओ स्वरूपात ऐकावीत.

जीत आपकी मी विजेता होणारच स्वप्नाकडून सत्याकडे तसेच प्रज्वलित मने अशी पुस्तके वाचावीत म्हणजे आपले पॉझिटिव्ह थिंकिंग जागृत राहते तसेच व्यक्तिमत्व विकासासाठी धार्मिक पुस्तके वाचावीत धर्मग्रंथ भगवद्गीता कुराण बायबल या पुस्तकांमुळे आपले व्यक्तिमत्व सुधारते.

जो ग्रंथालयाचा उपयोग करतो त्याचे व्यक्तिमत्त्व उत्तम घडते. ग्रंथालय हे संचित आहे विचारविश्वाचे, शब्दांची रत्ने भरून राहिले भांडार शारदेचे.

वाचन प्रेरणा दिनानिमित्त सर्वांनी करावयाचा संकल्प—

मी संकल्प करतो की,
मी माझ्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी,
सकारात्मक प्रेरणेसाठी आणि ज्ञानप्राप्तीसाठी,
नियमित वाचन करीन,
तसेच माझ्या परिवारातील सदस्यांना,
मित्रांना व विद्यार्थ्यांना,
चांगले आयुष्य घडविण्यासाठी,
वाचन करण्यास समृद्ध करीन,
नियमित वाचूया, जीवन घडवू या...

06

डॉ. अब्दुल कलामांचे साहित्य:सर्वांगीण विकासाकडे होणारी वाटचाल

प्रा. किशोर सुभाष मुठेकर.
श्री पद्‌ममणि जैन महाविद्यालय, पाबळ, ता–शिरूर, जि–पुणे.

****

प्रस्तावना—

भारतचे ११ वे राष्ट्रपती अबुल पाकीर जैनुलाब्दीन अब्दुल कलाम (जन्म १५–ऑक्टोबर १९३१) यांना डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम ह्या नावाने ओळखले जाते.आपल्या आगळया कार्यपद्धतीमुळे ते 'लोकांचे राष्ट्रपती' म्हणून लोकप्रिय झाले. विज्ञानाचा परमभोक्ता असणारे डॉ. कलाम मनाने खूप संवेदनशील व साधे होते. त्यांना रुद्रवीणा वाजण्याचा, मुलांशी गप्पा मारण्याचा छंद होता. भारतसरकारने 'पद्‌मभूषण, 'पद्यविभूषण' व १९९८मध्ये 'भारतरत्न' हा सर्वोच्च किताब देऊन त्यांचा सन्मान केला. त्यांनी इ.स. २०२० पर्यंत विकसित भारताचे स्वप्न पाहिले. बालपण अथक परिश्रमांत व्यतीत करून विद्येची अखंड साधना करीत खडतर आयुष्य जगलेले, आणि जगातील सर्वात मोठया लोकशाही राष्ट्राच्या राष्ट्रपतिपदी निवड झालेले डॉ. कलाम, हे विद्यार्थ्यांना सदैव प्रेरणा देणारे व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यांचा जन्मदिन १५–ऑक्टोबर 'वाचन प्रेरणा दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

डॉ. अब्दुल कलाम हे केवळ हे केवळ शास्त्रज्ञ नव्हते तर ते एक उत्तम शिक्षक, देशभक्त आणि दूरदृष्टी असणारे व्यक्तिमत्व होते. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक,

सांस्कृतिक इ.सर्व पातळयांवर भारत आघाडीवर असला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. वरील सर्व घटकांविषयी त्यांची मते त्यांच्या साहित्यकृतीतून उमटताना दिसतात.त्यांच्या साहित्यातून दुरदृष्टीकोन पहावयास मिळतो.

१. डॉ. अब्दुल कलाम यांचे सामाजिक विचार—

डॉ.ए.पी.जे अब्दुल कलाम यांनी अनेक प्रेरणादायी पुस्तकांचे लेखन केले त्यातील एक 'इंडिया २०२० — द व्हिजन फॉर द न्यू मिलेनियम' या पुस्तकात त्यांनी नमूद केले आहे की ह्न्ह्न्ह्न पर्यंत भारताला एक विकसित देश आणि ज्ञान महासत्ता बनावे लागेल जेणेकरून ते पहिल्या चार जागतिक आर्थिक शक्ती पैकी एक असेल. यातूनच 'पुरा' सारखी योजना अस्तित्वात आली याविषयी ते म्हणतात 'ग्रामीण भागात नाविन्यपूर्ण व वेगवर्धित विकासाचे धोरण राबवून सार्वजनिक खाजगी भागीदारी चा वापर करून राहणीमानाच्या संधी व शहरासारखे सुविधा पुरवून ग्रामीण भागातील लोकांचे राहणीमान सुधारणे पुरा कार्यक्रमाचे ध्येय आहे.' पुरा क्षेत्रातील गावे एकमेकांशी पाचपद्धतीने (Physical, Digital, Knowledge, Economic,S piritual Connectivity) जोडून यापरिक्षेत्राचा पुंज (Village Cluster) तयार करणे अपेक्षित आहे. आगामी काळात पुरा मॉडेलमुळे गावांचा मूलभूत व पायाभूत विकास होणार आहे. पुरा कार्यक्रमाला दुसरी हरितक्रांती, माहिती तंत्रज्ञान, शाश्वसत वीज पुरवठा, नदीजोड प्रकल्प आदी कार्यक्रमाची जोड दिल्यास ग्रामीण क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल होऊन आर्थिक व सामाजिक विकासाला प्रचंड गती लाभू शकते, असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या या सामाजिक विचाराला आधुनिक तज्ञ 'नवगांधीवाद' असेही म्हणतात.या विचारातूनच त्यांचा समाजविषयक दृष्टीकोन, ग्रामीण भागाविषयची आत्मीयता आपणास प्रत्ययास येते. त्यांच्या साहित्यातून देशाच्या सर्वांगीण विकास, आपली आर्थिक महासत्तेकडे वाटचाल कशी करता येऊ शकते याविषयाचे चिंतन वाचावयास मिळते.

२. डॉ.अब्दुल कलाम यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन

'शिक्षकांच्या माध्यमातून 'शिक्षण' या शब्दाचा खरा अर्थ

समजावून घेऊन तो विचार ज्या ज्या ठिकाणी माणसाचा सहभाग आहे अशा प्रत्येक क्षेत्रात प्रवर्तित केला, तर हे जग येथे राहण्यासाठी सर्वोत्तम जागा बनेल.' असा विचार अब्दुल कलाम यांनी व्यक्त केला होता. ते विद्यार्थ्यांना नेहमी स्वप्ने बघावीत असा सल्ला देत. त्यासोबत असेही सांगायला विसरत नसत की, ''स्वप्न ते नव्हे जे आपण झोपेत पाहतो, स्वप्न ते आहेत जे आपल्याला झोपू देत नाही.'' डॉ. कलामांच्या प्रत्येक स्वप्नाला शिक्षणाचा स्पर्श जाणवतो. शिक्षण आणि शिक्षकांशिवाय देश प्रगतीपथावर जाऊच शकणार नाही असे ते मानायचे. जगात विकास व शांतता, सौंदर्य व निर्मिती या सर्वांचा मिलाप घालण्यासाठी शिक्षण अत्यंत गरजेचे आहे. कलामांनी आपल्या आयुष्यात शिक्षकांचे महत्त्व जाणले होते. त्यांनी लिहिलेल्या साहित्यामध्ये आयुष्यावर प्रभाव टाकणाच्या व्यक्तींच्या यादीत त्यांच्या शिक्षकांचाही अग्रक्रमाने समावेश होता. पाचवीच्या वर्गात शिकताना त्यांना रामेश्वर येथील शिव सुब्रमण्यम अय्यर नावाचे शिक्षक होते. त्यांच्या शिकविण्याचा परिणाम म्हणून आपण या संशोधनासारख्या क्षेत्राकडे वळालो असे कलाम सांगत. पक्षी कसा उडतो? कशी दिशा बदलतो? त्याचावेग, नियंत्रण, झेप यासारख्या अनेक कृतींमध्ये शरीराच्या कोणत्या भागाचा वापर कसा केला जातो याबाबतची माहिती, पक्ष्यांसारखी भरारी मारण्यासाठी लागणाच्या इंजिनाचा शोध, त्यात लपलेल्या शक्तीचा शोध घेणाऱ्या प्रश्नांनी विद्यार्थ्यांना विचार करायला भाग पाडले. तेथून भविष्याच्या पाऊलवाटेचा विचार मनात पेरला गेला. शिक्षकांनी सांगितलेल्या दिशेने झेप घेण्यासाठी मी फक्त प्रवास सुरू केला आणि तो साध्यही केला असे ते म्हणायचे. खरे शिक्षक तर केवळ योजना आखतात आणि त्या योजना प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी योग्य विचारांची पेरणी करीत असतात. त्या प्रवासात विद्यार्थ्याला ज्ञान मिळविण्यासाठी तयार करीत असतात.विचार, सृजनशीलता आणि कल्पनांचे स्वातंत्र्य मिळाले की मुलांना भविष्याला गवसणी घालण्याची अनामिक शक्ती मिळत असते. म्हणूनच त्यांच्या जीवनात आलेल्या अनेक शिक्षकांपैकी पहिले शिक्षक म्हणून मिळणारा मान अय्यर

गुरुजींना जातो.

विद्यार्थ्यांच्या क्षमता ओळखून त्याला ज्ञानासाठी तयार करणे, प्रत्येकवेळी मनात स्वप्न रुजवणे या गोष्टी शिक्षकाने करायच्या असतात. जीवनाच्या ध्येयाची ओळख करून देताना जीवन प्रवास सुलभ करण्याची दिशा दाखवायची असते. फक्त पाठ्यपुस्तकाशी मैत्री करीत शिक्षणाचा मार्ग अनुसरल्याने शिक्षण होत नाही. शिक्षण प्रवासात मुलांच्या मनात आत्मविश्वास आणि हिम्मत रुजवायची असते. मी हे करू शकतो. संपूर्ण आकाश कवेत घेऊ शकतो. निर्माण होणाऱ्या प्रत्येक समस्यांवर मात करू शकतो. ही हिम्मत शिक्षकांनी देण्याची आवश्यकता असते. पूर्वी कोणत्याही तंत्रज्ञानाचा गाजावाजा नसताना, प्रसारमाध्यमाची क्रांती नसताना, ज्ञानासाठीचे कोणतेही स्रोत नसताना शिक्षकांनी हे अविरत केले आहे. त्यामुळे शिक्षकांनी मनात आणले तर प्रत्येक वर्गात असे स्वप्नांच्या परिपूर्तीकरिता झटणारी अनेक माणसं निर्माण करता येतील, कोणत्याही संकटावर लीलया मात करू शकतील, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता.कलामांचा विश्वास शिक्षणप्रक्रियेवर होता. शिक्षण माणूस निर्माण करू शकते. ते सहजपणे बोलताना एकदा म्हणालेही होते की, ''एखादे मुल सात वर्ष माझ्याकडे सोपवा. त्यानंतर ते मूल देव वा सैतान कोणीही न्यावे, ते त्या मुलाला बदलू शकत नाही. मुलावर शिक्षणाचे दूरगामी परिणाम होत असतात. ध्येयाने प्रेरित झालेल्या शिक्षकांच्या आयुष्यात जी जी मुले आली त्या त्या मुलांच्या आयुष्यात शिक्षणाने बदल केला आहे. या देशाला पुढे न्यायचे असेल तर, मुलांना प्रेरणा देणाऱ्या शिक्षकांची गरज आहे. शिकविणे म्हणजे फक्त शब्द, वाक्य वाचणे आणि तिचा अर्थ सांगणे असा नाही तर त्या दोन ओळीच्यामध्ये लपलेला जीवनाचा 'खरा' अर्थ शिक्षकांनी सांगायचा असतो. केवळ पुस्तक शिकवून झालेम्हणजे आपले काम संपले असे होत नाही. खरा शिक्षक तर त्या पलीकडे जीवनभर ज्ञानासाधक निर्माण करीत असतो. विद्यार्थ्यांच्या मनात विचारांची रुजवात करीत असतो किंबहुना विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांच्या विकासाची प्रक्रिया सातत्याने सुरू ठेवत असतो. परिणामी उच्चतेचा ध्यास घेतलेल्या

हजारो मुलांची निर्मिती होऊ शकेल. मनात असलेल्या लाखो प्रश्नांच्या मुळाशी जाऊन मुले काही शोधू पहात असतात. त्या शोधक वृत्ती, नवसंशोधनांच्या विचारांना पुढे घेऊन जाण्याकरिता शिक्षकांनी मदत करणे अपेक्षित असते. देशातील शिक्षक हेच वर्तमानातील विचारवंत असायला हवेत. शिक्षकांनी सतत जुन्यापासून बोध घ्या, नव्याचा शोध घ्या या विचाराने कार्य करायला हवे. मुलांच्या मनात असलेल्या प्रश्नांचे निरसन करण्याची शिक्षकांनी नेहमी तयारी दाखवायला हवी. विदयार्थ्यांना मदतीचा हात यायला हवा. मुलांच्या प्रश्नाच्या भोवती विचार करताना मुले जशी समृद्ध होतात परिणामी शिक्षकही समृद्ध होतच असतात.

शिक्षक आपल्या वर्गातील मुलांना कित्येक दशके, शतके पुढे नेत असतो. ''माझ्या मनातील प्रश्नांचा पाठपुरावा करताना त्यांनी जी दिशा दाखविली आहे, त्यातून त्यांनी मला पाच दशके पुढे नेले आहे'' असे सांगत ते शिक्षकांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतात. शिक्षक समाज ज्ञानमय करण्यासाठी सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो. विद्यार्थ्यांच्या यशात शिक्षकांसाठी आनंद साठवलेला असतो. विद्यार्थ्यांच्या आनंदात आनंद मानणारा शिक्षक सर्वत्र असतो. या देशाला आज कलामांनी सांगितलेल्या मार्गाने जाणाऱ्या शिक्षकांची गरज आहे. तो प्रवास अवघड नाही पण, तो अशक्य आहे असेही नाही. त्याकरिता स्वत:ला झोकून देत नव्या व्यवस्थेत नव्या विचाराने काम करावे लागेल. नेहमीच जग सोबत असेलच असे नाही, पण हिमतीने मार्गक्रमण करणे आवश्यक आहे. स्वत: ज्ञानाची साधना करावी लागेल. त्याकरिता गुरुंचा शोध, पुस्तकमैत्री करावी लागेल. विद्यार्थ्यांच्या आयुष्याकरिता ज्ञानाचे जे जे म्हणून स्रोत उपलब्ध आहेत त्या सर्व धुंडाळत नवा महामार्ग अनुसरावा लागेल. किंबहुना विद्यार्थ्यांसाठी स्वत:चे ध्येयही बदलावे लागेल.या सर्व विचारतून त्यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन पाहता येतो.

समारोप—

वरीलसर्व विचारांवरून असे लक्षात येते कि, त्यांचा सामाजिक,

राजकीय, आर्थिक दृष्टीकोन हा खूप प्रगल्भता देणारा आहे. देशाचा विकास, शिक्षण, विद्यार्थी हे त्यांच्या साहित्याच्या केंद्रवर्ती आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक नेतृत्वगुण, संशोधकवृत्ती आणि चिकित्सात्मकता, रचनात्मकता व नवनिर्मितिगुण, उच्च तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्याबरोबच सतत शिक्षार्थी व प्रत्यक्ष काम करत राहण्याची वृत्ती विकसित करण्याची गरज आहे, असे प्रतिपादन ते करतात.एकूणच त्यांच्या सर्व साहित्यातून जीवनाच्या सर्वांगीण विकास कसा साध्य करता येईल, या विषयीचे विवेचन आढळते.

संदर्भग्रंथ सूची—

१. शंकर कऱ्हाडे, 'नावभारताचे शिल्पकार:ए.पी.जे.अब्दुल कलाम', साकेत प्रकाशन.

२. अरुण तिवारी, 'ए.पी.जे.अब्दुल कलाम:संपूर्ण जीवन', सकाळ प्रकाशन

३. ए.पी.जे.अब्दुल कलाम(अनुवादीत—माधुरी शानभाग), 'अग्निपंख' (आत्मचरित्र), राजहंस प्रकाशन.

४. रेणू सैनी (अनुवाद—प्रणव कुलकर्णी—स्नेहल चिपाटे), 'असे घडले डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम', साकेत प्रकाशन.

५. वाय.एस.राजन (अनुवाद दृडॉ. प्रकाश भावे), 'द सायंटिफिक इंडियन:ए.पी.जे.अब्दुल कलाम', अमेय प्रकाशन.

६. डॉ.शरद कुंटे, 'कर्मयोगी ए.पी.जे. अब्दुल कलाम', स्नेहल प्रकाशन.

❑❑❑

07

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात महाविद्यालयीन वार्षिक अंकाचे महत्त्व

प्रा. संतोष शेषराव देशमुख
(ग्रंथपाल)
शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड जि. औरंगाबाद

डॉ. गोवर्धन औटे
(ग्रंथपाल)
विवेकानंद महाविद्यालय, औरंगाबाद

****

प्रस्तावना

नियतकालिकाच्या माध्यमातून उपयुक्त व अद्यावत माहिती वाचकांना उपलब्ध होत असते. विद्यापीठाच्या निर्देशानुसार प्रत्येक महाविद्यालयाने स्वत:चा वार्षिक अंक प्रकाशित करावा यामधून संबंधित संस्थेची महाविद्यालयाची माहिती उपलब्ध होते. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक अशा महत्त्वपूर्ण विषया संदर्भातील ज्ञान उपलब्ध होते. युवावर्गाच्या मूल्यवर्धिसाठी विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील गुणांच्या विकासासाठी वार्षिक अंक महत्त्वाचा ठरतो. वार्षिक अंकामध्ये विद्यार्थी केंद्रीय उपक्रमाचे छायाचित्रे, विविध विभागाचे अहवाल, विविध उपक्रम विद्यार्थ्यांना घडवणारे आणि प्रेरणा देणारे असतात. महाविद्यालयात वर्षभर विविध उपक्रम होत असतात यामध्ये विद्यार्थी सहभागी होऊन व्यक्त होत

असतात परंतु सर्वच विद्यार्थी व्यक्त होतातच असे नाही असे जे विद्यार्थी व्यक्त होण्याची इच्छा असून देखील व्यासपीठाच्या भीतीपोटी आपले विचार व्यक्त करत नाही अशा विद्यार्थी व नवोदित लेखकांना महाविद्यालयाचा वार्षिक अंक हे उपलब्ध असलेले लिखानपीठ आहे. यावरून लेखन, वाचन करणाऱ्या विद्यार्थ्यावर कोणकोणत्या वाचान साहित्याचा व लेखकांचा प्रभाव पडला आहे हे समजते व यावरून विद्यार्थी कोणत्या प्रकारचे वाचन साहित्य वाचतात लिखाण करतात कोणत्या प्रकारच्या पुस्तकांची मागणी ग्रंथालयात करतात हे समजते. यावरून निश्चितच ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रह विकासात भर पडते व ग्रंथालय अधिक समृद्ध होण्यास मदत होते.

महाविद्यालयीन वार्षिक अंक संकल्पना महत्व

महाविद्यालय वार्षिक अंक हा विद्यार्थ्यांची वाचन, लेखन, विश्लेषण, विचारवृत्ती, कल्पनाशक्ती, रसिकता, सर्जनशीलता, संवेदनशीलता, बौध्दिक वैभव इत्यादीच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी तसेच जगासंबंधीची त्यांची समज अधिक प्रगल्भ करण्यासाठी महाविद्यालयीन वार्षिक अंक हा महत्त्वाचा ठरतो.

उद्याच्या येणाऱ्या पिढ्यच्या दृष्टिकोनाला नवे आयाम मिळविण्यासाठी आणि भारतीय नागरिक अधिक सुजन व सृजन करण्यासाठी महाविद्यालयीन वार्षिक अंक खूप महत्त्वाचा ठरतो. वार्षिक अंक हा महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या सर्जनशीलतेसाठी सहज उपलब्ध असलेले लिखाणपीठ आहे. आजच्या युवकांचे त्यांच्या भावनांचे प्रतिबिंब त्यात उमटत असते. महाविद्यालयाची स्वत:ची ओळख निर्माण करण्यासाठी वार्षिक अंक हा महत्त्वाचा ठरतो. महाविद्यालयाद्वारे दरवर्षी वार्षिक अंक प्रकाशित केले जातात. बऱ्याच महाविद्यालयात वार्षिक अंकासाठी दरवर्षी नवीन एखादा विषय ठरवून त्या विषयाशी संबंधित साहित्य मागवले जाते. तर बऱ्याच महाविद्यालया मध्ये सर्व विषय हाताळले जातात तामध्ये विषयाचे बंधन नसते. वार्षिक अंकातील विविध सदर हे मराठी, हिंदी व इंग्रजी अशा तिन्ही भाषेत गद्य व पद्य स्वरूपात प्रकाशित केले जातात. वार्षिक

अंकामध्ये विविध सदरांचा समावेश असतो. तसेच वार्षिक अंकांमधून विविध उपक्रमाची माहिती महाविद्यालयाची भूमिका स्पष्ट होते.

महाविद्यालयीन वार्षिक अंकाचे फायदे

१) संस्थेची महाविद्यालयाची माहिती व इतिहास कळतो.

२) महाविद्यालयातील विविध मंडळे व विभागाचे अहवाल प्रसिद्ध होतात.

३) विद्यार्थी व प्राध्यापक यांची विशेष गुणवत्ता व पुरस्कार यासंबंधी माहिती प्रसिद्ध केली जाते.

४) विद्यार्थी व प्राध्यापकांचे वैचारिक लेख प्रकाशित केले जातात.

५) विद्यार्थी व प्राध्यापकांचे रचनात्मक लेखन प्रकाशित केले जाते.

६) मराठी, हिंदी व इंग्रजी आशा भाषेत गद्य—पद्य स्वरूपात रचना प्रकाशित केल्या जातात.

७) महाविद्यालयाचा एकत्र अहवाल प्रकाशित केला जातो.

८) विद्यार्थ्यांच्या लेखन कौशल्यास वाव मिळतो यामध्ये वैचारिक व रचनात्मक लेखन केले जाते.

९) महाविद्यालयात राबवलेले विविध उपक्रम व उपक्रमाचे छायाचित्रे प्रकाशित केले जातात.

विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयी— महाविद्यालयाद्वारे वार्षिक अंक प्रकाशनासाठी जेव्हा लेख मागवले जातात त्यावेळेस विद्यार्थी हे विविध पुस्तकाचे वाचन करतात व आपले लेखन करत असतात अशा प्रकारे वाचन सवयी वृद्धिंगत होण्यास मदत होते.

विद्यार्थ्यांचे लेखन— महाविद्यालयीन विद्यार्थी हे छोटे—मोठे लिखाण करीत असतात यामध्ये काव्य, चारोळी, विविध लेख असे लिखाण वार्षिक अंकातून प्रकाशित केले जातात व नवोदित लेखकांना यातून प्रेरणा मिळून साहित्यिक,लेखक घडतात.

विचारप्रवृती— वाचनाने विचार शक्ती वाढते आपण नेहमी वाचतो वाचाल तर वाचाल, ग्रंथ हेच गुरु, वाचेल तो टिकेल, जीवनात पुढे जायचे असेल तर वाचनाशिवाय पर्याय नाही इत्यादी मग ते वर्तमानपत्र, ग्रंथ, नियतकालिके संशोधनपर लिखाण व इतर प्रकारचे

वाचन साहित्य असेल ते वाचल्याने माणसाच्या ज्ञानात तर भर पडतेच व विचारप्रवृत्ती प्रगल्भ होते.

कल्पनाशक्ती— वाचनाने मानवाच्या कल्पना शक्तीत वाढ होते व नवनवीन लेखन प्रयोग करून समाजातील समस्येचे अवलोकन करून लिखाणात त्यांचे प्रतिबिंब उमटते. जसे शेतीसंबंधी, स्त्रियासंबंधी भ्रूणहत्या, विद्यार्थ्यांचा समाजाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन इत्यादी.

संवेदनशीलता— विद्यार्थी विविध विषयावरील विविध लेखकांचे साहित्य वाचन करीत असतो तसेच त्यांचे चिंतन करतो व आपल्या आसपास तसेच वातावरण तो स्वत: अनुभवत असतो आणि त्यातूनच त्यांचे संवेदनशील मन तयार होते व हे त्याच्या स्वत:च्या लेखनातून दिसून येते.

अशाप्रकारे प्रत्येक महाविद्यालय हे विविध माध्यमातून विद्यार्थ्यांना व्यक्त होण्याची संधी देत असते त्यात वक्तृत्व स्पर्धा, निबंध स्पर्धा, खेळ, भित्तीपत्रके, वादविवाद स्पर्धा इत्यादींचा समावेश होतो. यातून आजचे तरुण आपल्या सभोवताली जगाचा किती गांभीर्याने विचार करतात याचा प्रत्यय येतो. महाविद्यालयीन जीवनात विद्यार्थी विविध विषयाचे वाचन करीत असतो व आपली वैचारिक बैठक भक्कम करीत असतो या वाचनातून त्यांना वैचारिक सूर गवसतो आणि तो लिखाण करू लागतो त्या लिखाणाला वार्षिक अंकात द्वारे व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्याचे काम महाविद्यालयाद्वारे केले जाते.

संदर्भ:

१) चिकाटे, अनिल.,हितेश,ब्रिजवासी आणि पाटील, तुषार. (२०१९). वाचन संस्कृती आणि प्रेरणा, जळगाव: अकॅडमिक बुक पब्लिकेशन.

२) चिकटे, राजेंद्र. (जून २०१६ ते ऑगस्ट २०१६) ज्ञानगंगोत्रीय वाचन प्रेरणा दिवस एक उपक्रम. नाशिक: यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ प्रकाशन.

३) प्राचार्य भोसले, विजय., पारिजात वार्षिक अंक २०१९–२०. शिवाजी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कन्नड जि. औरंगाबाद.

08

करवीर नगर वाचन मंदिर: करवीर नगरीचा सांस्कृतिक ठेवा

डॉ. विजयकुमार कुंडलिक जगताप
ग्रंथपाल गट. ब,
शासकीय विभागीय ग्रंथालय, रत्नागिरी
ग्रंथालय संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

****

प्रास्ताविक

कृषी, सहकार, उद्योग या क्षेत्रासह शिक्षण, कला क्रिडा आणि सांस्कृतिक क्षेत्रामध्येही कोल्हापूर हा महाराष्ट्रातील आघाडीवर असणारा जिल्हा आहे. सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या बाबतीतही कोल्हापूरने आपले अग्रेसरत्व सिध्द केलेले आहे असे म्हटले तर ते वावगे ठरणार नाही. स्वातंत्र्यपूर्व भारतामधील पहिला सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा करवीरच्या छत्रपतींनी आपल्या संस्थानातील जनता सुजाण व सुसंस्कृत होण्यासाठी १९४४ साली केला. स्वातंत्र्या नंतर भारतामध्ये १९४८ साली तत्कालीन मद्रास राज्याने पहिला सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा केल्यानंतर आंध्रप्रदेश राज्याने १९६० साली व कर्नाटक राज्याने १९६५ साली आणि महाराष्ट्र राज्याने १९६७ साली महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा संमत केला. आज अखेर देशात सुमारे १९ राज्यानी सार्वजनिक ग्रंथालय कायदे संमत केलेले आहेत.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांना सुमारे २०० पेक्षा अधिक वर्षांची प्रदीर्घ परंपरा लाभली आहे. १८०४ मध्ये ब्रिटीश

अधिकाऱ्यांनी मुंबई येथे त्यांच्या वाचनाच्या सोयीसाठी एशियाटीक सोसायटी ऑफ बॉम्बे या संस्थेमार्फत लायब्ररी स्थापन केली. परंतु १८४० पासून ती भारतीयांसाठी खुली करण्यात आली. यामुळे १८२८ साली स्थापना झालेले रत्नागिरी येथील सद्याचे नगर वाचनालय हे खऱ्या अर्थाने राज्यातील पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय. त्यानंतर राज्यातील अन्य जिल्हयामधून हळू हळू सार्वजनिक ग्रंथालये होऊ लागली. त्यामुळे संपूर्ण राज्यामध्ये आज अखेर सुमारे १२१४९ शासनमान्य अनुदानित ग्रंथालये आहेत व त्यामुळे सुमारे ८३ च्या वर सार्वजनिक ग्रंथालयांनी आपली सेवा कार्याची शताब्दी साजरी केलेली आहे. संपूर्ण राज्यातील या ८३ शताब्दी ग्रंथालयांमध्ये एकटया कोल्हापूर जिल्हयामधील शताब्दी पूर्ण करणाऱ्या तब्बल १० ग्रंथालयांचा समावेश आहे. करवीर नगर वाचन मंदिर हे जिल्हयातील ६८४ सार्वजनिक ग्रंथालयांना नेतृत्व देणारे करवीर नगरीचे खऱ्या अर्थाने वैभव असणारे व आपल्या शतकोत्तर हीरक महोत्सव साजरा करणारे एक सांस्कृतिक ज्ञानपीठ असणारे सार्वजनिक ग्रंथालय आहे. अशा या यशस्वी ग्रंथालयास संस्थेस अध्यक्ष डॉ. नंदकुमार यशवंत जोशी हे व सचिव डॉ. आशुतोष बाळासाहेब देशपांडे व इतर पदाधिकारी हे मोलाचे मार्गदर्शन करीत आहेत.

इतिहास पार्श्वभूमी

ग्रंथांचे, वाचनाचे महत्त्व व आवश्यकता ओळखून आणि आपल्याला कार्यालयीन कामकाजासाठी सुशिक्षीत मंडळी हवीत या हेतू साठी स्थानिकांच्या मदतीने ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी नेटिव्ह पब्लिक लायब्ररी सूरु करण्याचे धोरण ठेवले होते. त्यानुसार १५ जून, १८५० रोजी तात्कालीन पॉलिटीकल सुपरीटेंडन्ट कर्नल एच.एल. अँडरसन यांनी कोल्हापूर येथील स्थानिकांच्या मदतीने 'कोल्हापूर नेटीव्ह लायब्ररी' सुरु केली. त्यामध्ये सुरवातीला ४४२ ग्रंथ व १७ सभासद होते. १८६७ पासून या लायब्ररीचा संपूर्ण कारभार ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी आपली वेगळी लायब्ररी स्थापना केल्याने स्थानिक लोकांकडेच सोपविला होता. त्यामुळे ६ ऑक्टोबर, १८६७ रोजी त्यावेळचे देणगीदार व

स्थानिक प्रतिष्ठित नागरिकांनी एक सभा घेऊन हे ग्रंथालय पुढे व्यवस्थित चालविण्यासाठी काही नियम केले. तेंव्हापासून संस्था नागपूरकर वाडयात सुरु ठेवण्यात आली होती. पुढे १८७० मध्ये गुजरी मधील फरदीन भाई बोहरी यांच्या हवेली १० वर्षाच्या गहाण हक्काने संस्थेस २५०० रुपयांस मिळाली त्यावेळी सरकारनी धोरणानुसार इंग्रजी व मराठी पुस्तके भेटी दाखल मिळविता यावी म्हणून संस्था सरकारच्या डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन्सकडे रजिस्टर करण्यात आली. दरम्यान संस्थेचा व्याप वाढू लागल्याने बोहरी यांची इमारत अपूरी पडू लागली म्हणून संस्था चालकांनी स्वतंत्र इमारतीसाठी प्रयत्न सुरु ठेवले. सध्या असणाऱ्या जागेत १८७९ साली इमारतीच्या बांधकामस प्रारंभ झाला व १८८१ साली इमारत बांधून पूर्ण झाली आणि १५ जानेवारी १८८२ रोजी झालेली संस्थेच्या सभासदांची जनरल सभा या नवीन इमारतीत घेण्यात आली. पुढे १९२१ मध्ये या इमारतीला जोडून कै. श्रीमंत प्रिन्स शिवाजी रिडिंग हॉल बांधण्यात आला. संस्थेचे नांव जे सुरवातीस कोल्हापूर नेटीव्ह लायब्ररी असे होते ते ४ मे १९२४ रोजी भरलेल्या संस्थेच्या सर्वसाधारण सभेत कोल्हापूर जनरल लायब्ररी असे रुपांतरीत करण्यात आले. दिनांक २४ फेब्रुवारी, १९३४ पासून सर्व संमंतीने आत्ताचे करवीर नगर वाचन मंदिर हे नाव धारण करण्यात आले.२६ सप्टेंबर, १९३९ रोजी संस्था सोसायटीज रजिस्ट्रेशन ॲक्ट १८६० नुसार नोंदणीकृत करण्यात आली. त्यानंतर संस्थेस जिल्हा ग्रंथालय म्हणून मान्यता प्राप्त झाली. सन १८९० पासून संस्थेस कोल्हापूर म्युनसिपालटीकडून अनुदान मिळत होते. कोल्हापूर संस्थान होते तोपर्यंत संस्थानची ग्रँड (निधी) ही नियमित मिळत होती. तद्‌नंतर राज्य शासनाच्या शिक्षण विभागामार्फत क्युरेटर ऑफ लायब्ररीज कडून १९६७ मध्ये संमत झालेल्या महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय कायद्यामधील तरतूदींनुसार १९६८ पासून अस्तित्त्वात आलेल्या महाराष्ट्र शासनाच्या संचालनालयाकडून आज अखेर नियमित जिल्हा ‘अ’वर्ग ग्रंथालय म्हणून अनुदान प्राप्त होत आहे.

ग्रंथालयाच्या संग्रही असणारे वाचन साहित्य

आज रोजी या ग्रंथालयामध्ये इंग्रजी, मराठी, हिंदी व संस्कृत अशा भाषांमधील विविध साहित्य प्रकारासह अनेक विषयांवरील एकूण सुमारे १ लाख ४८००० ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यामध्ये सुमारे १६३०० संदर्भ ग्रंथ, ७५० हस्तलिखिते, पोथ्या, स्पर्धापरीक्षा विषयक ग्रंथ, ब्रेल लिपीमधील अंधांसाठी ग्रंथ सन १९०० पूर्वीची ३००० मराठी दुर्मिळ पुस्तके त्यामध्ये १८२७ साली मराठी भाषेमध्ये छापलेले बीजगणीताचे पुस्तक इ. सह २३ वृत्तपत्रे व ६५ नियतकालिके यासह ग्रंथालय शास्त्राचे प्रशिक्षण घेतलेले ८ कर्मचारी वृंद.

ग्रंथालयाची कामाकाजाची वेळ

➢ सकाळी १०.३० ते ६.३० पर्यंत ग्रंथालय व माहिती सेवेसाठी सज्ज आहेत.

➢ स्पर्धा परिक्षा अभ्यासिका वाचनकक्ष सकाळी ८:०० ते रात्री ८:०० पर्यंत

ग्रंथालय सभासदत्व

आजमितीस बाल, महिला, पुरुष, विद्यार्थी हे सामान्य वर्गणीदार सभासद व आजीव सभासद असे एकूण सुमारे ४००० सभासद आहेत. इच्छुकांचे अर्ज घेवून त्यांचा संगणकीय डेटाबेस बनविला जातो. सभासदास एक आयडी देण्यात येतो व त्यांचे ग्रंथ देवघेवपत्र तयार केले जाते.सामान्य सभासदासाठी प्रतिमहा वर्गणी रुपये ८५ व अनामत रुपये ५०० आहे. आजीव सभासदत्त्व प्राप्त करण्यासाठी रुपये १०२५०६– इतकी वर्गणी रक्कम भरावी लागते.प्रत्येक सभासदास १५ दिवसांसाठी पुस्तक घरी देण्यात येते. त्यापेक्षा अधिक दिवस रितसर मुदत वाढवून घेवून ठेवता येते. ग्रंथालयास जिल्हा 'अ' वर्ग असल्याने जिल्हयातील शासनमान्य ग्रंथालये वा अन्य नोंदणीकृत संस्था सभासदांनी साखळी योजनेतंर्गत सभासद करुन घेऊन महिन्यासाठी ग्रंथदेवघेव केली जाते. जिल्हयातील अनेक सार्वजनिक ग्रंथालये या सेवेचा लाभ घेत आहेत.

ग्रंथालयातील विभाग

अन्य सार्वजनिक ग्रंथालयाप्रमाणेच या ग्रंथालयात खालील विभाग आहेत

- ग्रंथ संग्रह विभाग,
- ग्रंथ देवघेव विभाग,
- संदर्भ सेवा व स्पर्धा परीक्षा विभाग,
- वृत्तपत्रे व नियतकालिका विभाग,
- बाल विभाग,
- महिला विभाग,
- झेरॉक्स व बाह्य सेवा विभाग,
- वाचनकक्षः अभ्यासिका
- सभागृह इ.

ग्रंथालयातील वैशिष्टयपूर्ण बाबी:

१. ग्रंथांचे वर्गीकरण:

ग्रंथसंग्रहातील ग्रंथांचे मेलवीन डुई यांच्या दशांश वर्गीकरण पध्दतीनुसार वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. तसेच ग्रंथांची विषयवार सूची करण्यात आलेली आहे ज्यामुळे वाचकांना विषयानुसार हवे असलेले व ग्रंथालयात उपलब्ध वाचनसाहित्य सहज देता येते.

२. ग्रंथालय संगणकीकरण:

सर्व ग्रंथांचा डेटा बेस करण्यासाठी संगणकीय सुलभ ग्रंथ (स्थानिक विकसीत संगणकीय आज्ञावली) वापरण्यात आली आहे. ग्रंथदेव घेव व आनुषंगिक सर्व ग्रंथालयीन कामकाज ग्रंथालयीन संगणकीय आज्ञावली मध्ये करण्यात येत आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने ग्रंथालय व माहितीसेवा देण्याच्या दिशेने ग्रंथालयाने उचललेले हे पहिले पाऊल आहे.

३. दुर्मिळ ग्रंथांची व हस्तलिखितांची यादी:

ग्रंथालयात उपलब्ध असलेल्या दुर्मिळ ग्रंथांची व हस्तलिखितांची संगणकीय यादी तयार करण्यात आली असून त्याचे स्कॅनिग चे कामही सुरु आहे. सन १९३० पूर्वीच्या प्रकाशित साहित्याच्या स्कॅनिंगसह

सुमारे ३००० दुर्मिळ ग्रंथाचे स्कॅनिगही पूर्ण झाले आहे.

४. ओपॅक व वेब ओपॅक (OPAC/ Web OPAC):

ग्रंथालयामधील ग्रंथाचा संगणकीय डेटा बेस तयार करण्यात आलेला असल्यामुळे ग्रंथालयामध्ये येणाऱ्या वाचकांना मराठी, हिंदी, इंग्रजी भाषांमधील ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध सर्व पुस्तकांची माहिती टचस्क्रीन की—ऑक्स ओपॅकद्वारे घेता येवू शकते. त्यामुळे कोणत्या विषयाची कीती पुस्तके, विशिष्ट लेखकांची किती पुस्तके ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध आहेत किंवा अमूक एक शिर्षकाचे पुस्तक ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध आहे का? किंवा विशिष्ट लेखकाचे एखादे विशिष्ट पुस्तक उपलब्ध आहे का? आणि असल्यास ते ग्रंथालयामध्ये आहे की, बाहेर सभासदांस इश्यु झालेले आहे, असल्यास केंव्हा झालेले आहे. या सर्व बाबी कुणाचीही मदत न घेता स्क्रिनवर पहाता येवू शकतात. हे सर्व केवळ ग्रंथालयामध्येच पहाण्याची सोय आहे असे नव्हे, तरवाचक आपल्या घरूनही इंटरनेटच्या मदतीने शोधू शकतात.

५. ग्रंथालयाची वेबसाईट :

ग्रंथालयाने वेबसाईटच्या माध्यमातून वाचकांना ग्रंथालयाबददलची सर्व माहिती उपलब्ध करून दिलेली आहे. आपल्या घरात बसून कोठूनही आपल्या मोबाईल वरील घ्पद्वारे इंटरनेट च्या सहाय्याने ग्रंथालयाच्या www-kanawa-in या वेबसाईटच्या पत्यावर जाऊन ग्रंथालयातील वाचन साहित्याची माहिती पहाता येवू शकते तसेच वेबसाईटवर संस्थेची माहिती व महत्त्वाच्या घटनाही संक्षिप्त स्वरुपात आर्कषक पध्दतीने इंग्रजी व मराठी भाषांमध्ये उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत त्यामुळे संस्थेच्या वाटचालीचा व सेवा कार्याचा थोडक्यात परीचय कोणालाही सहज होऊ शकेल.

६. कॉम्पॅक्ट रॅक्स सरकती कपाटे (Compact Racks/ Moving Racks):

ग्रंथालयामधील उपलब्ध जागेपैकी कमीत कमीजागेत जास्तीत जास्त सहज उपयोग करुन जलद सेवा देता याव्यात या साठी संस्थेने

मा. नामदार श्री चंद्रकांत दादा पाटील यांच्या आमदार स्थानिक विकास निधीतून ग्रंथसंग्रहाकरीता नवीन पध्दतीची कॉम्पॅक्ट रॅक्स वा सरकती कपाटे व्यवस्थापित केलेली आहेत. या सरकत्या रॅक्स मुळे कमी जागेत जास्तीत जास्त ग्रंथ या रॅक्स मध्ये राहू शकतात. तसेच कपाटातील पुस्तकांपेक्षा या रॅक्स मधील पुस्तके सहजपणे हाताळता येतात व व्हेन्टिलेशन चांगले रहाते. सदरचे रॅक्स गतीने व तितक्याच सहजतेने मूळ जागेवर एका ठिकाणाहून पुढे मागे सरकवता येऊ शकतात. ही एक पाश्च्यात देशामधील ग्रंथालयांसारखी अत्यंत आधुनिक साधन सामग्री या ग्रंथालयात व्यवस्थापित करण्यात आलेली आहे हे अन्य ग्रंथालयांसाठी अनुकरणीय आहे.

७. **सी.सी.टि.व्ही. व्यवस्था:**

ग्रंथालयामध्ये अपुऱ्या मन्युष्य बळाच्या सहाय्याने व सुरक्षिततेच्या दृष्टीने योग्य ते नियंत्रण ठेवता यावे म्हणून व्यवस्थापनाने सी.सी.टि. व्ही. कॅमेरे व्यवस्थापित केले आहेत. या व्यवस्थेची कल्पना वाचकांना प्रवेश करताच यावी यासाठी आवश्यक सूचना लक्षवेधक अशा ठिकाणी लावण्यात आलेल्या आहेत त्यामुळे प्रवेशद्वार वृत्तपत्रे, नियतकालिके, वाचन कक्ष, मोफत अभ्यासिका विभाग, ग्रंथसंग्रह विभाग, ग्रंथ देवघेव विभाग, दुर्मिळ ग्रंथ संग्रह विभाग, अथवा ग्रंथालयाने स्विकारलेल्या मुक्तद्वार वा ओपन क्सेस पध्दतीमुळे, कोणी अनाधि कृत चूकीचा वा गैरवापर करण्याचा प्रयत्न केल्यास ते त्वरीत समजून येण्यास सदर सदरील व्यवस्था अत्यंत उपयुक्त आहे.

८. **कर्मचाऱ्यांसाठी विमा योजना:**

ग्रंथालय व्यवस्थापनाने कर्मचाऱ्यांच्या हिताच्या दृष्टीनेही अनेक चांगले पायंडे सूरु केलेले आहेत. संस्थेच्या कायम स्वरुपाच्या कर्मचाऱ्यांसाठी अपघात विमा योजना आणि आरोग्य विमा योजना लागू केलेली आहे.

९. **कर्मचाऱ्यांसाठी गणवेश पध्दती (Dress Code):**

संस्थेने महिला वपुरुष कर्मचाऱ्यांसाठी सुयोग्य अशी गणवेश पध्दती सुविधा उपलब्ध करुन दिलेली आहे.

१०. बायोमॅट्रिक्स पध्दती:

कर्मचारी वर्गाला योग्य शिस्त लागावी यासाठी बायोमॅट्रिक्स पध्दती सुरु करण्यात आली आहे जी प्रशासकीय दृष्टया नियंत्रक व शिस्त पालनासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरत आहे.

११. ग्रंथालयास प्राप्त पुरस्कार:

महाराष्ट्र शासनातर्फे २०००—२००१ व २००१८—१९ मध्ये सेवा दृष्टया उत्कृष्ट ग्रंथालयास प्रदान करण्यात येणारा शहरी 'अ वर्ग' ग्रंथालयासाठीचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उत्कृष्ट ग्रंथालय या मानाच्या पुरस्काराने सन्मानित केले आहे.

ग्रंथालयीन सेवा, सुविधा व उपक्रम

१. नियमित ग्रंथालयीन सेवा:

ग्रंथालयामध्ये नियमित ग्रंथालयीन सेवा ग्रंथदेवघेव, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, संदर्भ सेवा इ. द्वारे दिल्या जाणाऱ्या पारंपारीक वाचन सेवा अविरतपणे दिल्या जात आहेत. ग्रंथालयात नियमितपणे प्रतिदिन सरासरी ४००—५०० ग्रंथांची देवघेव केली जाते. तसेच ग्रंथालयात २३ वर्तमानपत्रे व ६५ नियतकालिके वाचकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येतात.

२. अंध वाचकांसाठी ब्रेल साहित्य:

संस्थेने २०१० पासून पारंपारीक ग्रंथ व अन्य वाचन साहित्या बरोबरच अंध बांधवांसाठी ब्रेल लिपीमधील सुमारे १६० ग्रंथ व अब्रार मशिन उपलब्ध केले आहे. त्यामध्ये श्री. उत्तम कांबळे लिखित 'आई समजून घेताना', डॉ अभय बंग यांचे 'माझा साक्षात्कारी ह्यदयरोग', वीणा गवाणकर लिखित 'एक होता कार्व्हर' डॉ नरेंद्र जाधव यांचे 'आमाचा बाप आणि आम्ही', डॉ. अलका माणके यांचे 'ह्यदयस्थ', माधुरी पुरंदरे यांचे 'नाचू आनंदे' इ. असे गाजलेले ग्रंथ ब्रेल लिपीत उपलब्ध आहेत. आजमितीस सुमारे तीस ते पस्तीस अंधवाचक या विभागातील साहित्याचा नित्य लाभ घेत असतात.

३. संदर्भ सेवा:

ग्रंथालयीन वाचकांना विशिष्ट माहिती हवी असल्यास ते

संदर्भ ग्रंथांचा वापर करतात त्यासाठी या ग्रंथालयामध्ये विविध ज्ञानकोष, शब्दकोश, वार्षिके, पंचागे, नकाशे, ग्रंथसूची असे विविध संदर्भ ग्रंथ ग्रंथालयात उपलब्ध असून वाचकांना हवी असणारी माहिती त्यांना संदर्भग्रंथातून तात्काळ उपलब्ध करुन देण्यात येते.

४. **स्पर्धा परीक्षा विभाग:**

शिक्षणाबरोबरच नोकरी वा व्यवसायाच्या शोधात असणारे सुशिक्षित तरुण आज सर्वत्र वाढत्या संख्येने आहेत. या वाढत्या स्पर्धेच्या काळात होतकरु विद्यार्थ्यांना सहाय्य व्हावे यासाठी संस्थेने विविध स्पर्धापरीक्षा विभाग उपयुक्त ग्रंथ साहित्याने समृध्द ठेवला आहे. यू.पी.एस.सी, एम.पी.एस.सी, सेट–नेट, राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध खात्यांतर्गत नोकरी भरतींच्या परीक्षांसाठी सैन्य दलातील, एन. डी.ए सारख्या सर्व्हिसेस स्टाफ सिलेक्शन बोर्डाच्या स्पर्धा परीक्षांसाठी मराठी, हिंदी, इंग्रजी भाषेमधील उपयुक्त संदर्भ ग्रंथ स्वतंत्र विभागात उपलब्ध करुन ठेवलेले आहेत व त्यांचा अनेक गरजू व होतकरु विद्यार्थी लाभ घेत आहेत. या विभागात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी आजपर्यंत सुमारे ५० पेक्षा अधिक विद्यार्थ्यांनी स्पर्धा परीक्षेमध्ये यश प्राप्त केले आहे. त्यामुळे तरुण वर्गाचा ग्रंथालयाकडे व वाचनाकडे कल वाढण्यास मदत होत आहे.

५. **सुसज्ज अभ्यासिका:**

शहरातील मर्यादित जागेत जी कुटुंबे राहतात तेथील गरीब मुलांना नित्य अभ्यासासाठी शांत व सर्व सोयीयुक्त जागा उपलब्ध होऊ शकत नाही याचा विचार करुन ग्रंथालयाने सुसज्ज अभ्यासिका उपलब्ध केलेली आहे. या अभ्यासिकेचा लाभ घेऊ इच्छुक वाचकांसाठी प्रतिमहा रु ५००— एवढे शुल्क आकारुन त्यांना वैयक्तिक माहितीचा अर्ज भरुन रीतसर प्रवेश व ओळखपत्र दिले जाते. अभ्यासिकेमध्ये ओळखपत्रा शिवाय कोणासही येथे प्रवेश दिला जात नाही. तसेच अभ्यासिकेत शिस्त रहावी व गरजूना सुविधेचा लाभ व्हावा म्हणून दैनंदिन उपस्थितीच्या नोंदीचे रेकॉर्डही नित्य ठेवले जाते.

६. **नवीन ग्रंथांची प्रसिध्द व्यवस्था:**

बाजारात विविध विषयावरील नव्याने प्रकाशित होणारे ग्रंथ व

इतर वाचनसाहित्य विपूल प्रमाणात असते. ग्रंथालयाने खरेदी केलेल्या विविध विषयांवरील उपयुक्त ग्रंथाची वाचकांना त्वरीत माहिती व्हावी व नवीन ग्रंथ वाचण्यास ते अधिक प्रवृत्त व्हावेत यासाठी ग्रंथालयात प्रवेश करताच दिसू शकेल अशा ठिकाणी (दर्शनी भागात)नवीन पुस्तकांचे कर्व्हर्स, रॅपर्स, नवीन प्राप्त पुस्तकांची यादी, नोटीस बोर्डावर पदर्शित करण्यात येते व या सेवेचा चोखंदळ व रसिक वाचकांना खूप उपयोग होतो.

७. झेरॉक्स सुविधा:

ग्रंथालयामधील ग्रंथ व अन्य साहित्यातील हव्या असणाऱ्या माहितीच्या भागाची छायाप्रत वाचकांना विनाविलंब उपलब्ध व्हावी याकरीता झेरॉक्स मशिनची सुविधा अल्प दरात उपलब्ध करण्यात आलेली आहे. सदरील झेरॉक्स मशिन ग्रंथालयास राजा राम मोहन रॉय ग्रंथालय प्रतिष्ठान कडून देण्यात आलेले आहे. या सेवेचा पुरेपुर लाभ वाचक वर्ग घेत आहेत व यामध्ये संशोधक व स्पर्धापरीक्षेचे विद्यार्थी या सुविधेचा अधिक लाभ घेताना दिसून येते.

८. कुरीअर सुविधा:

पारंपारीक ग्रंथालयीन सेवा सुविधा व्यतिरीक्त ही एक अवांतर सेवा ग्रंथालयातर्फे अल्प दरात उपलब्ध करुन देण्यात येते. या सेवेमुळे अनेक नवीन वाचक ग्रंथालयास जोडल्याचे दिसून येत आहे. कारण वाचकांचा अन्यत्र जाण्यामधील वेळ व कुरीअर करण्यास लागणारा वेळ ते ग्रंथालयात ग्रंथ व इतर वाचन साहित्य चाळण्यामध्ये व्यतित करतात. या वेगळया सेवा उपक्रमालाही चांगला प्रतिसाद मिळत आहे व त्यामुळे ग्रंथालयाला स्वत:चे एक उत्पन्नाचे साधनही उपलब्ध झालेले आहे.

९. ऑनलाईन फॉर्म भरण्याची सुविधा:

स्पर्धा परीक्षेची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी, नोकरी वा व्यवसायाच्या शोधात असणाऱ्या तरुणांचा, सामान्य वाचकांचा, नागरीकांचा व संशोधकांचा वेळ वाचावा म्हणून व ग्रंथालयासही एक उत्पन्नाचे स्त्रोत निर्माण व्हावा यासाठी ही सुविधा सुरु करण्यात आली

आहे. विविध स्पर्धा परीक्षेचे ऑनलाईन प्रवेश अर्ज, शैक्षणिक प्रवेश अर्ज वा विविध शासकीय योजने बाबतचे अर्ज नाममात्र शुल्क घेऊन ग्रंथालयामधून संगणकाद्वारे ऑनलाईन पध्दतीने भरुन दिले जातात त्यामुळे वाचकांची सोय हाते व वेळही वाचला जातो.या ग्रंथालयाने अंगिकारलेले अर्थार्जनासाठीचे वरील तीन स्त्रोत ग्रंथालय व वाचक यांना अत्यंत सहाय्यभूत असे आहेत तसेच ते अन्य ग्रंथालयांनाही अनुकरणीय आहेत असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

१०. वाचन कट्टा:

प्रत्येक महिन्याच्या शेवटच्या शनिवारी एखाद्या चोखंदळ वाचकाला आवडलेल्या पुस्तकावर 'मी ही वाचले तुम्हीही वाचा' अशा हेतुने त्या पुस्तकासंबंधी चर्चात्मक कार्यक्रम आयोजिला जातो. याग्रंथालयीन उपक्रमाद्वारे नवीन नवीन वाचन साहित्याचीध ग्रंथांची अन्य वाचकांना कल्पना येते त्यामुळे वाचक त्या चर्चेमध्ये उत्स्फुर्तपणे सहभागी होतात. वाचन संस्कृती पुष्ट होण्यास हा उपक्रम नक्कीच लाभ दायक ठरला आहे.

११. व्याख्यानमाला व प्रासंगिक व्याख्याने:

ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते पद्मभूषण कै. वि. स. खांडेकर यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ १९८१ पासून ४१ वर्षे अविरतपणे सलग सात (७) दिवसांची व्याख्यानमाला दरवर्षी नियमितपणे आयोजित करुन सर्व वयोगटातील नागरिक व अभ्यासक, वाचकांना चांगल्या व्याख्यानांचा लाभ दिला जातो. प्राचार्य शिवाजीराव भोसले, डॉ. यु. म. पठाण, यांच्या सारख्या'वक्ता दशसहस्त्रेशु' अशी राज्यातील अनेक वक्त्यांच्या व्याख्यानांचा लाभ संस्थेने आजपर्यंत या उपक्रमातून दिलेला आहे. त्याचप्रमाणे कै. सी. गो. सरदेसाई स्मृतिदिन, कै. डॉ. वासंती इनामदार—जोशी स्मृतिदिनानिमित्ताने दरवर्षी कथाकथन, काव्यवाचन, संगीत रजनी असे कार्यक्रम आयोजिण्याची प्रथा सुरु केली आहे. तसेच स्पर्धा परिक्षेच्या विद्यार्थ्यांसाठी व्यक्तिमत्व विकास, स्पर्धा परिक्षेला कसे सामोरे जावे, मुलाखतीचे तंत्र व मंत्र या विषयावर या क्षेत्रातील विविध व ज्येष्ठ अधिकाऱ्यांची व्याख्याने आयोजित करुन त्यांच्या

प्रशासकीय अनुभवाचा व ज्ञानाचा लाभ स्पर्धा परिक्षेच्या विद्यार्थ्यांना देण्याचा उपक्रम सातत्याने सुरु ठेवला आहे व या उपक्रमाचा विद्यार्थ्यांना खूप उपयोग होत आहे.

१२. संमेलन व अधिवेशनचे आयोजन करणे:

मराठी भाषा साहित्य व वाचन संस्कृतीच्या विकासाच्या दृष्टीने व वाचन चळवळीला बळ देण्यासाठी अशा विविध उपक्रमाद्वारे संस्थेने भरीव योगदान दिले आहे. असे म्हटले तर ते यथायोग्य ठरेल.

➢ सन १९३२ मध्ये १७ वे महाराष्ट्र साहित्य संमेलन श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. त्यांचे यजमानपद या संस्थेने घेतले होते व ते यशस्वी केले.

➢ २४ ते २६ जानेवारी १९६० रोजी या संस्थेच्यावतीने ग्रंथालय परिषदेचे ११ वे राज्यव्यापी अधिवेशन भरविण्यात आले होते.

➢ महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ आणि करवीर नगर वाचन मंदिर यांच्या संयुक्त विदयमानाने १५ डिसेंबर २०१९ रोजी विभागीय साहित्य संमेलनाचे यशस्वी आयोजन करण्यात आले होते.

निष्कर्ष व सूचना:

या संस्थेच्या वर नमूद सर्व बहुआयामी सेवा कार्यामुळे, संस्थेचे अचूक नियोजन व कार्यकारी मंडळाच्या दूरदृष्टीमुळे ग्रंथालय यशाच्या शिखरावर पोहचले असून कोल्हापूर करीता जनतेचे ज्ञानपीठ म्हणून कार्य करत आहे. संस्थेचे कार्यकारी मंडळाच्या सक्रिय सहभागामुळे संस्थेने नाविन्याचा ध्यास घेत नवनवीन उपक्रमांना प्राधान्य देणे सहज शक्य आहे.पारंपारिक ग्रंथालयीन सेवांसोबतच ग्रंथालयाने नुकतेच माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करुन सेवेत गती व गुणात्मकता आणण्या संबंधीचे प्राथमिक पाऊल उचलले आहे ही निश्चितच स्वागतार्ह बाब आहे परंतु, ऐवढयावर समाधान न मानता खाली सूचीत केलेल्या उपक्रम वा सेवेबाबत ग्रंथालयाने विचार विनीमय करावा.

➢ वृत्तपत्रे व नियतकालिकामध्ये सध्या अनेक प्रचलित विषयांवर तज्ज्ञांचे उपयुक्त व विपुल प्रमाणात लिखाण प्रसिध्द होत असतेय त्या माहितीचे प्रसारण व उपयुक्तता वाढावी यासाठी त्यांची विषयवार

लेखसूची दरमहा करावी आणि ती वेबसाईट व नोटीस बोर्डावर प्रदर्शीत करुन वाचकांसाठी सहज उपलब्ध करावी. तसेच वृत्तपत्रे कात्रणाचा व नियतकालिकातील लेखांचा संगणकीय डेटाबेस, त्यांच्या इमेजेस स्कॅन करुन तो डेटा ऑनलाईन वाचकांसाठी आपल्या पोर्टलवर ठेवावा. त्याचबरोबर इंटरनेटवर उपलब्ध असणाऱ्या उपयुक्त माहितीचे संकलन करुन तो डेटा आपल्या वेबसाईटवर डिजीटल कलेक्शन स्वरुपात एकत्रित वाचकांसाठी उपलब्ध करुन ठेवावा.

➢ तसेच अमेरिकेमधील सार्वजनिक ग्रंथालयामधून केले जाते त्याप्रमाणे प्राथमिक स्वरुपाचे का असेना संगणक प्रशिक्षण वर्ग आणि आपल्या इकडील विशेषतः तरुण वर्गासाठी व मुलांसाठी इंग्रजी भाषेतील संभाषणाचे वर्ग किमान आठवड्यातून वा महिन्यातून एक दिवस चालविण्याचा उपक्रम नव्याने सुरु केला तर समाजातील अनेक गोरगरीब, होतकरु तरुण वा प्रौढांसाठीही आजच्या युगातील ती एक संजीवनीच ठरु शकेल व ग्रंथालयास उत्पन्नाचा नवीन स्त्रोत सुरु होईल.

➢ याशिवाय शहराच्या उपनगरामध्ये मोबाईल ग्रंथालय सेवा व ग्रंथालयाचे उपकेंद्रे सुरु करावीत. संस्थेने वाचकाभिमुख सेवा वा वाचन संस्कृती सेवा वृंध्दिंगत होण्यासाठी नवीन सुसज्ज इमारतीचा संकल्प पूर्णत्वास नेला आहे याचा सार्थ अभिमान आहेच. काळाची पाउले ओळखून या इमारतीमध्ये वाय—फाय सुविधा, इंटरनेट सेवा तसेच अधुनिक ग्रंथालयीन सेवा वाचकांना व अभ्यासकांना पुरविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

१. Library Legislation in India By&K-A-Isac] Page No- 5& 9

२. Internet Website to RRRLF i-e- (rrrlf-nic-in)lib legislation½

३. Status of state central Librarys in India by R- Rasasang] Page&75

४. महाराष्ट्र (मासिक), जाने. १९६५ (ग्रंथालय विशेषांक) पृष्ठ—४१, (संपादक—पां. र. आंबिके)

५. ग्रंथालय संचालनालय महाराष्ट्र राज्य, पुरस्कार वितरण समारंभ परिचय पुस्तिका मे २०१६ पृष्ठ क्र.६.

६. महाराष्ट्र (मासिक), जाने. १९६५ (ग्रंथालय विशेषांक) पृष्ठ—८४, (संपादक—पां. र. आंबिके)

७. महाराष्ट्र (मासिक), जाने. १९६५ (ग्रंथालय विशेषांक) पृष्ठ—८४, (संपादक—पां. र. आंबिके)

८. महाराष्ट्र (मासिक), जाने. १९६५ (ग्रंथालय विशेषांक) पृष्ठ—८४, (संपादक—पां. र. आंबिके)

❑❑❑

09

वाचन कौशल्य

प्रा. कुलथे प्रविण रमेश (ग्रंथपाल)
श्री स्वामी षट्कोपाचार्यजी महाराज कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय सायखेडा, ता.निफाड, जि. नाशिक.

****

आज माहितीचा प्रचंड मोठ्या प्रमाणात विस्फोट झालेला दिसुन येतो. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या काळात वाचन साहित्याचे साधने बदलत चालली आहे. त्यात आज इलेक्ट्रॉनिक मिडीया मोठया प्रमाणात वापर होताना दिसतो. वाचन केल्याशिवाय आपण आपले व्यक्तिमत्त्व विकसित करू शकत नाही. या प्रकरणात आपण वाचन कौशल्य या विषयी अभ्यास करणार आहोत. वाचन व लेखन या संज्ञा एकमेकांशी निगडित आहेत. वाचन केल्याशिवाय लेखन शक्य नाही. वाचनाची काही सोपी तंत्रे आहे ती आत्मसात केल्यास वाचन—कौशल्यात आपणास सातत्याने वाढ करता येते.

सदर प्रकरणात आपण खालील मुद्द्यांचा विचार करणार आहोत.

१.१) वाचन म्हणजे काय?
१.२) वाचनाचे महत्त्व काय?
१.३) वाचन प्रक्रियेतील घटक
१.४) आकलन
१.५) वाचनाचे फायदे
१.६) वाचनाच्या चुकीच्या सवयी
१.७) वाचनाचे प्रकार
१.८) वाचनामागील प्रेरणा

१.१: वाचन म्हणजे काय?

वाचन करत असताना आपण जे डोळ्यांनी पाहुन ओळखणे एवढच आपल्याला अभिप्रेत नसतो. जे वाचन करत असतो त्याचा अर्थ कळणे यात अनेक बाबी येतात. वाचनामध्ये अक्षरज्ञान, अक्षर व आवाज यातील परस्पर—संबंध, वाचणाऱ्याचा भाषिक अभ्यास हेतु इत्यादी गोष्टींचा समावेश होतो. उदा. आपण एक वाढदिवसाची निमंत्रण पत्रिका दिलेली आहे.

यात वाचन केल्यानंतर काही प्रश्नांची उत्तरे आपणाला देता येतील.

निमंत्रण पत्रिका

।। श्री.गजानन प्रसन्न ।।

।। श्री.कुलदैवताय नमः।।

सप्रेम नमस्कार,

आामचे येथे श्री गजानन कृपा व श्री कुलदैवताच्या आशिर्वादाने आमच्या पुत्ररत्नाचे 'नमस्तुभ्यम' चे वाढदिवसाचे आयोजन केले आहे. तरी आपण २१.११.२०२१ रोजी सायंकाळी ६ वाजुन ३० मी. आपण उपस्थित राहुन यास शुभाशिर्वाद द्यावेत ही विनंती.

आपले नम्र.

श्री : अबक

सौ.: अबक

समस्त अबक परिवार

प्रिती भोजनः—सायंकाळी ६ते९

कार्यक्रम स्थळ :— मंजुळा मंगल कार्यालय, जेलरोड, नाशिकरोड, नाशिक

घरचा पत्ता :— शिल्पसमृद्धी, जेलरोड, नाशिकरोड, नाशिक.

१) वाढदिवस मुलाचा आहे की मुलीचा आहे?

२) वाढदिवसाचे कार्यक्रम स्थळ कोणते?

३) कार्यक्रमाची वेळ कोणती?

४) कार्यक्रमाची तारिख कोणती?

५) आयोजकाचा घरचा पत्ता.

६) जेवणाची वेळ कोणती?

७) भेटवस्तु/आहेर याचा काही उल्लेख आहे का?

वर दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे लिहिल्यानंतर वाचनातुन आपल्याला काय अपेक्षित असते ते कळाले यात काही शंका असण्याचे कारण नाही

१.२— वाचनाचे महत्त्व

'वाचाल तर वाचाल' सातत्याने वेगवेगळया विषयावर वाचन केल्यास अनुभवात सातत्याने भर पडते. मोठ्या प्रमाणात माहितीचा संग्रही राहतो. आपल्या बघण्याचा दृष्टिकोन व्यापक होतो. वाचनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे वाचनाने व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी होते. वाचनाचे एक आनंद आणि समाधान मिळते व ते दुसऱ्यालाही देता येते. वाचनाने मत, विचार निश्चित होतात. म्हणून वाचनाचे महत्त्व मानवी जिवनात अनन्यसाधारण आहे

१.३ वाचन प्रक्रियेतील घटक :—

१) शब्दबोध —

२) वाचनदिशा—

३) पुर्नदृष्टिक्षेप

४) दृष्टिचा आवाका—

५) शब्दोच्चारण

६) आकलन—

७) आस्वादन—

८) शब्दसंग्रह—

१.४. आकलन :—

वाचनात अधिक महत्त्व आकलनात आहे. वाचन प्रक्रियेतील सर्व घटकांकडे आपण व्यवस्थित लक्ष दिल्यास आपले आकलन चांगले होते. आकलन म्हणजे काय हे खालील घटकावरून समजुन घेता येईल. त्यात चार पातळी दिलेल्या आहेत.

अ. बोधन पातळी

ब. तर्कपातळी

क. मुल्यमापण पातळी

ड. रसग्रहण पातळी

अ) बोधन पातळी :—बोधन म्हणजे लेखकाला जे सांगावयाचे आहे ते योग्य व त्यातील अर्थसहित कळणे त्यातुन लेखकाला जो बोध देण्यासाठी लेख लिखान केलेला आहे तो बोध साध्य होणे म्हणजे बोधन पातळी.

ब)तर्कपातळी:— ही आकलनाची दुसरी पातळी त्या वाक्यातील, शब्दामधील तर्क समजणे आवश्यक आहे. काही वेळेस वाचताना अर्थ समजण्यासाठी तर्क किंवा अनुमान करावे लागतात.

क) मुल्यमापन आकलन:—परिच्छेद किंवा लेख वाचन करत असताना त्यांच्या दृष्टिने काय उपयुक्त आहे काय उपयोगाचे आहे, योग्य अयोग्य काय त्याची निवड करून वाचत असतो. मुल्यमापनाचे दंडक वाचकाकडेच असतात. उदा.एखादया वाचक हा प्राध्यापक असेल व त्याचा विषय इतिहास आहे व त्यांना 'स्वातंत्र्योत्तर इतिहासावर' लेखन पाहिजे असल्यास ते त्या विषयानुसार वाचन करतील.

ड) रसग्रहण पातळी:— ही वाचनाची आकलनाची चौथी पायरी एखादा उतारा/परिच्छेद वाचन करत असताना वाचक हा लेखकांच्या भुमिकेशी त्या भावनांशी समरस झालेल्या असतो. संवेदनाची जाणीव होते ते स्वत:ला अनुभवता येते यालाच रसग्रहण पातळी किंवा रसग्रहणात्मक पातळी असे म्हणतात.

यामध्ये लेखकाची भुमिका समजते, पात्राच्या भावनाचे आकलन होते. स्वभाव, लेखकाची लेखनाची शैली, लेखनातील शब्दसौंदर्य करते. त्यातील अलंकारीक सौंदर्य समजते. यात आपण इतके एकरूप होतो, रममाण होतो. अशा विविध प्रकारात होणारे आकलन म्हणजे रसग्रहात्मक आकलन होय.

१.५) वाचनाचे फायदे:— वाचनाचे फायदे खुप आहे. ते आता पुढीलप्रमाणे पाहु.

१) बहुश्रश्तता :—वाचनामुळे आपणाला अनेक विषयाची माहिती मिळते. विविध प्रकारचे वाचन केल्यामुळे बहुश्रृत बनतो.

अनेक प्रकारच्या प्रवृत्ती माहित होतात. लेखकांचा तसेच समाजाचा जिवनविषयक दृष्टिकोन समजतो. लेखकाची शैलीचा परिचय होतो. विविध प्रकारचे वाचनामुळे स्वत:ची मते तयार करून ती मांडता येतात. नवीन मतप्रवाह तयार होतात.

२) **जिज्ञासापुर्ती** :— अनेक प्रकारचे वाचन केल्याने जिज्ञासा तृप्त होते. जसेजसे वयाने मोठे होत असतो तसा जिज्ञासा वाभुगोल हे परिचित होते. लहानातर अनेक विषयाचे कुतूहल असते व ते तृप्ती साठी सातत्याने वाचनाने फायदे होतात.

३) **भाषाकोष** :—शब्दसंग्रह वाढतो व तो समृद्ध होत असतो. यामुळे भाषिक क्षमता वाढते. उदा. शब्दाचा योग्य अर्थ, समानार्थी शब्द, म्हणी, अर्थ, वाक्प्रचार, विरूद्धार्थी शब्द, व्यंगार्थ, वाक्योक्ती अशा भाषिक क्षमता वाढतात.

४) **कल्पनाशक्ती** :— एखादया नाटक वाचन असताना त्या पात्रातील कल्पनाचित्रे आत्मसात करत असतांना स्वतंत्र कल्पनाचित्रे रंगवतो. इथे वाचकांच्या कल्पनासृष्टीला महत्त्व असते. जेव्हा कल्पकता वाढते तेव्हा चांगले लेखन होय.

५) **संबंधित कौशल्य** :—वचनाने अनेक कौशल्य विकसित होत असतात. उदा. संभाषण, लेखन, टिपण, वत्कश्त्व इ. स्वतंत्र लेखक करता येण्यासाठी विपुल वाचन महत्त्वाचे व उपयुक्त ठरते. लिखाण करताना स्वतंत्र संदर्भ, दाखले देऊन त्याचे महत्त्व वाकथा, कादंबऱ्या, नाटक, ललित लेखन, साहित्य, भाषांतरित साहित्य वाचल्याने संस्कृती—परंपरा याची ओळख व माहिती होते.

१.६) चुकीच्या वाचन सवयी:—

१) मोठयाने वाचन करण्याचे काही फायदे आहेत. पण सर्वच वाचन मोठयाने करणे हिताचे नसते.

२) वाचन करताना ओठाच्या व स्वरयंत्राच्या हालचाली मुळे वाचन वेगावर व आकलनावर परिणाम होतो.

३) वाचन करतांना नजर सतत पुढे सरकली पाहिजे नजर पुन्हा—पुन्हा त्या शब्दावर जाणे योग्य नाही.

४) वाचनाची दिशा डावीकडून उजवीकडे सरकणे अशी असली पाहिजे.

५) ग्रंथाचे वाचन करताना पाने उलटवतांना जिभेला बोट लावुन मग पाने उलटवतात हे योग्य नाही.

६) पुस्तकाच्या पानांना घड्या मारणे.

७) पुस्तक गोलाकार करणे.

१.७) वाचनाचे प्रकार :—

१. प्रकट वाचन

२. मुक वाचन

३. फावल्या वेळातील वाचन

४. अध्ययन प्रवण वाचन

१) प्रकट वाचन :—प्रकट वाचन म्हणजे लेखकाने लिहीलेले विचार, कल्पना, भावना योग्य त्या विरामचिन्हांसह योग्य ठिकाणी आघात देत, स्वरांच्या चढ—उतारासह शुद्ध उच्चार करीत श्रोत्यांपर्यंत पोहचविणे.

२) मुकवाचन : मुकवाचन म्हणजे वाचकाने मनातल्या मनात अर्थग्रहणासाठी, आकलनासाठी आनंदासाठी केलेले जलद वाचन होय.

३) फावल्या वेळातील वाचन : रोजच्या दिनक्रमातुन कामाव्यतिरिक्त जो एकदोन तास मोकळे असतात यालाच फावला वेळ म्हवातात. हा वेळ चांगला जावा मन ताजे व्हावे यासाठी फावल्या वेळात वाचन महत्वाचा उत्तम मार्ग आहे.

४) अध्ययन प्रवण वाचन :—वाचन करत असताना ते वाचन अध्ययनासाठी उपयुक्त ठरावे वाटत असेल तर काही पथ्य पाळली पाहिजे. अध्ययनासाठी वाचन करतांना पुढील मुद्द्यांना अनुसरून पाहिजे. उदा. सर्वेक्षण, प्रश्ननिश्चिती, वाचन, विचार, घटकांचे पुनर्वाचन, मनन, उजळणी.

अशा प्रकारचे वाचनाचे प्रकार सांगता येतील.

१.८) वाचनामागील प्रेरणा

वाचनासाठी काही प्रेरणा आहे, त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

ह्या प्रेरणा वाचकाला जास्तीत जास्त वाचन करण्यासाठी प्रेरणा देत असतात.

- वय
- वातावरण
- वाचनाची गरज
- वाचकाची उपयुक्तता
- सुकरता
- विश्वसनीयता
- स्वभाव
- स्पर्धा
- आनंद
- कुतुहल, जिज्ञासा
- शिक्षण
- संशोधन

संदर्भ सुची :—

१) कुंभार, राजेंद्र. मुलांना वाचवुन दाखवा. डायमंड प्रकाशन. पुणे

२) खिरे उषा, वाचन आणि लेखन कौशल्य, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

❑❑❑

10

''वाचनसंस्कृती विकासामध्ये सातारा जिल्हयाचे योगदान''

सौ. जिरगे आशा चंद्रशोक
ग्रंथपाल, सावित्रीबाई फुले महिला
महाविद्यालय, सातारा.

****

प्रस्तावना :

भारतातील शिक्षण व्यवस्थेचा विचार करता असे लक्षात येते की, प्राचीन काळापासून भारताला ज्ञानाचा आणि संस्कशतीचा वारसा लाभलेला आहे. मानवाला विचार करण्याची शक्ती असल्याने तो आपले विचार, भावभावना, कल्पना, अनुभव व ज्ञान आपल्या स्मशतीत साठवून ठेवतो व त्याचा सांस्कृतिक वारसा पुढच्या पिढीस देतो. हा वारसा पुढे देण्यासाठी विविध साधनांचा उपयोग मानवाने केलेला दिसून येतो. अगदी सुरुवातीला भाषा अस्तित्वात नव्हती तेव्हा संभाषण व्यवहार सांकेतिक खुणांच्या आधारे, भाषा अस्तित्वात आल्यानंतर मौखिक स्वरुपात, लेखनकला अस्तित्वात आल्यानंतर, चित्रांच्या आधारे करत.

मुद्रणपूर्व कालखंडात विद्यार्थी ज्ञान ग्रहण करण्यासाठी गुरुगशही जात असत आणि पाठांतराच्या माध्यमातून ज्ञान पुढच्या पिढीकडे संक्रमित केले जात असे. लेखनकलेचा शोध लागल्यानंतर मानवाने वेगवेगळे धातू, विटा, झाडांच्या साली यांचा उपयोग करुन आपल्याजवळील ज्ञान संग्रहीत करुन ठेवले. यातूनचा ग्रंथ या संकल्पनेचा

जन्म झाला आणि ग्रंथाचे जतन करण्यासाठी मानवाच्या या प्रयत्नातूनच ग्रंथालयांची निर्मिती झाली. मुद्रणकलेचा शोध ही मानवाच्या इतिहासातील सर्वात मोठी क्रांती, या शोधाने मानवाचे जीवनमान बदलून गेले. ग्रंथालयामध्ये संग्रहीत असलेले ग्रंथरुपी ज्ञान वाचनाच्या माध्यमातून प्रसारीत होत गेले आणि यातूनच वाचनसंस्कृती चळवळ उदयास आली.

आपल्या प्राचीन संस्कृतीत ज्ञानाचा अमर्याद खजिना निरनिराळ्या पोथ्या, पुराणे, धार्मिक ग्रंथ, वेद, उपनिषदे यामध्ये आहे. हे ज्ञान शिक्षणाचा अभाव व अद्ययावत साधनांची उपलब्धतता नसल्यामुळे पूर्वी मुठभर शास्त्रीपंडितांच्या हाती होते. त्याकाळी निरक्षर समाजाची संख्या जास्त असल्याने सामूहिक वाचनातून, वेगवेगळया धार्मिक, सांस्कृतिक कार्यक्रमातून हे ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करीत. वाचनाचा मक्ता काही सुधारलेल्या सुशिक्षित समाजापुरताच मर्यादित होता. आज शिक्षण समाजाच्या सर्व घटकापर्यंत पोहोचले आहे. परंतु माहिती तंत्रज्ञान, प्रसार माध्यमे यांच्या अतिवापरामुळे प्रत्यक्ष वाचन कमी झालेले दिसून येते. ब्रिटिश काळांत इंग्रजी शिक्षणाच्या माध्यमातून नवशिक्षितांची ज्ञानाची नवीन खिडकी उघडली गेली आणि पाश्चात्य, तत्वज्ञान, विज्ञान, संस्कृती, इतिहास आणि परंपरा यांची ओळख समाजाला झाली.

- **वाचन:**

जॉन रस्किनच्या ‘अन टू दि लास्ट’ या पुस्तकाचा आपल्या जीवनावर विलक्षण प्रभाव पडला, पुढे यातूनच ‘सर्वोदय’ या संकल्पनेचा जन्म झाला, असे महात्मा गांधीनी आपल्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे. जगातील बहुतेक सर्वच तत्वज्ञांनी, चिंतनशील अभ्यासकांनी, साहित्यिकांनी ग्रंथानाच गुरु मानले आहे. औपचारिक शिक्षणापेक्षा बेंजामिन फ्रॅंकलिनने आपल्या आयुष्यातला प्रत्येक क्षण वाचनात घालवला आणि अनुभव विश्व संपन्न केले. यावरुन असे दिसून येते की, पुस्तके आपल्या आयुष्यावर, विचारांवर प्रभाव पाडतात.

‘‘स्वयं विकासाकडे नेणारी, जीवनातील मानसिक उदासिनता दूर करण्यास मदत करणारी व मानवाची भावनिक व बौध्दिक भूक

भागविणारी मानवी कश्ती म्हणजे वाचन होय''. प्रत्येक ध्वनी, अक्षर आणि त्यांच्या समूहामागे लिहिणा—याच्या मनातील अर्थ उभा असतो. तो जाणून घेऊनच म्हणजेच आकलनासह केलेले ध्वनी उच्चारण म्हणजे वाचन.

डॉ. श.कृ. सोहोनी कृत शैक्षणिक टिपा कोशात वाचनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे, ''वाचन म्हणजे लिखित संकेतांचा अर्थपूर्ण अवबोध! यात शब्दांची प्रत्यभिज्ञा, प्रवाह, आकलन इ. समावेश होतो, तर वाचन कौशल्यात शब्दज्ञान, आकलन/अर्थग्रहण व अस्खलित वाचन यांचा समावेश होतो.

वाचन हे केवळ विरंगुळा म्हणून किंवा आवड म्हणून केले जाऊन नये, तर स्वत:ला अद्ययावत ठेवण्यासाठी केले जावे. आताच्या या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी माहिती हे फार मोठे साधन असल्याने वैचारिक प्रगल्भतेसाठी वाचनासारखा दुसरा पर्याय नाही.

पुस्तके म्हणजे मानवी संस्कश्तीच्या प्रवाही सातत्याचे, ज्ञानाचे, रंजनाचे, संवादसंपर्काचे, अनुभवांच्या संक्रमणाचे माध्यम म्हणून महत्वपूर्ण आहेत आणि वाचक हा या माध्यमाचा संवाहक आहे. यामुळेच वाचाल तर वाचाल' ही म्हण आजच्या घडीला किती समर्पक आहे हे आपण सर्वच जाणतो. आजच्या मनुष्याच्या ठिकाणी असणारे ज्ञान ही त्याची खूप मोठी ताकद आहे. याच्या मदतीने तो सुबुद्ध आणि प्रगल्भ तर होतोच, परंतु त्याच्या एकूण कार्यावर त्याचा परिणाम होतो. मनोरंजनाची साधने वाढल्याने मागील पिढीपेक्षा आताच्या पिढीचे वाचन अगदी अल्प झालेले दिसून येते. कारण वाचनाव्यतिरिक्त रेडिओ, टेलिव्हिजन, मोबाईल, संगणक, चित्रपट, नाटके, यांच्यामुळे मनुष्याला वाचण्यासाठी निवांतपणाच मिळेनासा झाला आहे. आजच्या घडीला आपल्या मोबाईल फोनवरसुद्धा विशिष्ट नंबर फिरविल्याबरोबर जगामध्ये घडणा—या घटनांची माहिती मिळत आहे.

- **वाचनाचे महत्व:**

वाचन माणसाला परिपूर्ण बनण्यासाठी मदत करते. वाचनाने बहुशुश्रूता वाढते.जिज्ञासापूर्ती होते, भाषाकोश समश्ध्द होवून शब्दांचे

विविध प्रकारचे उपयोग समजतात, कल्पनाशक्तीचा विकास होतो, वाचनकौशल्याशी संबंधित अशा इतर कौशल्याचा विकास होतो, संस्कृतीची व परंपरेची ओळख होते. वॉल्टर डी ला मेयर म्हणतात,^Reading May Be one of life's inexhaustible pleasures and blessing*-

वाचनाचे महत्व सांगताना कविवर्य बा.भ. बोरकर म्हणतात, ''माझा आणि पुस्तकांचा ऋणानुबंध जडला होता. कुणी मला निराशेत आशेचे किरण दाखवले होते, कुणी माझ्या निद्रिस्त प्रतिमेला जाग आणली होती, कुणी माझ्या जखमेवर गार पाण्याची धार धरली होती, कुणी माझ्या अंधारलेल्या जीवनपथावर ऐनवेळी प्रकाश पाडला होता, कुणी माझे हरवलेले बाल्य परत आणून दिले होते, कुणी माझ्या तारुण्याला वेळोवेळी उजाळा दिला होता, तर कुणी माझ्या झोपाळू ध्येयवादास वरच्यावर अंकुश लावला होता''.

उपरोक्त संदर्भानुसार असे लक्षात येते की, लेखक आपल्या कल्पनेच्या जोरावर आपले साहित्य निर्माण करीत असतात. तर वाचक आपल्या वाचन कौशल्याच्या आधारावर ते साहित्य, कल्पनाविश्व पुन्हा निर्माण करीत असतो. त्यामुळे वाचन ही एक सर्जनशील कलाच म्हटली पाहिजे. ज्याला एकदा चांगल्या वाचनाचा नाद लागला त्याच्या करमणुकीला सीमा नाही. ज्याला आपला काळ सोडून भूतकाळ किंवा भविष्यकाळात प्रवेश करावयाचा असेल त्याला पश्थ्वीवरील आजपर्यंत कोणत्याही देशात झालेले मोठे मोठे तत्ववेत्ते, कवी, नाटककार असेल त्याला वाचनाखेरीज दुसरे साधन नाही.

- **वाचनसंस्कार:**

संस्कृतीपेक्षा संपत्तीला प्राधान्य देण्याच्या वृत्तीमुळे मानवी जीवनात ताण तणाव वाढत आहते. तसेच आज समाजात चाललेले मूल्यहीन राजकारण, भडक करमणूक यामुळे आजची तरूण पिढी भरकटत चालली आहे. संस्कृती जपण्यासाठी वाचन संस्कार गरजेचे आहे. एक नितीमान समर्थ आणि राष्ट्र उभारणीत छोटे छोटे योगदान देणारा जबाबदार नागरिक घडवायचा असेल तर तो माहिती संपन्न असून

चालणार नाही तर त्यास ज्ञानसंपन्न बनावे लागेल, ज्ञानी बनावे लागेल. यासाठी वाचनाला पर्याय नाहीद्य तसेच ज्ञानधारित अर्थव्यवस्था आपल्याला उभारावी लागते. सुखी संपन्न सुरक्षित सभ्य सुशिक्षित सुस्कृत समाजासाठी वाचनसंस्कश्तीची जोपासना करणे महत्वाचे आहे.

वाचनाचा संस्कार हा व्यक्तिच्या मनावरील महत्वाचा संस्कार आहे. आजच्या आधुनिक युगात संगणक प्रणालीचा वापर खुप प्रमाणावर होत आहे. आजची तरूण पिढी मोबाईल, फेसबुक, Whatsapp, Twitter, Instagram या सामाजिक माध्यमात गुंतून गेले आहेत. काळानुसार हे जरी आवश्यक असले तरी दैनंदिन काही प्रमाणात वाचन लेखन घेणे तितकेच गरजेचे आहे. भावी पिढी संस्कारीत व सक्षम होण्यासाठी त्यांच्यावर बालवयापासूनच वाचन संस्कार होणे आवश्यक असते. त्यामुळे संस्कार जेवढे चांगले तेवढी तरूणपिढी संस्कारी होते. त्याचबरोबर त्यांची वैचारिक पातळी वाढते.

आज जगातील अगाध असे ज्ञान वाचकांपर्यत पोहचण्यासाठी वाचनाची आवड असणे आवश्यक आहे. वाचनाचा संस्कार हा बालकाच्या मनावरील महत्वाचा संस्कार आहे. अतिशय चांगले ज्ञान विविध मान्यवरांची चरित्रे, अनेक छोटया गोष्टी, कथा गीतामधून मुलांवर चांगले संस्कार होऊ शकतात. तत्वज्ञ 'इमर्सन' म्हणत असे, 'थोर माणसांशी संभाषण करण्याची संधी मिळाली तर त्यांचे आवडते ग्रंथ विचारून घ्या'. मनाच्या समाधानासाठी सुखासाठी संस्काराची फार गरज असते. वाचनातून मुलांच्या मनावर चांगले संस्कार होतात.

वाचाल तर वाचाल असा सुविचार आपण नेहमी ऐकतो वाचत असतो. हे वाक्य जरी साक्षरतेसंबधी असले तरी त्यातून दिला जाणारा संदेश महत्वाचा आहे. वाचनामुळे व्यक्तींचे अनेक गोष्टीबाबत अज्ञान दुर होते. अध्ययन सखोल तसेच सुलभ होते. वाचन करणा—या व्यक्ती दुस—यांना देखील आनंद देतात. पुन:पुन्हा केलेल्या वाचनाने स्मरण वाढते, वाचन हे आत्मविकास करणारे स्वत:ला ओळख करून देणारे साधन आहे.

इंटरनेट, माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांती व भ्रमनध्वनी, फोन

अशी संपर्क साधनांची सुलभता इ.मुळे माहिती मिळवणे सोपे झाले आहे. तसेच माहितीचे आदानप्रदान मोठया प्रमाणावर होते आहे. स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी माहिती हे प्रभावी अस्त्र आहे. त्यामुळे वैचारिक प्रगल्भतेसाठी वाचनासारखा दुसरा प्रभाव पर्याय नाही. काळाचं प्रतिबिंब संस्कश्तीत पडलं की, साहित्य देखील त्या प्रतिबिंबातले आपले अस्तित्व डोकावून बघायचा प्रयत्न करतं, त्यामुळे काळाप्रमाणे बदलणारे साहित्य वाचकांना आवडते. वाचनाची गोडी लावायची असेल तर मराठी भाषेतील अभिजात साहित्यकश्तींची यादी नव्या वाचकांना मिळणे आवश्यक आहे. वाचनाचे महत्व सांगेल तेवढे थोडेच वाटते. एकंदरित वाचनाने व्यक्तिचा व्यक्तिमत्व विकास होऊन सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते.

- **वाचनसंस्कृती :**

आपल्या आयुष्यावर दोन गोष्टींचा प्रभाव जास्त पडतो, एक आपले मित्र आणि दुसरे म्हणजे पुस्तक. मग पुस्तकालाच आपला मित्र बनवलं तर ! थोर लेखक Richard Steel म्हणतात, ‘Reading is to the mind what exercise is to the body’. जिथे वाचन होते तिथे विचार होतात आणि हेच विचार आपल्याला आपले ध्येय ठरवायला आणि गाठायला मदतही करतात. पुस्तकातून ज्ञान आणि ज्ञानातून संपत्ती निर्माण होत असते. वाचनामुळे आपले भावविश्व, अनुभवविश्व विस्तारते. जगातले सर्व अनुभव आपण घरबसल्या घेऊ शकतो आणि एकाच जीवनात अनेक आयुष्य जगू शकतो. आपण पूर्वीपासूनच आपला सांस्कृतिक वारसा लिखित साहित्याच्या वाचनातून जतन करत आलो आहोत. जगात जर कोणती संस्कृती श्रेष्ठ असेल तर ती म्हणजे वाचन संस्कृती. वाचन संस्कृतीची नाळ प्रत्येक माणसाशी प्राचीन काळापासून जोडली गेली आहे. ‘‘वाचनाचा लळा, फुलवी जीवनाचा मळा हे अगदी खरं आहे. कविवर्य मंगेश पाडगावकर यांनी ग्रंथांचे व वाचनाचे महत्त्व अतिशय सुरेख वर्णन केले आहे ते म्हणतात,‘या ग्रंथाच्या तेजामधुनी जन्मा येते क्रांती, ग्रंथ शिकविती माणुसकी अन ग्रंथ शिकविती शांती’ चला तर मग एक पाऊल पुढे टाकूया वाचन

संस्कृती जतन करण्यासाठी'!

अलीकडे हा वाचन संस्कारच घराघरातून हरवला आहे. आजच्या जीवघेण्या स्पर्धेच्या काळात टिकाव धरण्यासाठी बालवर्गापासून परीक्षा, टक्केवारी याला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे क्रमिक पुस्तकाव्यतिरिक्त इतर वाचन करण्याची विद्यार्थ्याची प्रवृतीच नष्ट झालेली दिसून येते. पालकही याबाबत उदासीन झाले आहेत. शाळा, परीक्षा, शिकवणी वर्ग आणि डॉक्टर किंवा इंजिनिअर बनण्याची दुर्दम्य आकांक्षा त्यातून निर्माण होणारी जीवघेणी स्पर्धा, त्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी वाट्टेल त्या मार्गाचा अवलंब या सर्व दुष्टचक्रात आताचा विद्यार्थी आणि पालक अडकलेले दिसून येतात. वेळ काढून परीक्षा निरपेक्ष, निखळ आनंद देणारे वाचन करण्यास त्यांना वेळच मिळत नाही. केवळ वाचणारे, वाचनाबद्दल बोलणारे, लिहिणारेच लोक ज्या समाजात असतात, त्याला फक्त 'वाचक समाज'म्हणतात. केवळ मोठ्या प्रमाणात वाचन करणा—या समाजामध्ये 'वाचनसंस्कृती' असेलच असं नाही.

- **वाचनसंस्कश्तीची व्याख्या:**

प्रा. वेंडी ग्रिसवोल्ड म्हणतात,'' जो समाज सांस्कृतिक सक्षमता आणि आर्थिक यशासाठी पुस्तक—वाचनाची क्षमता आणि सराव ही अनिवार्य गरज मानतो, तो 'वाचनसंस्कृती' असलेला समाज म्हणून ओळखला जातो''

ग्रिसवोल्ड यांना केवळ बुद्धिजीवी वर्गाच्या नोकरीतली प्रतिष्ठा आणि त्यासाठी त्यांना करावं लागणारं वाचन अभिप्रेत नाही. एकंदर समाजातल्या सर्व घटकांमधल्या व्यक्तींना त्यांच्या—त्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रातल्या नोकरीसाठी अत्यावश्यक असणारं वाचन अभिप्रेत आहे. मराठीमध्ये बहुतांश वेळा 'वाचन संस्कृती' या शब्दाचा वापर 'वाचन' या शब्दाचा समानार्थी वा पर्यायी शब्द म्हणूनच केला जातो, असे दिसते. संस्कृती ही समान रीतीरिवाजांच्या समूहात घडत असते. ती घडते तेव्हा मानवी समूहाचा उदय झालेले असते. वाचन संस्कृतीमुळे समाजमनाची प्रगती होते. पुस्तकाचे प्रकाशन, त्यांची खरेदी—विक्री

यांचा संबंध वाचनसंस्कृती वाढण्याशी लावता येत नाही कारण वर्षानुवर्षे धार्मिक, आध्यात्मिक विषयांवरील पुस्तके फारशा जाहीरात आणि प्रसिद्धीविनाही खपत आली आहेत. गेल्या काही वर्षांत आरोग्य, गुंतवणूक, शेअर बाजार, पाककला, करिअर नोकरी मार्गदर्शन, व्यक्तिमत्व विकास व आत्मचरित्रे या प्रकारच्या माहितीपर उपयुक्त पुस्तकांना चांगली मागणी आहे. वाचन समृद्ध असले म्हणजे लेखनाचीही प्रवृत्ती प्रबल होते, कल्पनाशक्तीला, रसिकता, सृजनशीलता, सहृदयता, दुस—याच्या दु:खाची जाणीव, त्यांस आवश्यक असणारे संवेदनशील मन यांस खतपाणी मिळून आई, वडिल, समाज, राष्ट्र यांच्याशी असलेली बांधिलकी, माणूसकी, सामाजिक जाणीव समाजाबाबत, आपली काही कर्तव्ये आहेत याचे भान प्राप्त होते. मन संकुचित, क्षुद्र गोष्टी न अडकता ते विश्वात्मक होते.

- **वाचनसंस्कृती विकासामध्ये सातारा जिल्हयाचे योगदान:**

सातारा एक सर्जनात्मक वारसा लाभलेला जिल्हा होय. इथे अनेक तत्वचिंतक, इतिहासकार, साहित्यिक, पत्रकार, कवि जन्मास आले. जयरामस्वामी, वामन पंडित यांच्यासारखे संत तर गोविंद सागर, पठ्ठे बापूराव, आण्णाभाऊ साठे व शाहीर साबळे यांच्यासारखे शाहीर आणि रामराव चिटणीस हे बखरकार येथेच जन्मले. लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, गोपाळ गणेश आगरकर, न. चिं. केळकर हे समाज सुधारक आणि द. भा. पारसनीस, रा. भ.गोडबोले, भाऊशास्त्री लेले, ग. ह. खरे, लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्यासारखे ख्यातकीर्त येथेच होऊन गेले. काका कालेलकर, बा. सी. मर्ढेकर, श्री. म. माटे, वसंत कानेटकर यासारख्या साहित्यिक नररत्नांनी सातारा जिल्हयाचा सांस्कृतिक आसमंत समृद्ध केला. कृष्णा काठी वाई येथे ज्ञानसाधनेची मोठी परंपरा निर्माण झाली. विश्वकोष निर्मितीचा त्यात विशेषत्वाने उल्लेख करावाच लागेल. रवींद्र भट, अभिनेता राजा गोसावी हे इथलेच. नवभारत संशोधन पत्रिकेने आणि अन्य नियतकालिकांनी सातारा जिल्ह्याची व पर्यायाने महाराष्ट्र राज्याची मोठी सेवा केली आहे.

साहित्य, कला संस्कृतीच्या संर्वधनासाठी शासनातर्फे आजही अनेक आघाडयांवर भरघोस स्वरूपाची कामगिरी केली जात असते. यामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालये,पुरस्कार, सार्वजनिक ग्रंथालयासांठी दिले जाणारे प्रोत्साहन, नाटय, चित्रपटांच्या विकासासाठी दिले जाणारे अनुदान, ग्रंथमहोत्सव, साहित्य संमेलने व ग्रंथप्रदर्शन अशा अनेक उपक्रमांचा उल्लेख करता येईल. यासाठी आवश्यक असणारी आर्थिक मदतही शासन करीत असते.

आजची तरूण पिढी उद्याचे होणारे भावी नागरिक असतात. भारत देश महासत्ता होण्यासाठी त्यांना चांगले ज्ञान मिळणे आवश्यक असते त्यासाठी ग्रंथमहोत्सवासारखा साहित्य उपक्रम अखंड कार्यरत ठेवायला पाहिजे. साठविलेल्या संपत्तीपेक्षा वाचलेल्या पुस्तकांतून मिळणारी मूल्ये, विचार, सामर्थ्य यांचे मूल्य अधिक असते. जीवनात प्रत्येक व्यक्तिला सुख हवे असते. आणि त्याला हव्या असणा—या सुखाची व्याख्या ही व्यक्तिपरत्वे, विचारानारूप भिन्न असते.

ग्रंथाना, संस्कारांना मश्त्यूचा शाप नसतो, तर त्यास चैतन्याचे वरदान असते. त्यातील विचारधन हे राष्ट्राचे वैभव असते. उत्तम साहित्यकश्ती या विचारांचा अमश्तठेवा असतो. समाजाचे सांस्कृतिक वैभव वाढवण्यासाठी प्रतिभावंताची गरज आहे.

या पार्श्वभूमीवर सातारा जिल्हयाचे वाचनसंस्कृती चळवळीमधील योगदान उल्लेखनीय ठरते. यामध्ये सातारा नगर वाचनालय, ग्रंथमहोत्सव, अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलने, वाई येथील मराठी विश्वकोशाचे कार्यालय, औंध येथील भवानी वस्तुसंग्रहालय यांचा आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो.

१. सातारा नगर वाचनालय:

प्रतापसिंह महाराजांना ग्रंथसंकलन करण्याचा छंद होता. त्यांनी स्वत:चे एक ग्रंथालय सुरु केले होते. त्यांच्यानंतर त्यांचे बंधू आप्पासाहेब यांनीही त्यांत भर घातली. त्यांच्या मश्त्यूनंतर पत्नी सगुणाबाई यांनी हे ग्रंथालय त्याच्या जागेसह जनतेच्या स्वाधीन केले. अशाप्रकारे या वाचनालयाची स्थापना ६ जुलै १८५३ रोजी झाली. सुरुवातीचे नाव

'नेटिव्ह जनरल लायब्ररी' असे होते. १८६६ मध्ये आणखी एका वाचनालयाचे यात विलीनीकरण होऊन 'सातारा सिटी जनरल लायब्ररी' असे नामकरण झाले.

सन १९०१साली व्हिक्टोरिया राणीच्या निधनानंतर सातारा शहरात त्यांच्या नावाने एखादे स्मारक असावे असा प्रस्ताव कलेक्टर यांनी मांडला. तो मान्य होऊन त्यासाठी रु. २००० चा फंड गोळा करण्यात आला. या फंडात पूर्वीचे कलेक्टर जे. आर. आर्थर यांच्या नावे जमविलेला रु. ४००० चा फंड व वर्गणीचे रु. २००० अशा आठ हजार रुपयात दुमजली इमारत बांधली गेली. याचे उद्घाटन ७ ऑगस्ट १९०५ साली करण्यात आले. यावेळी या वाचनालयाचे नामकरण 'व्हिक्टोरिया लायब्ररी' असे झाले. सभागृहाला 'आर्थर हॉल' असे नाव देण्यात आले. सन १९२० मध्ये तत्कालीन अबकारी कमिशनर आर्थर यांचे चिरंजीव होते. या हॉलमध्ये इंग्रज राजवटीच्या विरोधात चर्चा घडत असल्याने त्यांनी नाव बदलण्यास सांगितले. सार्वजनिक कामात सक्रीय असणारे रावबहादुर वि. ना. पाठक यांच्या स्मरणार्थ त्यांच्या वारसांनी हा हॉल अद्ययावत करण्यासाठी रु. ८००० चा निधी दिला. यामुळे या हॉलचे नामकरण 'पाठक हॉल' असे करण्यात आले.

सन १९३८ मध्ये स्वातंत्र्य चळवळीच्या वातावरणात जनतेच्या मागणीमुळे याचे नाव बदलून 'नगर वाचनालय' असे केले गेले. सन १९४९ मध्ये सरकारने ' मुक्तद्वार जिल्हा वाचनालय' म्हणून मान्यता दिली. या संग्रहालयाचे अनेक नावांत रूपांतर करून वेगवेगळे नामकरण केले गेले ते खालीलप्रमाणे:

- नेटिव्ह जनरल लायब्ररी
- १८६६पासून सातारा सिटी जनरल लायब्ररी
- १९०५पासून व्हिक्टोरिया लायब्ररी
- १९३८ पासून नगर वाचनालय
- २००७ श्री छत्रपती महाराज (थोरले) नगर वाचनालय.

अनेक प्रतिथयश व्यक्तींच्या घडणीत या वाचनालयाचे योगदान

आहे. शिवाजीराव भोसले, दत्तप्रसाद दाभोलकर, म. वि. कोल्हटकर इ. चा यात समावेश होतो.

सातारा शहरात जिल्हा ग्रंथालय १, तालुका निहाय १, आणि इतर अ ब क ड दर्जाची एकुण ३८ ग्रंथालये आहेत. वाचनाची आवड असणारे वाचक सर्व प्रकारची पुस्तके विकत घेऊन वाचू शकत नाहीत. अशावेळी त्यांच्या मदतीला येते ते ग्रंथालय. यशस्वी झालेल्या अनेक व्यक्तींच्या जीवनात ग्रंथालयांनी, पुस्तकांनी मोलाची भूमिका बजावली आहे. व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र उभारणीत ग्रंथांचे योगदान महत्वाचे आहे.

२. सातारा जिल्हा ग्रंथमहोत्सव:

वाचन संस्कृती वाढवण्यासाठी व ती टिकवण्यासाठी सामाजीक पातळीवर काही प्रयत्न केले जातात, त्यातील एक म्हणजे ग्रंथ महोत्सव. वाचकापर्यंत वाचकांना हवी असणारी पुस्तके मिळावित त्यांची माहिती मिळावी यासाठी ती पुस्तके किंवा नवीन प्रकाशित होणारी पुस्तकांची माहिती घेण्यासाठी ग्रंथाचे प्रदर्शन भरविणे व त्यातून विकत घेण्याची सोय उपलब्ध करून देणे म्हणजे ग्रंथमहोत्सव.

ग्रंथमहोत्सव हे शाळा, महाविदयालयांच्या दृष्ट्रिने सुवर्ण संधीच असते. कारण शाळा कॉलेजमध्ये दरवर्षी ग्रंथालयासाठी पुस्तके विकत घेतली जातात. ती घेण्यासाठी प्रकाशकांकडे दुकानात जावून घ्यावी लागतात. व ती घेण्यासाठी दरात तडजोड करावी लागते. ग्रंथमहोत्सवात अनेक प्रकाशक एकत्रित येत असतात. अनेक प्रकाशकांची नवीन प्रकाशनाबाबत माहिती मिळते व खरेदी करणे शक्य होते तसेच यात अनेक प्रकाशक येत असल्याने त्यात स्पर्धा असल्याने ग्राहकांना सुट मिळणे शक्य असते. ग्रंथ हे गुरू असतात. त्यापेक्षा ते मित्र अधिक असतात. पुस्तक हे केवळ शब्दसंपदा वाढवण्यास मदत करणारे साधन नसून पुस्तक हे अनुभवांसह कल्पनांचे, आशा—आकांक्षाचे क्षितीज निर्माण करणारे साधन आहे. पुस्तके आपल्याला सकारात्मक विचार करायला प्रवृत्त करतात. त्यामुळे मानवाच्या कमकुवत मनाला धीर येतो. वाचनाची सवय एकदा

लागली की माणूस मनावरचा ताण कमी करण्यासाठी पुस्तकांच्या सहवासात गुंगून जातो. त्यामुळे निराशेच्या गर्तेत अडकलेला माणूस आत्महत्या, हत्या असे प्रकार करण्यापासून परावृत्त होतो.

सातारा शहरात गेली १७वर्षे ग्रंथमहोत्सव भरत आहे. २१ जानेवारी २०००साली जिल्हा परिषद मैदान येथे प्रथम आयोजन केले होते. या ग्रंथमहोत्सवातील स्टॉल रचना ही सर्व प्रकाशकांना समान संधी उपलब्ध होतील अशी असते. सर्व स्तरातील वाचक आपली वाचन विषयक तहान भागवण्यासाठी या ग्रंथमहोत्सवास भेट देतात. आयुष्यभर टिकणारे ज्ञान ग्रंथातुन मिळते. ज्ञानाचा मुळ आधार ग्रंथ आहे. बहुतांशी लोक ग्रंथ घरात ठेवत नाहीत. प्रत्येक माणुस घराच्या खर्चाचे नियोजन करतो, मात्र ग्रंथखरेदीसाठी महिन्याच्या बजेटमध्ये तरतुद करत नाहीत. वाचकांना बरीच पुस्तके हवी असतात.परंतु ती कशी व काठे मिळणार याचे कोडे असते. मात्र ग्रंथमहोत्सव या उपक्रमाने ही संधी उपलब्ध होत असते.

३ . साहित्य संमेलने:

ग्रंथ प्रसाराला चालना मिळण्याच्या हेतूने, तसेच त्यावर एकत्र येऊन विचार विनिमय करण्याच्या हेतूने न्या. रानडे यांनी लोकहितवादींच्या सहकार्याने १८७८ च्या मे महिन्यात ग्रंथकारांना एकत्र आणण्याचे ठरविले. त्यासाठीचे आवाहन ज्ञान प्रकाश (७ फेब्रुवारी १८७८) मधे प्रसिद्ध झाले आणि या आवाहनानुसार ११मे १८७८ रोजी सायंकाळी पुण्याच्या हिराबागेत मराठी ग्रंथकारांचे पहिले संमेलन भरले. याला पहिले अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन समजले जाते. या संमेलनाचे अध्यक्षपद न्या.रानडे यांनीच भूषविले. साहित्य कला संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी शासनातर्फे राबवण्यात येणा-या उपक्रमापैकी एक म्हणजे साहित्य संमेलन होय. अशा कार्यक्रमांत संमेलनाची ठिकाणे अगोदरच ठरविली जातात. कवी संमेलन, समिक्षक असे अनेक कार्यक्रम यात असतात. अखिल भारतीय मराठी साहित्य समेंलन आयोजनाला ९४ संमेलनाची व सुमारे शतकोत्तर शतकाहुन अधिक काळाची परंपरा लाभली आहे.

४. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ :

मराठी विश्वकोश या सर्व विषय संग्राहक ज्ञानकोशाच्या संपादन व प्रकाशन कार्यासाठी महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळाची स्थापना दि.०१ डिसेंबर, १९८० रोजी करण्यात आली. विश्वकोश म्हणजे एन्सायक्लोपिडिया ब्रिटानिकाच्या धर्तीवर मराठीतील सामान्यातील सामान्य माणसापर्यंत ज्ञान पोहोचविण्यासाठी ग्रंथरुपी चळवळ, विश्वातील सारे शब्द, त्यामागचा इतिहास, भूगोल, तत्वज्ञान, विज्ञान मराठीतून ज्ञानार्थींना मिळावे हा उद्देश आहे. या मंडळातर्फे मराठी भाषेत विश्वकोशांचे संपादन व प्रकाशन कार्य चालू आहे. १९६० साली महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ स्थापन झाले होते त्याचे विभाजन करण्यात येऊन हे मंडळ एक राज्यस्तरीय मंडळ म्हणून स्वतंत्रपणे अस्तित्वात आले. तेव्हापासून तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी हे मंडळाचे अध्यक्ष व मराठी विश्वकोशाचे प्रमुख संपादक आहेत. मंडळाचे अध्यक्ष व सदस्य यांची नेमणूक राज्यशासनातर्फे दर तीन वर्षांनी करण्यात येते. विश्वकोशाचे संपादन कार्यालय वाई येथे आहे. विश्वकोश कार्यालयात विज्ञान व तंत्रविद्या, मानव्य, कला व प्रशासन अशा चार शाखा असून त्यात सु. ५०संपादकीय कार्यकर्ते काम करतात. विश्वकोशाचे ग्रंथालय अद्ययावत असून त्यात ३६ हजारांहून अधिक संदर्भग्रथ आहेत. विश्वकोशाच्या छपाईसाठी राज्य शासनातर्फे वाई येथेच एक खास मुद्रणालय स्थापन करण्यात आले आहे. मराठी विश्वकोशाचे आतापर्यंत १ते २० खंड प्रकाशित झाले आहेत. उर्वरित ४ खंडाचे संपादन—प्रकाशन चालू आहे. मराठी विश्वकोशाचे १ ते २० खंड महाजालकावर तसेच छापील स्वरूपात आणि सी.डी., पेनड्राईव्ह या स्वरूपात देखील उपलब्ध करुन देण्यात आले आहेत. मुलांचा विश्वकोश या योजनेखाली बालविश्वकोश आणि कुमारविश्वकोश प्रत्येकी १२ खंडात तयार करण्याचे काम हाती घेण्यात आले असून कुमारविश्वकोश खंड २ ते ११ चे संपादन—प्रकाशन करण्याचे काम प्राधान्याने सुरु करण्यात आले आहे.

५. औंध येथील भवानी वस्तुसंग्रहालय

औंध वस्तुसंग्रहालय सातारा व कोल्हापूर या मुख्य शहरांना जोडणारे औंध हे गाव संस्कृतीचे अनेक अवशेष आजही जनत करुन आहे. त्यात आठ हजारापेक्षा जास्त वस्तू असलेले हे वस्तुसंग्रहालय १९३८ साली बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींनी बांधले. विविध प्रदेशात निर्माण झालेली व त्या त्या प्रदेशाची वैशिष्टये सांगणारी ऐतिहासिक चित्रे, संगमरवरातून कोरलेली शिल्पे, कोरीव काम केलेल्या धातूच्या व लाकडच्या वस्तू, हस्तीदंती कोरीव कलाकृती आणि स्ट्राँगरुम मधील मौलिक ऐतिहासिक रत्ने यांचे दुर्मिळ दर्शन या ठिकाणी पहावयास मिळते.हे वस्तु संग्रहालय आज महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालय विभागाच्या ताब्यात आहे. दरवर्षी हजारो पर्यटक या वस्तुसंग्रहालयाला भेट देतात.

सारांश:

माहिती, ज्ञान आणि मनोरंजनाच्या अंगभूत गुणांमुळे 'ग्रंथ हेच गुरु' असे म्हटले जाते. बौध्दीक आणि सामाजिक विकासासाठी ग्रंथ आणि ग्रंथालयांचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसूत्रीचा केवळ उक्तीतून उद्घोष न होता ती कृतीतून प्रत्ययास आणण्याचे कार्य पुस्तकांच्या रुपाने होऊ शकते. आजच्या पिढीवर असे संस्कार करण्यासाठी पुस्तकांशिवाय दुसरे प्रभावी माध्यम नाही. वाचनामुळे माणसाला माणूस म्हणून असलेल्या अस्तित्वाचे मोल किती अनमोल आहे याचे भान प्राप्त झाल्याशिवाय राहात नाही. माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा जन्मदिन वाचन प्रेरणा दिन म्हणून साजरा करत आपण वाचन संस्कृतीची जनजागृती केली. पुस्तकांविषयी ही कायमची ओढ तरुणांच्याही मनात निर्माण होईल यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

संदर्भ:

१. राजगुरु, मेघमाला:वाचनकौशल्य (२०१०), पुणे, उन्मेष.
२. पोरे, सतिश: वाचनसंस्कार(२००९), पुणे,पद्मगंधा.
३. नाईक, मनोहर:वाचनकला, वक्तृत्व कला (१९९९),औरंगाबाद,

जयविकास.

४. सोहनी, श.कृ.: शैक्षणिक टिपाकोश (१९८७), मुंबई, महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक मंडळ.

५. पाटील, दिनकर: ग्रंथ महोत्सव(२०११),पुणे, संस्कृती.

६. https://www.dainikprabhat.com/the-changing-reading-culture-of-the-new-age/

७. https://marathi.momspresso.com/parenting/7eb7e5e24b1648a8a5b14a644e657c75/article/vachana-samskrriti-kalachi-garaja-qhem0k9juyvr

८. https://www.aksharnama.com/client/article_detail/745

❑❑❑

11

वाचनसंस्कृती विकासामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर

सौ. स्मिता प्रकाश पाटोळे
ग्रंथपाल
आझाााद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा

****

प्रस्तावना

समाजाच्या सर्वांगिण विकासामध्ये ग्रंथालयाचे योगदान महत्त्वपूर्ण असते. त्यांचे समाजाशी अतूट नाते निर्माण होते. कालानुरूप बदलणारे साहित्य, सेवा, वाचक या सर्वांना सामावून घेत आजची ग्रंथालये समृध्द झाली आहेत. तंत्रज्ञानाच्या मदतीने तसेच वाचन संस्कृती आणि वाचनव्यवहार यांना प्राधान्य देउन पुढच्या पिढीला सांस्कृतिक पॅकेज देता येईल या उदात्त हेतूने ग्रंथालय ही संकल्पना प्रत्यक्षात आली. ग्रंथालयांचे, वाचनालयाचे अस्तित्व हे शहरात सांस्कृतिकपणा जिवंत असल्याचे उदाहरण मानले जाते, तसेच ग्रंथालये ही खऱ्या साामाजिक संवादाची उत्कष्ट माध्यमे ठरत आहेत. ग्रामीण भागातून वेगवेगळया क्षेत्रात पुढे येण्यासाठी धडपडणारी तरूणाई जरी "नेट" करी असली तरी संदर्भासाठी त्यांना ग्रंथालयाची गरज भासते. तंत्रज्ञानाच्या युगात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे वरचढ ठरत आहेत पण त्यामुळे ग्रंथालयांचे महत्त्व कमी होत नाही तर उलट वाचनसंस्कती वाढीसाठी यांचा उपयोग होतो.

मानव आणि वाचन

मानवी जीवनात वाचनाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. वाचनामुळे माणूस विचारी बनतो, त्याचे मन सुसंस्कत होते, वाचन हे ज्ञानप्राप्तीचे महत्त्वाचे साधन मानले जाते. यामधूनच तरूण आपला विवेक घडवित असतो. मानवाच्या सहज प्रवृत्तीमुळे माणूस सातत्याने नवीन ज्ञानाच्या शोधात असतो, त्याकामी मदतीला धावतात ती ग्रंथालये, वाचनाची आवड जोपासण्यास ग्रंथालये मदत करतात म्हणून व वाचनाचे महत्त्व लक्षात घेता आजच्या तरूणाईची वाट आपोआप ग्रंथालयाकडे वळतानाचे सकारात्मक चित्र दिसते आहे. सतत बदलत राहणायाऱ्या व अधिकच गुंतागुंतीच्या होणाऱ्या परिस्थितीत मानव वाचनावाचून राहू शकणार नाही. कारण या अशा बदलत्या परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी वाचन हा एक उपयुक्त मार्ग आहे.

वाचकांची बदलती अभिरूची

गेले एक वर्ष आपण सर्वजन या कोरोना विषाणूमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीत राहत आहोत. कोरोना विषाणूमुळे ही साथ अथवा महामारी आपल्या देशातच काय तर सर्व जगावर संकट ठरली आहे. एका सूक्ष्म विषाणूने आपल्या प्रतापांनी सगळे जग वेठीला ध ारले आहे. एकाच वेळी जवळपास सगळ्या जगातले व्यवहार ठप्प होण्यासारखा अभूतपूर्व प्रकार बहुतेकांच्या आठवणीत पहिल्यांदाच घडला आहे. आरोग्याच्या तसेच आर्थिक पातळीवर हाहाकार माजला आहे. कोरोनाच्या महामारीमुळे वैयक्तिक, कौटुंबिक, व्यावसायिक, सामाजिक अशा सगळ्याच पातळ्यांवर त्याचे परिणाम झाले आहेत. गेले वर्षभर हे सगळ होत असताना नुकसानीचा सतत हिशोब मांडला गेला. होणाऱ्या गोष्टी आपण थोपवू शकत नाही, आपण काहीही करू शकत नाही, ही हतबलताही सगळ्यांनी अनुभवली आहे.

सध्याच्या या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये वाचकांची अभिरूची बदललेली दिसून येते. म्हणजेच वाचकांना वाचायला आवडते परंतू जे वाचायला आवडते त्यांचे माध्यम बदललेले आहे. सध्या असे दिसून येते की वाचकांना पुस्तकांपेक्षाही व्हॉटस ॲप वर येणारे चांगले

मेसेजेस आवडतात. जर एखादया पुस्तकाविषयी चांगली समिक्षा वाचावयास मिळाली तर वाचक ते पुस्तक वाचण्यासाठी घेतात. तसेच काही प्रमाणात सारांश रूपाने जर काही वाचावयास मिळाले तर ते वाचतात. वाचकांना हार्ड कॉपी पेक्षा सहज उपलब्ध होणारी सॉफट कॉपी वाचावयास व मिळविण्यास सहज शक्य होते.

कोविड १९ आणि ग्रंथालये

कोविड १९ या समस्येमधून शिक्षणही सुटले नाही. आपल्याकडील शिक्षण व्यवस्थेमध्ये विद्यार्थी व शिक्षक या बरोबरच इतरही घटकांचा थेट संबंध असतो. यामध्ये ग्रंथालय हेही येते. विद्यार्थी व माहिती यांना जोडण्याचे काम ग्रंथालये करीत असतात. सध्याच्या काळात शाळा, महाविद्यालये व इतर शिक्षण संस्था या बऱ्याच कालावधीसाठी बंद होत्या. विदयार्थ्यांच्या शिक्षणावरही याचा परिणाम होताना दिसून येत आहे. विदयार्थ्यांना आताच्या परिस्थितीमध्ये होणाऱ्या अभ्यासक्रमासाठी लागणारे साहित्य किवा माहिती देण्याची जबाबदारी ग्रंथालायांवर आली आहे. आता परीक्षेचेही स्वरूप बदलले असून पूर्वीच्या परीक्षा पद्धत आता राहिली नाही तर ऑनलाईन पद्धतीने परीक्षा घेतली जाते व त्यामध्ये बहुपर्यायी प्रश्नच विचारले जातात. या परीक्षेसाठी विदयार्थ्यांना अचूक माहितीची गरज लागते. ही माहितीही देण्याचा प्रयत्न ग्रंथालये करीत आहेत. माहिती तंत्रज्ञान हे ग्रंथालयाने स्वीकारले आहे व त्यामुळेच विदयार्थ्यांना व इतर वाचकांनाही सेवा देण्यामध्ये ग्रंथालये नेहमीच अग्रेसर राहिली आहेत.

कोणत्याही अघटिताच्या वेदनांच ओझं हलक करण्याचा त्यातल्या त्यात सोपा उपाय म्हणजे वाईटातूनही चांगल काही तरी शोधण्याचा प्रयत्न करणे, आपणही तेच करीत आहोत.

वाचन संस्कृती जोपासण्साठी ग्रंथालय सेवा

विद्यार्थीनी नवीन प्रवेश घेतल्यानंतर त्यांना या लॉकडाउनमध्ये ग्रंथालयाची ओळख हि झूम अथवा गुगल मीट अशा प्रकारच्या साधनांचा वापर करून देण्यास मदत होत आहे

आता बहुतांशी संस्थांनी ग्रंथालयाच्या वेबसाईट तयार केलेल्या

आहेत. त्या द्वारे अनेक प्रकारची माहिती वाचकांपर्यंत पोहचविणे सहज शक्य झाले आहे. यामध्ये ग्रंथालयाची माहिती दिली जाते. ग्रंथालयाची वेळ, ग्रंथालयातील ग्रंथसंपदा, ग्रंथालयाचे नियम, ग्रंथालयातून दिल्या जाणाऱ्या सेवा, ग्रंथालात काम करणारे कर्मचारी यांचीही माहिती यामध्ये दिली जाते. तसेच ग्रंथालय नाव नोंदणी फॉर्मही वेबसाईटवर उपलब्ध करण्यात आले असून त्यांना ग्रंथालयाचे सभासदत्व दिले जाते त्यासाठी विदयार्थ्यांना या कालावधीमध्ये प्रत्यक्ष ग्रंथालयात येण्याची गरज भासत नाही.

बऱ्याच ग्रंथालयांनी सध्याच्या लॉकडाउन कालावधीमध्ये अनेक ठिकाणी विविध कोर्स सुरु आहेत तसेच विविध अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त असणारी माहिती आपल्या वेबसाईटवर टाकली आहे. यामध्ये SWAYAM online courses, UG/PG MOOCs, e-PG Pathshala, e-Content courseware in UG subjects, SWAYAMPRABHA, YouTube channel, National Digital Library, Shodhganga, e-Shodh Sindhu याचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. Ask Librarian या मध्ये हव्या असणाऱ्या माहितीविषयी वाचक विचारू शकतात व त्यांना हवी असणारी माहिती त्यांना देणे शक्य होते.

याबरोबरच काही नियतकालिके व वर्तमानपत्रे हि online पद्धतीने उपलब्ध होत आहेत त्याची लिंक आपल्या वेब साईट वर देवून वाचकांना केव्हाही त्याचा वापर करता येवू शकतो.

मोबाईल अथवा काही मेसेज साईट चा वापर करून जलद मेसेज सेवा देण्यात येते. यामध्ये एखाद्या वापरकर्त्याने मागणी केलेले पुस्तक ग्रंथालयातून घेवून जाण्यासाठी, एखादे पुस्तक परत करण्यासाठी, ग्रंथालयाची बदलेली वेळ अथवा सुट्टीचे दिवस यांची माहिती वापरकर्त्याला देण्यासाठी या सेवेचा वापर करता येतो. ई मेल हे ग्रंथपालांसाठी संप्रेषण साधनांप्रमाणेच वापरले जाऊ शकते. दैनंदिन जीवनात ई—मेल संवादाचा सर्वात सामान्य प्रकार झाला आहे. ग्रंथालय इतर ग्रंथालय कर्मचारी आणि वापरकर्त्यांशी संपर्क साधण्यासाठी याचा वापर करतात. थकीत पुस्तके, नवीन पुस्तकांच्या आगमनाची माहिती, प्रदर्शनाच्या नोटिसा आणि प्रोग्राम इत्यादींबद्दल स्मरणपत्रे पाठवण्यासाठी

ई मेलचा उपयोग केला जाऊ शकतो. व्हाटसअॅप या अतिशय लोकप्रिय अॅप द्वारे आपल्याला आपल्या उपयोगकर्त्यांचे वेगवेगळे ग्रुप करता येतात व त्यांना उपयोगी असणारी माहिती आपणास या ग्रुप वर पाठवीत येते. हे सध्याच्या कोविड–१९ मध्ये खूपच उपयुक्त ठरत आहे. यामध्ये आपण मागणीनुसार काही पीडीएफ मधील पुस्तके किवा मागील वर्षाच्या प्रश्नपत्रिका विदयार्थ्यांपर्यंत थेट पोहचवू शकतो. सध्याचा या परिस्थितीमध्ये विविध दिन साजरे करताना त्या त्या दिवसाचे महत्त्व असणारी ग्रंथालयात असणारी पुस्तके यांचे प्रदर्शन करणे शक्य नाही त्यामुळे बऱ्याच ठिकाणी आभासी ग्रंथप्रदर्शन करण्यात आले त्यामुळे ग्रंथालयात असणारी पुस्तके विद्यार्थीना कळण्यास मदतच झाली आहे. नवीन आलेली पुस्तके हि सुद्धा प्रदर्शनाद्वारे विदयार्थ्यांना माहिती होण्यास मदतच होते

आता बहुतांश ग्रंथालयांनी इन्स्टिटयूशनल रिपॉझिटरी तयार केलेली आहे. यामध्ये संस्थेची माहिती पत्रक, वार्षिक अंक याची माहिती दिलेली असते. यामध्ये महाविद्यालयातील प्राध्यापकांनी तयार केलेल्या नोट्स तसेच अभ्यासक्रमाशी उपयुक्त असणारे व्हिडीओ पाहायला मिळतात. तसेच विदयार्थ्यांसाठी जुन्या प्रश्नपत्रिका उपलब्ध करून दिल्या जातात. या सर्व माहितीमुळे विद्यार्थीना कोणत्याही वेळी माहिती मिळविणे शक्य झाले आहे व त्याचा वापर करून अभ्यास करणे शक्य झाले आहे.

क्यू आर कोडचा वापर करून आपण आपल्या वाचकांना खूप कमी वेळामध्ये एखाद्या वेबसाईटची लिंक देवू शकतो. तसेच याच्या द्वारे पुस्तकाची माहितीही आपण वाचकांना देवू शकतो.

प्रत्येक वाचकाचे समाधान करणे हे ग्रंथालयाचे काम आहे त्यासाठी आधुनिक युगामध्ये प्रशिक्षण घेतल्यानंतर खालील प्रकारच्या सेवा देऊन समाधानी वाचक मिळविता येतात.

ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रहाचे डिजिटायझेशन करून दुर्मिळ साहित्य व पर्यायाने त्यातील माहिती ही उपयोजकांना उपलबध करून देता येते. ग्रंथालयातील दुर्मिळ ग्रंथ की ज्यांची पाने ठिसूळ झालेली आहेत

असे अनमोल ग्रंथ फक्त जपून न ठेवता भवी पिढीला त्यातीला त्यातील माहिती उपयोगासाठी उपलब्ध करून देता येते. कोणत्याही प्रकारची माहितीची कोणत्याही ठिकाणी उपलब्धता करून देणे हे डिजिटायझेशनमुळे शक्य झाले आहे. तसेच एकाच प्रकारची माहिती जर अनेक उपयोजकांना हवी असेल तर ती माहिती पूर्वी ग्रंथाच्या फक्त एकाच उपयोगकर्त्याला मिळत होती परंतू डिजिटायझेशनमुळे एकाच प्रकारची माहिती अनेक उपयोजकांना वेगवेगळया ठिकाणी उपलब्ध होऊ शकते.

सर्व वाचकांना सेवा देताना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अतिशय उपयोग होतो. समाजातील असहाय घटक म्हणजेच अंध, अपंग, कर्णबधिर इत्यादींनासुध्दा ग्रंथालयात येवून माहिती मिळवावी अशी अपेक्षा असते. अशा व्यक्तींना माहिती सेवा देण्याची ग्रंथपालाची नैतिक जबाबदारी आहे. अंध व्यक्तींसाठी ब्रेल लिपी रिडर उपलब्ध आहे त्याचा वापर करून हवी ती माहिती देऊन वाचकाची माहितीची गरज भागवली जाते.

दरवर्षी व दररोज जगामध्ये वेगवेगळया विषयांवर प्रचंड वेगाने वाचनसाहित्य उपलब्ध होत आहे हे सर्व वाचनसाहित्य कोणत्याही ग्रंथालयाला विकत घेणे शक्य नाही. त्यामुळे ही सर्व माहिती डिजीटल स्वरूपात उपलब्ध झााल्यास ग्रंथालयांना माहितीचे आदान — प्रदान करणे सोपे होते. नेटवर्किंगच्या सुविधेमुळे या माहितीवर नियंत्रण ठेवून वाचकाला हवी ती माहिती मिळवून देता येते.

आपल्या ग्रंथालयात असणारी माहिती साधने याची प्रसिध्दी ग्रंथालयाच्या वेबसाईटवर केल्यास वाचकांना ग्रंथालयात असणाऱ्या वाचनसाहित्याची माहिती समजते व त्यामुळे माहितील उपयोगकर्ता मिळण्यास मदत होते. ओपॅकच्या मदतीने एखादया ग्रंथालय तालिकेतील माहिती दूर अंतरावरून मिळविता येते. त्यामुळे ग्रंथालयात कोणकोणती माहितीसाधने उपलब्ध आहेत हे समजते व माहितीला उपयोगकर्ता मिळू शकतो.

ग्रंथालयातील सर्व ग्रंथसंग्रहाचे बारकोडींग केल्यानंतर देवघेव प्रक्रियेमध्ये सुलभता येवून ही प्रक्रीया वेगाने होण्यास मदत झाली आहे व वाचकांचा वेळही वाचत आहे. संगणकाच्या मदतीने तयार

होणाऱ्या नेटवर्क्समुळे इतर केंद्रावरील डेटाबेसमधील माहिती कमी वेळात मिळू शकते.

समारोप

ग्रंथालयांच्या कार्यात आणि सेवांमध्ये माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाने गुणवत्तापूर्वक आणि संख्यात्मक बदल झालेला दिसून येत आहे. हे सर्वच बदल इतके बहुविध आहेत की, ग्रंथालयाचे कोणतेही विभाग व प्रक्रिया यातून सुटलेल्या नाहीतर संपूर्ण ग्रंथालयाच्या सर्वांगीण बदलाचा विचार करताना पुनरावश्त्ती, अनावश्यक प्रक्रिया, समयविलंब या गोष्टी टाळण्यासाठी माहिती आणि तंत्रज्ञानाधारीत नवनवीन सुविधा, नेटवर्किंग यांचा सुयोग्य वापर करून ग्रंथालयाच्या संपूर्ण कार्यात एक नावीन्य, एकसूत्रीपणा आणला आहे. ग्रंथालयाच्या या माहिती आणि तंत्रज्ञानाधारीत ग्रंथालय आधुनिकीकरणातील टप्प्यामुळे वाचन साहित्याचा पुरेपूर वापर, वाचकांना ग्रंथालय प्रवेशाबरोबरच वाचनसाहित्याची सूचीय आणि त्याचबरोबर पूर्ण वाचन साहित्यही मिळत आहे हा दश्ष्य परिणाम आहे. आपले ग्रंथालय हे आपल्या वाचकांच्या सवेसाठी वरील सर्व बदलास स्वीकारणारे, बदलाशी एकरूप होणारे ज्यात ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांची महत्त्वाची भूमिका दिसून येते.

संदर्भ :

1. (n.d.). Retrieved November 6, 2021, from http://library.ddn.upes.ac.in:8081/upeslib/covid19_initiative.pdf

2. Khan, J. (2016, September). IMPACT OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGY ON LIBRARY AND ITS SERVICES. International Journal of Research - GRANTHAALAYAH, 4 (9), pp. 97-100.

3. Library Services in ICT Environment. (2017, February). International Journal of Advanced Engineering, Management and Science (IJAEMS) , 3 (2), pp. 40-42.

❑❑❑

12

सोशल नेटवर्किंग माध्यमे व ग्रंथालय

श्री. कोकणे प्रकाश पांडुरंग,
ग्रंथपाल, मुळा एज्युकेशन सोसायटीचे,
श्री ज्ञानेश्वर महाविद्यालय नेवासा, जि. अहमदनगर

****

प्रस्तावना:

संगणकाच्या आगमनामुळे ग्रंथालय व ग्रंथालयीन सेवांमध्ये अमुलाग्र बदल होत गेले. माहिती तंत्रज्ञानाच्या या युगात ग्रंथालये आणि वापरकर्ते अधिक तंत्रस्नेही होत आहेत. या पेपरमध्ये ग्रंथालयातील सामाजिक नेटवर्किंग माध्यमांचे थोडक्यात वर्णन केले आहे. प्रत्येकजण Orkut, Google, Twitter, Facebook, LinkedIn, Whatsapp Youtube इत्यादी सारख्या विविध सोशल नेटवर्क्सद्वारे एकमेकांशी जोडलेला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान हे वाचक आणि ग्रंथालय व्यावसायिकांचे ज्ञान आणि कौशल्ये सामायिक करण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम बनले आहे. ग्रंथालयांमधील पुस्तकाके व सेवा आणि सुविधा साठी पारंपारिक प्रक्रियेतून आता ग्रंथालय प्रणालीचा एक भाग म्हणून सोशल नेटवर्किंगचा परस्पर वापर केला जात आहे. ग्रंथालयांना त्यांच्या वाचकांपर्यंत पाहिजे त्यावेळेस पोहोचण्याची संधी सोशल नेटवर्किंग माध्यमे देत आहेत.

सध्याच्या परिस्थितीत ग्रंथालय व्यावसायिकांच्या हातात माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान हे अतिरिक्त फायदे आहेत. इंटरनेट आणि वर्ल्ड वाइड वेबच्या उत्क्रांतीमुळे संपूर्ण जग बदलले आहे आणि संवादाचा एक नवीन मार्ग तयार होत असून एक मुक्त सामाजिक व्यवस्था आणि परस्परसंवाद आणि सहकार्याची व्यवस्था निर्माण करण्याची

अमर्याद संपर्क आणि क्षमता केवळ या माध्यामातून निर्माण झालेली आहे असे दिसून येत आहे. विविध इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून सर्वांपर्यंत माहिती पोहोचवणे शक्य झालेले आहे. सोशल नेटवर्किंग माध्यमे समाजात खूप लोकप्रिय असून वापरकर्त्यांना त्यांच्या नेटवर्कमधील लोकांना त्यांच्या कल्पना, चित्रे, पोस्ट, स्वारस्ये शेअर करण्यास अनुमती देते. जगभरातील वापरकर्त्यांना जोडण्याचा एक अभिनव आणि प्रभावी मार्ग निर्माण झालेला आहे.

संकल्पना:

सोशल नेट्वर्किंग हा माहिती संप्रेक्षनास उपलब्ध झालेला एक चांगला पाया आहे. एकाच क्षेत्रात काम करणाऱ्या अनेक व्यक्तींनी एकत्र येवून माहितीचे प्रसारण करणे, आपले मत व्यक्त करणे व त्यावर उहापोह सामुहिक माहितीस्त्रोत तयार करणे सहज शक्य झाले आहे. सोशल नेट्वर्किंगच्या सहाय्याने ग्रंथालये देवाण—घेवाण, माहिती एकाच वेळी अनेक वाचकांपर्यंत पोहोचविणे, त्यांचे अभिप्राय मागविणे सहज शक्य झाले आहे. ग्रंथालयांनी सोशल नेट्वर्किंग च्या माध्यमातून माहिती वाचकांना शेअर केल्यास ग्रंथालय वापराचे प्रमाण वाढणे शक्य आहे.

सोशल नेट्वर्किंग व्याख्या :

1- The term social media refers to a computer&based technology that facilitates the sharing of ideas] thoughts] and information through virtual networks and communities- Social media is internet&based and gives users quick electronic communication of content] such as personal information] documents] videos] and photo] etc-

2- Social networking is an imposition of Individuals or organization which are attached with one or more Individuals such as friends] neighborhood small communities etc- In the professional field] especially in the work place university and colleges

3- Social media are primarily Internet&based tools for sharing and discussing information among human beings-

ग्रंथालय मध्ये सोशल नेट्वर्किंगचा उद्देश:

१. ग्रंथालया मार्फत वाचकांचे विविध ग्रुप तयार करणे.

२. विद्यार्थ्यांनी शिक्षणामध्ये सोशल नेट्वर्किंगचा प्रभावी वापर करणे.

३. वाचनीय व इतर वाचकाभिमुख वाचन साहित्य पुरविणे.

४. वाचकांच्या वैचारिक, सामाजिक प्रेरणेस चालना देणे.

ग्रंथालयात सोशल नेटवर्किंगचा वापर:

पुढील काही सोशल नेट्वर्किंगच्या मदतीने ग्रंथालये आपली सेवा अत्यंत प्रभावीपणे देवू शकतात.

१. **Weblogs** : वेब २.० अंतर्गत अत्यंत महत्वाचे तंत्रज्ञान म्हणजे वेब्लोग्ज होय. याच्या माध्यमातून वाचकांना विविध प्रकारची माहिती सादर केली जाते. ग्रंथालय समितीची यादी, ग्रंथालयाचे नियम, नवीन पुस्तकांची माहिती, नियतकालिकांची यादी, ग्रंथप्रदर्शन, ग्रंथालयाचे विविध उपक्रम या बाबत वाचकांना त्वरित देवून ती प्रसारित करता येते. याशिवाय वाचकांच्या गरजा व वाचकांच्या प्रतिक्रिया याचा उपयोग होतो.

२. **Instant Messaging** : संदर्भ सेवा देण्यासाठी याचा वापर मोठ्या प्रमाणात करता येतो. Chating सुविधा उपलब्ध असल्याने वाचक कोणत्याही ठिकाणाहून संपर्क साधून माहिती मिळवू शकतात. व त्यावर तत्काळ योग्य ती माहिती वाचकांना देता येते. एकाचवेळी एका पेक्षा जास्त अनेक वाचकांना संदर्भ सेवा देणे शक्य होते.

३. **Twitter** : २००६ साली हि संकल्पना उदयास आली. यामध्ये आपली मते, प्रतिक्रिया नोंदविता येतात. ग्रंथालयाचे विविध उपक्रम, ग्रंथालयात, महाविद्यालयात आयोजित केले जाणारे कार्यक्रम याकरिता या मेडीयाचा वापर प्रभावीपाने करता येतो.

४. **Flicker** : फ्लिकर च्या साहाय्याने फोटो, नकाशे, चित्रांची देवाण—घेवाण, भौगोलिक माहिती आदान—प्रदान करणे शक्य होते. वाचक याच्या सर्च तंत्राद्वारे आवश्यक असणारे फोटो, नकाशे शोधू शकतात.

५. **Facebook** : अत्यंत लोकप्रिय असलेल्या या सोशल

नेटवर्क चा वापर ग्रंथालये आपल्या वाचकांच्या सतत संपर्कात राहून त्यांना हवी असणारी माहिती तत्काळ पुरवू शकतात. ग्रंथालयाची माहिती, पुस्तके, उपयुक्त संशोधन तसेच वाचकांना हवी असणारी सर्व माहिती या माध्यमाद्वारे देता येते.

६. **Whatsapp** : ग्रंथालय वर्गानुसार वाचकांचे Whatsapp ग्रुप तयार करून त्यांना आवश्यक असणारे वाचन साहित्य, टक्व, नवीन पुस्तकांचे मुखपृष्ठ, निवडक माहितीचे प्रसारण, प्रचलित जागरूकता सेवा, संदर्भ सेवा, नवीन आर्टिकल्स, अभ्यासक्रम, ग्रंथालयाच्या सूचना, उपक्रम, कार्यक्रम याबद्दल माहिती याद्वारे वाचकांना देता येते. नको असलेले वाचक काढून टाकणे, माहिती पाठविण्याचे अधिकार हि सुविधा यामध्ये उपलब्ध आहे.

७. **Youtube** : या माध्यमाद्वारे ग्रंथालयाचे ओरीएंटेशन, माहिती साक्षरता कार्यक्रम, व्याख्याने, ग्रंथालयाचा माहिती देणारा VDO यावर अपलोड करता येतात. तसेच यावर उपलब्ध असलेल्या अनेक अभ्यासक्रम विषयक, करिअर संदर्भीय माहिती देणारे VDO, व्यक्तिमत्व विकासाचे VOD, तसेच वाचकांसाठी उपयुक्त असणारे वडो Download करता येतात व वाचकांच्या मागणीनुसार त्यांना पुरविता येतात.

ग्रंथालय मध्ये सोशल नेट्वर्किंगचे उपयोग व फायदे :

१. कमी वेळात अनेक वाचकांना माहिती उपलब्ध करून दिली जाते.

२. एकाच वेळी अनेक वाचकाशी संपर्क करता येतो.

३. वापर कधीही व कोठूनहि करता येतो

४. पाठविलेली माहिती कधीही पाहता येते, वापरकर्ता त्यामध्ये बदल करू शकतो.

५. ग्रंथालयाचे नियम, नवीन पुस्तकांची माहिती, नियतकालिकांची यादी, ग्रंथप्रदर्शन, ग्रंथालयाचे विविध उपक्रम या बाबत माहिती वाचकांना त्वरित देता येते.

६. वाचकांच्या प्रतिक्रिया जाणून घेणे सहज शक्य होते.

७. या माध्यमाद्वारे संवादात्मक चर्चेतून ग्रंथालय सेवा द्यावात करण्यास प्रोत्साहन मिळते.

८. वाचकांचा तसेच ग्रंथालय सेवकांचा वेळ वाचतो.

समारोप :

सद्य स्थिती मध्ये सर्वच ग्रंथालयांमध्ये संगणक आणि इंटरनेटचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. सोशल नेट्वर्किंग माध्यमाचा वापर करून वाचकांना विविध प्रकारच्या सेवा अधिक तत्परतेने व प्रभावीपणे देणे सहज शक्य झाले आहे आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे सोशल नेट्वर्किंग माध्यमांमुळे ग्रंथालय शास्त्रातील पंचसूत्रीचे अनुपालन आपोआपच होत आहे असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

❑❑❑

13

वाचन संस्कृती विषयक समाजभान आणि आजचा युवक

प्रा. डॉ. बेग रेहानाआरा ईस्माइल,
प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्री पद्ममणि जैन महाविद्यालय, पाबळ.

****

प्रस्तावना —

आजच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाने विकसीत असलेल्या जगात तरूण पिढी ग्रंथ, पुस्तके वाचनापासून दूर असलेली दिसते. त्या अनुषंगाने सदर लेख लिहिण्याचे उद्दीष्ट हे वाचन संस्कृती विषयक समाजभान जागृत व्हावे हे आहे. या लेखात तरूणपिढी वाचन का करत नाही. त्याची काय कारणे आहेत. आणि त्यावर काही उपाय सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. वास्तविक पाहाता पुस्तकांची वर्गवारी ही दोन भागात आपण करू शकतो. काही पुस्तके मनोरंजनात्मक आशयाची तर काही वैचारीक अधिष्ठान असलेली असतात. मनोरंजनातून वाचकांच्या भावनेला हात घालून संदेश देणारी पुस्तके अधिक लोकप्रिय असतात परंतु जी पुस्तके मानवाच्या बुध्दिला, तर्कशक्तीला आव्हान देतात ती मात्र हाताच्या बोटांवर माजण्या इतपत लोकांना आवडतात. खरेतर प्रत्येक पिढीची आवड वेगळी असू शकते यात दुमत नाही परंतु काळानुरूप वाचकांच्या पसंतीला उतरणारी पुस्तके चिरकाल आठवणीत राहातात. पुस्तकांची योग्य

देखभाल आणि वाचकांना एकाच ठिकाणी विविध प्रकारची पुस्तके,ग्रंथ उपलब्ध होण्याच्यादृष्टीने ग्रंथालये महत्वाची असल्याचे इतिहासातून दिसते. वाचन संस्कश्ती वाढविण्यासाठी ग्रंथालय महत्वाची भूमिका बजावतात. सर्वसामान्य जनतेचे सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक जीवन समृध्द करण्यासाठी सार्वजनिक पातळीवर ग्रंथालय चळवळ वाढविली, विकसीत केली पाहिजे. वाचकांची संख्या वाढणे आवश्यक असल्याने त्यांच्या आवडीनुसार समाज विकास उपयोगी ग्रंथ रचना होणे आवश्यक आहे. तसा महाराष्ट्र राज्याला वाचन संस्कश्तीचा ऐतिहासिक वारसा आहे.

ऐतिहासीक वारसा —

महाराष्ट्रात सार्वजनिक ग्रंथालयांना सुमारे २०० वर्षापेक्षा अधिक काळाचा इतिहास आहे. १९४५ मध्ये छत्रपती शाहू महाराजांनी समाज जागृतीसाठी सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा केला. १९६७ मध्ये महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा मंजूर केला गेला. पुस्तके आणि ग्रंथ हे व्यक्ती, समाज, राष्ट्र उभारणीत महत्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे ग्रंथ हेच खरे मित्र, गुरू असल्याचे मानले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘वाचाल तर वाचाल’ असा मंत्र दलित आणि संपूर्ण मानव समाजाला दिला. बौध्दिक, सामाजिक विकासासाठी ग्रंथांची, पुस्तकांची उपयुक्तता त्यांच्या या संदेशातून दिसते. मानवी मूल्यांची अंमलबजावणी (स्वातंञ्य, समता,बंधुता) प्रत्यक्ष कृतीत आणण्याचे कार्य पुस्तकातून होत असते. आजही मुलांवर चांगले संस्कार करण्यासाठी पुस्तके हे प्रभावी माध्यम आहे असे म्हणता येते.
ग्रंथालयांचा विकास — महाराष्ट्रातील ग्रंथ चळवळीचा आढावा घेतांना असे दिसते की महाराष्ट्रात २०१६ पर्यत १२ हजार १४४ सार्वजनिक ग्रंथालयांना शासन मान्यता देण्यात आलेली आहे. राज्यात एक मध्यवर्ती ग्रंथालय, ६ शासकीय विभागीय ग्रंथालये, ३५ जिल्हा ग्रंथालय कार्यालये, दापोली येथे डॉ. आंबेडकर स्मृती ग्रंथालय, एक ग्रंथालय संचालनालय अशी एकूण ५० कार्यालये कार्यरत आहेत. जिल्हयातील ग्रंथालय अधिकारी कार्यालयांचे ई—ग्रंथालयात रूपांतर

होणार आहे. तसेच दुसऱ्या टप्प्यात शासनमान्य सार्वजनिक ग्रंथालयांचे ई—ग्रंथालयात रूपांतर होणार असल्याचे प्रस्तावित असल्याचे ग्रंथालय संचालक सांगतात. जिल्हा पातळीवर ग्रंथालयाचा फायदा अनेक विद्यार्थ्यांना होतांना दिसतो. अनेक वाचक अभ्यासिकेत बसून स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करतात. तालुका,जिल्हास्तरावर वाचन संस्कृतीचा प्रचार व प्रसार व्हावा यासाठी कार्यशाळा तालुका पातळीवर घेतल्या जात आहेत.

२०१३—२०१४ मध्ये विभागीय सहाय्यक ग्रंथालय संचालक कार्यालयाचे विकेंद्रीकरण केले आणि जिल्हा ग्रंथालय अधिकारी कार्यालय असे नामकरण शासकीय जिल्हा ग्रंथालयाचे करण्यात आले. प्रत्येक जिल्हयाकडे ग्रंथालयाचे काम सोपवण्यात आले. जिल्हा ग्रंथालय अधिकारी कार्यालयाकडून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उत्कृष्ट ग्रंथालय कार्यकर्ता व सेवक पुरस्कारासाठी आलेल्या प्रस्तावावर शिफारस केली जाते. त्याचप्रमाणे या कार्यालयाकडून वाचनप्रेरणा दिन, दिवाळी अंकांचे प्रदर्शन, ग्रंथोत्सवाचे आयोजन केले जाते. माणूस घडविण्याचे काम ग्रंथ, पुस्तके, ग्रंथालये करीत असतात. माणसे सुसंस्कृत, प्रगल्भ बनवण्याचे काम ग्रंथ करतात.वाचन संस्कृती वाढवलीतरच देशाचा सांस्कृतिक, सामाजिक विकास शक्य आहे. परंतु देशाचा भौतिक विकास होणे एवढेच महत्वाचे नाही. त्यामुळे ग्रंथ चळवळीचा, वाचन संस्कृतीचा विकास होणे महत्वाचे आहे.

ग्रंथालयशास्त्राचे जनक डॉ. एस.आर. रंगनाथन यांनी ग्रंथालयशास्त्राची पाच सुत्रे सांगीतली आहेत. त्याचा विचार आजही होणे आवश्यक आहे. १. ग्रंथालय हे उपयोगासाठी आहेत. २. प्रत्येकाला त्याचा ग्रंथ मिळाला पाहिजे. ३. प्रत्येक पुस्तकाला त्याचा वाचक मिळाला पाहिजे. ४. वाचकांचा वेळ वाचावा. ५. ग्रंथालय ही वर्धिष्णू संस्था आहे. ही पंचसूत्री डोळयासमोर ठेवूनच वाचन चळवळीची वाटचाल व्हायला हवी. वाचनाने शब्दसंग्रह वाढतो. आजची तरूणपिढी अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आहारी गेल्याने वाचनापसून दूर होत चालली आहे. तरूणपिढी वाचत नाही? ती का वाचत नाही? त्यांच्यात वाचन

संस्कृती रूजलीय का? नसेल तर का नाही रूजलीय? इत्यादींचा विचार करून यावर उपाय शोधणे ही काळाची गरज आहे असे माणून शाळा, महाविद्यालय पातळीवर तरूणांमध्ये वाचनासंबंधी आवड निर्माण करणारे जाणीवपूर्वक काही प्रयत्न केले पाहिजे. उदा. वांङमयीन कार्यक्रम, व्याख्यान इत्यादी. तरूणांवर सुसंस्कार करण्यासाठी केवळ पाठयपुस्तके पुरेशी नसतात. नव्या पिढीची मानसिकता ओळखून त्यांच्या सोयीची, आवडीचे ग्रंथ, पुस्तके त्यांच्यापर्यंत पोहोचवावी लागेल. वाचन चळचळीची गतीमानता वाढण्यासाठी विविध प्रकारे प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

वाचन संस्कृतीचे महत्त्व —

माणसाचा विकास हा त्याच्याकडे असणाऱ्या ज्ञानामुळे होतो. मनुष्य सुबुध्द, प्रगल्भ होण्यासाठी, त्याची कार्यक्षमता वाढण्यासाठी वाचन संस्कश्ती रूजणे आवश्यक आहे. आजचा तरूण टेक्नोसॅव्ही आहे हे विचारात घेवून इ—बुक स्वरूपात मोठया प्रमाणात लिखाण होणे गरजेचे आहे. वाचन संस्कश्ती जपण्याशिवाय आज पर्याय नाही याची जाणीव प्रत्येक व्यक्तीमध्ये निर्माण झाली पाहिजे. भावीपिढी सक्षम, सुजाण, सुसंस्कृत, जबाबदार होण्याच्या दृष्टीने वाचन चळवळ गतीमान करण्याची आवश्यकता आहे. वाचना बरोबर लेखन प्रवश्त्तीला देखील वाव मिळाला पाहिजे त्यामुळे कल्पनाशक्तीला वाव मिळतो. पुरोगामी विचारांना चालना मिळते. लहान वयातच मुलांवर वाचन संस्कृती विषयक संस्कार झाले पाहिजे. लहान मुले आपल्या पालकांचे अनुकरण करतात हे विचारात घेवून घरातील लोकांनीच पुस्तकांचे, ग्रंथांचे वाचन केल्यास मुलांवर चांगले संस्कार होतात. तसेच सांस्कृतीक कार्यक्रमांमध्ये मुलांची वाचन संस्कृती विकसीत होईल असे कार्यक्रम घेतल्यास त्यांच्यावर प्रभाव पडून ते अधिक सुज्ञ होतील अशी आशा करण्यास हरकत नाही.

महाराष्ट्राचा विचार करता एकूण पंधरा कोटी लोकसंख्येपैकी फक्त एक कोटी लोक वर्तमानपत्र वाचक आहेत. पुस्तक वाचकांची संख्या फक्त पंचवीस लाख आहे. यावरून वाचक समाज निर्माण

होण्याची गरज किती आहे हे लक्षात येते. परंतु केवळ वाचक समाज निर्माण होणे एवढेच मर्यादित विचार करून चालणार नाही तर वाचन संस्कृती रूजलेला समाज निर्माण होण्याची आवश्यकता आहे.

वाचक समाज म्हणजे केवळ वाचणारे, वाचनाबद्दल बोलणारे, लिहिणारे लोक ज्या समाजात असतात त्याला वाचक समाज म्हणतात. तेथे मोठयाप्रमाणात वाचणारे आहेत म्हणून वाचन संस्कश्ती तेथे आहे असे म्हणता येत नाही. वाचन संस्कृती असलेला समाज त्याला म्हणतात जेथे जो समाज सांस्कश्तिक सक्षमता आणि आर्थिक यशासाठी पुस्तक वाचनाची क्षमता व सराव ही अनिवार्य गरज मानतो तो वाचन संस्कश्ती असलेला समाज असतो किंवा सुसंस्कृत व सुशिक्षित समाजात वैचारीक व वैज्ञानिक, शास्त्र, साहित्य, कला, संगीत इत्यादी विषयी विचार करून इतरांना देखील विचार करायला लावणारी संस्कृती म्हणजे वाचन संस्कृती होय. थोडक्यात वाचन संस्कृतीही व्यक्तीगत पातळीवरून गटपातळीवर नंतर समाजपातळीवर आणि शेवटी सांस्कृतिक परंपरेत सामील होणे. अशी संक्रमीत होत जाते, वाचन संस्कृतीचा हा प्रवास सतत होत असलेला दिसतो.

बाजारात पुस्तकांच्या दुकानात तरूण पिढीसाठी असणाऱ्या पुस्तकांचा स्वतंत्र विभाग केला पाहिजे. समाज माध्यमांचा उपयोग तरूण पिढीत वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी केला पाहिजे. आजचा तरूण लिखित साहित्य वाचनापेक्षा 'व्हिडिओ' पाहण्याकडे अधिक आकर्षित होतो. हे विचारात घेउन वाचन संस्कश्ती रूजविणारे, वाचनाची आवड निर्माण करणारे व्हिडिओ तयार केले पाहिजे. वास्तविक पाहाता वाचक समाज आणि वाचन संस्कश्ती असलेला समाज निर्माण करण्याच्या कामात शाळा, महाविद्यालयांबरोबर पालकांचेही काम आहे. भारताच्या प्राचीन संस्कश्तीत देखिल अमर्याद ज्ञानाचा खजिना आहे उदाहरणार्थ विविध धार्मिक ग्रंथ, ऐतिहासिक कथा, कादंबऱ्या, थोर व्यक्तींचे जीवन चरित्र उपलब्ध आहेत. विद्यार्थ्यांनी पाठयपुस्तकां शिवाय अवांतर वाचन केले पाहिजे. आज परीक्षार्थी विद्यार्थी उच्च प्रतिचे जीवन जगण्याच्या जीवघेण्या स्पर्धेत अडकलेला आहे. अशा

या पांढरपेशा नोकरी किंवा व्यवसाय मिळवण्याच्या नादात वाचन संस्कश्ती लोप पावत चालली आहे.

वाचन संस्कृतीपासून दूर गेलेल्या समाजात सृजनशिलता, सह्दयता लोप पावत चालली आहे. दुसऱ्याच्या दु:खाची जाणीव कोणालाही होत नाही. समाजाची मने असंवेदनशील झाली आहेत. वाचनाने मनुष्य प्रगल्भ होतो, सामाजिक जाणीव दृढ होते, इतरांबाबत, समाजाबाबत आपली जबाबदारी आणि कर्तव्याची त्याला जाणीव होते, राष्ट्राप्रतीच्या आपल्या बांधिलकीची जाणीव निर्माण होते, माणसाला माणूस म्हणून वागवले पाहिजे याचे भान येते. व्यक्तीमत्व प्रभावी होण्याच्यादृष्टीने वाचनाची आवड निर्माण होणे आवश्यक आहे. पूर्वी शाळेच्या सुट्टया लागल्यावर मुले अवांतर वाचन करायची आज मात्र बदलत्या जीवनपध्दतीमुळे वाचन संस्कृती लयाला गेली अलिकडे तर सृट्टयांमध्ये सहली काढण्याची प्रथा पडलेली दिसते. एवढेच काय रोजच्या धकाधकीच्या जीवनात कोणालाही वाचनाला वेळ देखिल मिळत नाही. बऱ्याच लोकांच्या मोबाइल मध्ये विविध ॲप आहेत ज्यात शॉर्ट न्यूज, व्हिडिओ, न्यूज हेडलाइन्स, क्वीक रीड आर्टिकल असतात. अनेक पुस्तके ऑडिओरूपात उपलब्ध आहेत. याचा वापर आजची पिढी करतांना दिसते. परंतु जेंव्हा एखादे पुस्तक स्वत: व्यक्ती प्रत्यक्ष वाचतो तेंव्हा तिची एकाग्रता वाढत जाते, पुस्तकांतील आशयामध्ये मन समरूप होते, वाचनक्रियेतून शब्दांची ओळख होत असते, शब्द संग्रह वाढतो. ही वास्तविकता नाकारता येत नाही.

आजच्या तरूणाला विस्तृत विषय नको असतात. पदवी आणि नोकरी डोळयासमोर ठेवून तो वाचत शिकत असतो विषयाला अनुसरून अवांतर वाचन अधिक खोलवर जावून प्रश्नांची उकल तो करत नाही. सर्वांगीण विकास त्यामुळे खंडित झाला आहे. इतर विषयांवर बोलतांना त्यांच्याकडे शब्द अपुरे असतात. तसेच आकलनशक्ती व विचारक्षमता संकुचित होवू लागली आहे. वाचन केल्याने शब्दांवर, बोलण्यावर, भाषेवर प्रभुत्व निर्माण होते, संवाद कला वाढते. योग्य वयात योग्य पुस्तके मुलांच्या हातात दिली

पाहिजेत. वाचन संस्कृती रूजविण्यासाठी सर्वांनी सर्व पातळयांवर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

सारांश वाचन संस्कश्ती निर्माण होण्यासाठी काही पूरक घडामोडी समाजात सतत घडाव्या लागतात. या घडामोडी संस्थात्मक पातळीवर आणि नैमित्तीक पातळीवर होत असतात. उदा. साहित्य संमेलने, पुस्तक प्रदर्शने, लेखक—वाचक मेळावे, काव्य मैफिली, नियतकालीके, दैनिक वृत्तपत्रे इत्यादी मधील वैचारिक ज्ञान वाढवणारे बोधपर लिखाण यातून विचारांची देवाण —घेवाण होत असते. वाचक आणि पुस्तकांमधला जिव्हाळा या कार्यक्रमांमुळे निर्माण होतो. ज्या समाजात सांस्कृतिक सक्षमता व आर्थिक यशासाठी पुस्तक वाचनाची क्षमता व सराव ही अनिवार्य गरज मानतो तो समाज वाचन संस्कश्ती अस्तीत्वात असलेला समाज म्हणून ओळखला जातो. वाचन संस्कश्ती अस्तित्वात असलेल्या समाजात लोक कोणत्याना कोणत्या प्रकारची पुस्तके वाचतात. वाचन त्यांच्या जगण्याचा अविभाज्य भाग बनलेला असतो. फक्त पुस्तके,ग्रंथ वाचणे म्हणजे समाज सुसंस्कृत होत नाही तर वाचलेले विचार समाजात उपयोगात आणणे, ते रूजवणे महत्वाचे असते. म्हणजे किती वाचले यापेक्षा काय वाचले हे महत्वाचे ठरते वाचन संस्कृतीच्यादृष्टीने हे उपयुक्त निकष आहेत.

समाजातील बुध्दिजीवी वर्गाने वाचन संस्कृती रूजविण्याचे प्रयत्न केले पाहिजे त्यांची ती नैतिक जबाबदारी आहे. व्यावसायिक नितिमत्तेपेक्षा सामाजिक नितिमत्ता अधिक महत्वाची असते याचे समाजभान सर्वांनी ठेवून वाचन संस्कृती वृध्दींगत करण्याची आपली जबाबदारी आहे याची जाणीव ठेवली पाहिजे. त्यादृष्टीने सतत प्रयत्नशिल राहीले पाहिजे.

एकविसाव्या शतकाचे वर्णन ‘ज्ञानधिष्ठित समाज’, ‘ज्ञानधिष्ठित अर्थव्यवस्था’ असे केले जाते ‘नॉलेज इज पॉवर’ असेही म्हटले जाते त्या अनुषंगानेच शिक्षणापासून वंचित असलेल्यांना शिक्षणाच्या मुख्यप्रवाहात आणण्यासाठी शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिकदृष्टया मागास असलेल्या वर्गामध्ये वाचनाची आवड निर्माण केली तर वाचक समाज

निर्माण होवून वाचन संस्कृती असलेला समाज निर्माण होईल आणि ही काळाची गरज आहे हे देखिल सर्व समाजापर्यंत पोहोचेल. शैक्षणिक भांडवलशाही संपुष्टात येईल. जागतीकीकरणाच्या युगात शिक्षणाच्या खाजगीकरणातून व आर्थिक भांडवलशाहीमुळे शिक्षणाचे उद्दीष्ट (प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दीष्ट साक्षरता प्रसार व उच्च शिक्षणाचे उद्दीष्ट कौशल्य विकास) बदलले आहे. माणसाला माणूस बनवणारे शिक्षण ही संकल्पना जावून अतिशय मर्यादित अर्थ शिक्षणाचा घेतला जात आहे. उच्च शिक्षणातून चंगळवादी पिढी निर्माण होत आहे. म्हणूनच समाजभान जागृत करण्याच्या दृष्टीने समाजात वाचन प्रेरणा वाढीस लागली पाहिजे यासाठीचे प्रयत्न सर्व पातळयांवर होणे आवश्यक आहे.

❑❑❑

14

व्यक्तिमत्व विकास आणि भाषा

प्रा. डॉ. हनुमंत भवारी
श्री पद्‌ममणि जैन कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
पाबळ. ता. शिरूर जि. पुणे.

****

व्यक्तिमत्व (**Personality**)

व्यक्तिमत्व हा शब्द उच्चारल्यानंतर डोळयासमोर प्रथम दिसते. ती त्या व्यक्तिची शारीरिक ठेवण. त्याचे दिसणे, त्याचा रंग, त्याची सुडौल शरीरयष्टी, त्याची उंची, बऱ्याच वेळेला याच गोष्टींना आपण पाहतो आणि म्हणतो वा! काय पर्सनॅलिटी (Personality)आहे. परंतु फक्त शारीरिक गोष्टी म्हणजे व्यक्तिमत्व नसते. त्याला बोलता येत नसेल, तो चांगला विचार करू शकत नसेल, तर अशा व्यक्तिला तुम्ही चांगली पर्सनॅलिटी आहे, असे म्हणाल का? बाहय गोष्टींमुळे कदाचित, तुमची तात्पुरती छाप समोरच्यावर पडु शकते. पण ती तात्पुरतीच असते. तुमचे ज्ञान, जेंव्हा समोरच्याला कळते. तेव्हा तुमच्या बाहय व शारीरिक गोष्टींना काही महत्व उरत नाही. त्यामुळे अशी संकुचित दृष्टी ठेवुन आपणास 'व्यक्तिमत्व' म्हणजे नक्की काय हे समजणार नाही.

Personality या शब्दापासुन व्यक्तिमत्व हा शब्द वापरला जातो. Persona या लॅटीन शब्दापासुन हा तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ मुखवटा असा होतो. यामधुनच Persona या शब्दाला रोमन लोकांनी 'व्यक्ती कशी दिसते'हा अर्थप्राप्त करून दिला. त्यातुनच Personality शब्द तयार झाला. त्याची व्याप्ती खूप मोठी आहे. फक्त शारीरिक घटकांचा विचार करून व्यक्तिमत्व ही संकल्पना पुर्ण होणार नाही. त्यामुळे यामध्ये अनेक वेगवेगळया घटकांचा

विचार करावा लागेल. त्यामुळे त्यामध्ये १)शारीरिक २)मानसिक ३)बौद्धिक ४)भावनिक गोष्टींचाही विचार करावा लागतो. सामाजिक सांस्कृतिक मानसशास्त्र असे मानते की, माणसाच्या विकासात भोवतालची सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचा फार महत्वाचा वाटा असतो.

मुलं जन्माला येण्याअगोदर गर्भसंस्कार केले जातात. त्याचा परिणाम मुलावर होत असावा. आई Pregnancy मध्ये ज्या- ज्या गोष्टी करते. त्याचा परिणाम बाळावर होतो असे सांगितले जाते. त्या बरोबर अनुवंशिक काही गुण आई-वडिल, आजी-आजोबा, इतर नातेवाईक यांच्याकडुन मुलांना येत असतात. त्याच बरोबर तो कुटुंबात, समाजात वाढत असतांना, त्याच्यावर कुटुंबाचे व समाजाचे होणारे संस्कार यातुन त्याच्यावर प्रभाव पडत असतो. ज्या गोष्टीचा, ज्या घटकांचा प्रभाव अधिक त्या गोष्टी किंवा ते घटक त्याला आवडू लागतात. त्यामध्ये त्याला रूची वाटते.

अशा अनेक महत्वपूर्ण घटकातून त्याचे व्यक्तिमत्व घडत असते. परंतु आपण फक्त शारीरिक ठेवण, त्याचे दिसणे, त्याचे कपडे, त्याची केशभूषा, त्याचे दिमाखदार चालणे, एकंदरित त्याचे दृश्यबाहय स्वरूप यालाच व्यक्तिमत्व समजतो. ही संकल्पना खूप व्यापक आहे. ती आपण विविध व्याख्याच्या आधारे समजुन घेऊ -

व्यक्तिमत्व म्हणजे काय?

१)''मनुष्याची शरीर रचना, त्यांच्या वर्तन पद्धती, अभिरूची, अभिवृत्ती, बौध्दिक सामर्थ्य व निरनिराळया योग्यता, पूर्ववृत्ती आणि इतर प्रकट वैशिष्टयांच्या समय संघताला किंवा संश्लिष्ट रूपाला'व्यक्तिमत्व' म्हणतात''. - **मन (Munn)**

मन यांच्या व्याख्येमधुन एक व्यापकत्व आपणास पाहायला मिळते. शरीर रचना, त्याचे वर्तन, यांची अभिरूची, अभिवृत्ती, बौद्धिक सामर्थ्य, योग्यता अशा इतर सर्व वैशिष्टयाची एकत्र स्वरूपाला ते व्यक्तिमत्व म्हणतात. निश्चित सर्व व्यापी अशी व्याख्या आहे. सर्वांगीन विचार या व्याख्येतुन येतो.

२) ''ज्यांच्यामुळे व्यकतीला सभोतालच्या वातावरणाशी वैशिष्टयपूर्ण समायोजन साधता येते. अशा तिच्यामधील मानस भौतिक व्यवस्थांचे गतिशील संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्व.'' **-ऑलपोर्ट**

समाजात वावरत असतांना, समाजाशी जुळवुन घेणे हा महत्वाचा भाग

आहे. आणि या समाजाशी जुळवुन घेत असतांना, समाजातील इतर घटकांशी समायोजन साधावा लागतो. समायोजन साधण्यासाठीची कौशल्ये मात्र माणसामध्ये असणे आवश्यक असते. तर समाजामध्ये सामाजिक स्थान निर्माण होऊ शकते. अशा ज्या गोष्टी आहेत. मन, स्वभाव, शिस्त, बोलणे, संवेदनशीलता, विचारपद्धती समाजाची जाणीव या सर्व गोष्टीची गतीशील संघटन या गोष्टी ऑलपोर्ट यांना महत्वाच्या वाटतात.

३ ''व्यक्तीच्या अंतर्गत असणाऱ्या गुणवैशिष्टयांचे वैशिष्टयपूर्ण आकृतीबंध म्हणजे व्यक्तीमत्व'' – **गिलफोर्ड**

अशा अनेक व्याख्या सांगता येईल परंतु काही महत्वाच्या व्याख्याचा विचार आपण येथे केला आहे. एकंदरित वरील सर्व व्याख्येवरून असे वाटते की, आंतरबाहय दोन्ही घटकाचे, गुणांचे गतीशील व वैशिष्टयपुर्ण संघटन होय. मला स्वतःला असे वाटते की, ''व्यक्तीवर झालेल्या कौटोबिक, सामाजिक संस्काराचे एकत्रितरित्या समाजासमोर, कुटुंबासमोर भावनाचे सुयोग्य पद्धतीने होणारे प्रकटीकरण म्हणजे व्यक्तिमत्व''

व्यक्तिमत्व विकास

व्यक्तिमत्व म्हणजे काय? हा घटक आपण पाहिला. त्यानंतर या व्यक्तिमत्वाचा विकास कसा करायचा, यांचा आपण विचार करणार आहोत. कारण माणूस जन्माला येतानांच, आईच्या उदरातून सर्व गोष्टी शिकून येत नाही. त्याला या समाजव्यवस्थेत राहूनच, आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करावा लागतो. मनुष्यांची वाढ ठरावीक मर्यादेपर्यंत होते, पण विकास मात्र मरेपर्यत होत असतो. अर्थात तो करायचा की नाही. हे पुन्हा माणसाच्या हातात असते. काही माणसे विकासाऐवजी शारीरिक वाढीच्या पाठीमागे लागलेले दिसतात.

व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्यापूर्वी, एक गोष्ट महत्वाची लक्षात घेतली पाहिजे की, आपण स्वतःला ओळखले आहे का ? आपल्या क्षमताची आपल्याला जाणीव आहे का? आपल्यात कोणते गुण आहेत व आपल्यात कोणते दोष आहेत. आपल्याला कोणत्या गोष्टी उत्कृष्ट करता येतात व कोणत्या गोष्टीसाठी आपण एकदम अनोळखी आहोत. आपली प्रभावी बाजू कोणती? व आपली कमकुवत बाजू कोणती? हे प्रश्न स्वतःला विचारून पहा. थोडक्यात आपल्या अंतरंगात डोकावून पाहा, आपल्याला कळेल आपण कोण आहोत? जगात

कोणीही परिपूर्ण नसतो, प्रत्येकामध्ये काही चांगल्यागोष्टी तर काही वाईट गोष्टी असतात. त्यामुळे आपण खूप वाईट आहोत किंवा आपण खूप चांगले आहोत. असा गैरसमज न करता आपण वास्तव कसे आहोत. हे कमीत-कमी स्वतःने, स्वतःसमोर तरी मान्य करावे. जो पर्यत आपण स्वतःला आहे तसे स्वीकारत नाही, तोपर्यत आपल्याला विकास करताच येणार नाही. बऱ्याच वेळा आपण स्वतःला स्वीकारतच नाही. आणि, मै ऐसा क्यूँ हूँ ,मै वैसा क्यूँ हूँ , असे म्हणत स्वतःला दोष देत आयुष्य संपवतो. या जगामध्ये प्रत्येक व्यक्ती वेगळी आहे. प्रत्येकाचे वेगळे अस्तित्व आहे . त्यामुळे आपले व्यक्तित्व हे इतरांच्या पेक्षा वेगळे व स्वतंत्र आहे. एकमेवाव्दितीय आहे. त्यामुळे आपण आधी आपल्याला आहे तसे स्वीकारले पाहिजे. मंगेश पाडगावकर एका कवितेत म्हणतात, ''या जन्मावर, या जगण्यावर, शतदा प्रेम करावे.'' त्यामुळे आपण आपल्या दिसण्यावर विचार करण्यापेक्षा, आपले आंतरिक सौदर्य जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आपण ज्या गोष्टी बदलता येत नाही त्याच गोष्टी बदलण्याचा प्रयत्न करतो आणि ज्या गोष्टी बदलणे गरजेचे आहे. त्या गोष्टी मात्र बदलत नाही. त्यामुळे बाहय गोष्टीच्या बदलापेक्षा आंतरिक गोष्टीच्या बदला बद्दल आपण विचार करू या. बाहय गोष्टी ज्या बदलण्यायोग्य आहेत, त्यांचाही विचार येथे करता येईल.

घटक - शारीरिक घटक

१) शरीराची ठेवण -
२) पोशाख , वेशभुषा
३) केशभुषा
४) चालणे, बोलणे, उठणे , बसणे
५) दिसणे

बाहयघटक

१) कुटुंब
२) समाज
३) शाळा
४) मित्र
५) नातेवाईक

६) संस्कृती

७) परिस्थिती

८) **भौगोलिक स्थान**

शारीरिक घटकांमध्ये आपला बांधा, सुडौल ठेवण्याचा आपण प्रयत्न करू शकतो. उंची, रंगरूप, आपल्या हातात नाही. त्यामुळे आपण फार बदल करू शकत नाही. परंतु आपले आरोग्य जपण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे. कपडे आपल्याला शोभतील अशी असावित. तशीच केशभुषा सुद्धा असावी. कपडे स्वच्छ व इस्त्री केलेले असावेत. अतिभडक कपडयांचा वापर करू नये. आपल्या चालण्या-बोलण्यात आत्मविश्वास असला पाहिजे. अती वाकून किंवा एकदमच वरती पाहून चालणे योग्य नाही. या गोष्टीसाठी थोडा प्रयत्न केला तरी, आपण या गोष्टी मिळवू शकतो. ींझळी लज्ञस;:ळसह झ्रिंगी षपर्श्रीी. आपल्याला व समोरच्यालाही प्रसन्न वाटते.

कुटुंब :

मुलं जन्माला आल्यापासून, साधारणतः दीड दोन वर्षामध्ये ते अनुकरणाने, भाषा आत्मसात करते. मुलांचे पहिले सामाजिकरण हे कुटुंबात होते. त्याच्यावरती चांगले वाईट संस्कार कुटुंबातच होतात. साधारणतः ५ वर्षापर्यत मुलं आईवडिल व घरातील मंडळी यांच्या सान्निध्यात, आपला जास्त वेळ घालवत असते. त्यामुळे घरातील लोकांचा प्रभाव त्याच्यावर पडणे साहजिकच आहे. मुलांवरती योग्य संस्कार कसे करायचे. खरतर भारतामध्ये या गोष्टीवरती पालक फार विचार करत नाही. जसे होतय तसं चालु द्यायच, नंतर बघता येईल. इतक्या सहजरित्या आपण त्यांच्या घडण्याकडे पाहत असतो. विशेषतः मुलांसाठी आपण, काही वेगळा अभ्यास करत नाही. आपण जसे त्याला शिकवतो, तसे ते शिकते. शिकण्यापेक्षा, मुलं तुम्ही तसे वागता, त्यातुनच ते अनुकरण करत असतात. त्यामुळे आपल्या चुकांचे तेही अनुकरण करतात. खरतर स्वतःच्या चुका स्वतःला कधीच दिसत नाही. त्यामुळे त्या मुलांमध्ये आल्यावर आपण मुलांलाच दोष देतो.

अतिकाळजी, अतिलाड, अतिदुर्लक्ष, अतिभित्रेपणा अशा कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक वाईटच. म्हणतात ना, चांगल्या गोष्टीचा अतिरेक सुध्दा वाईटच असतो. अन्न माणसाला जगण्यासाठी गरजेचे आहे. परंतु अतिअन्नाचे सेवन, माणसांच्या मृत्यूचे कारण सुध्दा ठरू शकते. त्यामुळे प्रत्येक गोष्ट

प्रमाणामध्ये असणे गरजेचे आहे. कवी, कृष्णाजी नारायण आठल्ये यांची एक कविता आहे

'अती कोपता कार्य जाते लयाला,
अती नम्रता पात्र होते भयाला.
अती काम ते कोणतेही नसावे,
प्रमाणामध्ये सर्व काही असावे.'

या कवितेप्रमाणे प्रत्येक गोष्टीला एक प्रमाण ठरलेले आहे. त्या प्रमाणात मुलांना वागविले पाहिजे. बऱ्याच वेळा आपण, चुकीच्या पद्धतीने मुलांची समजुत काढतो. उदा. वडील जर मुलांवरती रागावले तर आईमुलांची समजुत काढताना, वडिलांना दोष देत असते. बाबा वेडे आहे ना, अगदी! वगैरे किंवा आई रागावल्यावर वडील समजुत काढतांना, आईला काही कळतच नाही! अशा प्रकारातुन मुलांच्या मनात अनादर निर्माण होतो. खरचं, मुलगा चुकला असेल, तर त्याला समजुन सांगता आले पाहीजे. बाबा आपल्यासाठी काम करतात, ते थकलेले असतात, त्याना तु कशाला त्रास देतोस! किंवा आई आपल्याला स्वयंपाक करते. ती काम करत असताना, तिला त्रास देवु नये, नाहीतर आपल्याला जेवण कोण लीीू. अशाप्रकारे ही समजुत काढता येते. शक्यतो, सकारात्मक पद्धतीने समजुत काढणे गरजेचे आहे. समजुत काढण्यासाठी, तात्पुरत्या गोष्टीचा आपण वापर करतो. परंतु दीर्घकालीन परिणामाचा, विचार करणे गरजेचे आहे.

आर्थिक परिस्थिती, कुटुंबाचा आकार, एकुलते एक मुल, आईवडिलाचा स्वभाव, कुटुंबातील इतर व्यक्ती, घरातील/कुटुंबातील लोकांचा सामाजिक दृष्टीकोन, कुटुंबातील व्यक्तीकडुन मिळणारे प्रेम, प्रोत्साहन, अशा गोष्टीमुळे मुलांचे व्यक्तिमत्व घडत असते.

समाज-

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाशिवाय तो वेगळा राहू शकत नाही. व्यक्तिमत्व विकासावर परिणाम करणारा, समाज हा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. लहान मुलं समाजात वावरायला लागले की, अनेक चांगल्या-वाईट गोष्टी, त्यांच्या कानावर पडत असतात. नवनवीन घटनांना त्याला सामोरे जावे लागते. त्यातुन त्याच्या मनावर चांगला-वाईट परिणाम होत असतो.

समाजात हित पाहणारी माणसे जशी असतात, तशीच अहिताचा विचार करणारीही माणसे काही कमी नाहीत. त्यामुळे समाजातुन मिळणाऱ्या विचारातून आदर्शवाद जोपासला जाईलच, याची खात्री देता येत नाही. समाजामध्ये प्रामुख्याने आर्थिकतेवर आधारित तीन वर्ग आहेत. एक श्रीमंत, दुसरा मध्यमवर्गीय आणि तिसरा गरीब. आपण ज्या वर्गात स्वतःला मोडतो. त्या वर्गातील ठरावीक संस्कार, तुमच्या मुलांवर होत असतात. तशी त्याची स्वप्न ठरत असतात. ही आर्थिक विषमतेची बाजू जशी आहे. तशीच जातीयता, उच्चनिच्चता अजूनही संपलेली नाही. त्याचा ही परिणाम त्यांच्या विकासावर होत असतो.

आजचा समाज हा आदर्श समाज आहे आणि या समाजाकडुन मला काहीतरी चांगलेच शिकायला मिळणार आहे. आता असा खोटा आशावाद ठेवण्यात काहीही अर्थ नाही. शेवटी समाज तरी कोणापासुन बनलेला असतो. त्यामुळे आपण आपले आदर्श ठरविले. समाजाने आखुन दिलेल्या नितिमत्तेच्या, न्यायव्यस्थेच्या, समतेच्या आदर्शवादाच्या, बंधुता, स्वातंत्र्याच्या पद्धतीने, आपण आजच्या समाज व्यवस्थेतून चांगल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करू शकतो. बऱ्याच वेळा आपण फक्त समाजालाच दोष देत असतो. आपल्या चुका शोधण्याचा, प्रयत्न करत नाही. नाण्याच्या दोन बाजु आहेत. समाजामध्ये विविध स्वभावधर्माची माणसे असतात. प्रत्येकांची मतमतांतरे वेगळी असतात. त्यामुळे प्रत्येकाचे मत हे योग्यच असेल, असे नाही. कधी-कधी, त्या-त्या पातळीवर, ती मते, योग्यच असतात. नव्याने समाजाचे आकलन करणा-याची मात्र फसगत होते. उदा. गांधीजी म्हणाले, खेडयाकडे चला, डॉ.आंबेडकर म्हणाले, शहराकडे चला, लोकमान्य टिळक म्हणाले, मी शेंगा खाल्ल्या नाही, मी टरफलं, उचलणार नाही. तर गांधीजी म्हणाले, परीसर स्वच्छ ठेवा. आता ऐकावे कोणाचे, अशी बऱ्याच लोकांची फसगत होते. परंतु ही वाक्य वेगवेगळया पातळीवरची सत्य परिस्थितीच सांगतात. ती एकत्र आणल्यानंतर आपली फसगत होते. म्हणुन आपण माणस; वाचण्याचा प्रयत्न केला तर, आपत्याला समाज लवकर कळेल. त्याचा आपल्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी सकारात्मक फायदा करून घेता येईल.

शाळा/महाविदयालय/शिक्षणपद्धती -

शिक्षण ही माणसाची सहजप्रवृत्ती आहे. तो नेहमी अखंडीत शिक्षण

घेत असतो. औपचारिक शिक्षणाची सुरूवात ही शाळेपासुन होत असते. अगदी बालवाडी, अंगणवाडी, आताच्या भाषेत ज्युनियर केजी, सिनियर केजी. तेव्हा पासुन मुलांचे औपचारिक शिक्षण सुरू होते. शिक्षणामध्ये सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे गुरू किंवा शिक्षक. असे म्हटले जाते. यथा राजा, तथा प्रजा. तसेच मी म्हणेल, जसा शिक्षक तसे विद्यार्थी! शिक्षक, गुरू ज्यापद्धतीने मुलांना घडवितात. तशा पद्धतीने ते घडतात. शिक्षकाचे व्यक्तिमत्व आनंदी, प्रसन्न, बुध्दीसंपन्न, विवेकी, शीलवान, नम्र, अभ्यासू, असे असणे आवश्यक आहे. कारण मुलांचा आदर्श, हा त्याचा शिक्षक असतो. त्यातुनच ते आपली स्वप्न घडवत असतात. जगातील आदर्श व्यक्ती म्हणुन पाहत असतात. त्यांच्या व्याक्तिमत्वाचा, विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वातील पैलू शोधण्यासाठी चांगला, वाईट परिणाम होत असतो.

शिक्षणपद्धती बद्दल बोलायचे झाले तर, शिक्षणपद्धती सुद्धा व्यक्तिमत्व घडणीवर परिणाम करू शकते. एखादा विषय का शिकविला जातो? त्याचे व्यक्तिगत, सामाजिक जीवनातील किंवा जीवनव्यवहारातील महत्व काय आहे? आताची परीक्षा पद्धतीतुन कोणती कौशल्य विकसित होतात? कोणत्या गोष्टी शिकायला मिळतात, प्रात्यक्षिके महत्वाच्या की, पाठांतर. अशा शिक्षणपद्धती मधील अनेक गोष्टी त्याच्या व्यक्तिमत्वावर परिणाम वक्षी असतात. त्यातुनच त्यांच्या व्याक्तिमत्वाचे पैलू विकसित होत असतात.

शाळा, महाविद्यालयात अभ्यासपूरक राबविले जाणारे उपक्रम, त्यामध्ये स्काउट गाईड, एन.सी.सी एन.एस.एस, विविध विषयावरील व्याख्याने, साजरे केलेले विविध दिन, जयंत्या, राष्ट्रीय सण, विविध स्पर्धा, स्पर्धा परीक्षा, भाषिक कौशल्यावर आधारित विविध स्पर्धा, वक्तृत्व, वादविवाद निबंधलेखन, कथालेखन, काव्यलेखन, शुद्धलेखन, संवादलेखन, अशा विविध स्पर्धाचे शाळा, महविद्यालात होणारे आयोजन हया सर्व गोष्टीचा सकारात्मक परिणाम याच्या व्यक्तित्वावर होत असतो.

जशी शिक्षकांची बाजू महत्वाची असते. तसाच विद्यार्थी हा घटक ही महत्वाचा आहे. शिक्षणाच्या वाहत्या गंगेमध्ये फक्त चुळ भरण्यापेक्षा किंवा एकच घोट पिण्यापेक्षा, आपली शिक्षणरूपी तहान भागविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. शिक्षक हा मार्गदर्शक असतो. तो मार्ग दाखवितो, मार्ग दाखविण्याचे काम त्याचे असते, तो मार्ग मात्र विद्यार्थ्यालाच चालायचा असतो. त्यामुळे शिक्षक शेवटपर्यंत आपले बोट धरून आपल्याला, ही जीवन नौका तारून

नेण्यास/जाण्यास मदत करील. असा भाबडा आशावाद सोडून आपणच आपला दिप व्हा. चांगल्या, वाईट गोष्टीमधला फरक लक्षात घेऊन, चांगले तेच स्वीकारावे, शिक्षक हाही माणूसच असतो, सद्गुणांचा पुतळा नाही. त्यामुळे त्याच्याही काही, कळत-नकळत चुका होवू शकतात. याचेही भान असू दया. एखादया चूकीच्या गोष्टीमुळे, त्याच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्वाचे मूल्यमापन करणे योग्य नाही. त्यांच्यातील चांगले गुण अंगिकारा, चांगली संगत ठेवा.

तुमचे मित्र कोण आहेत, त्यावरून तुम्ही पुढे काय करणार आहात. याचा अंदाज बांधता येतो. त्यामुळे आपले मित्र कोण असावेत, कसे असावेत, त्यावरही विचार करा. आपल्याला चुकीच्या मार्गाने नेणा-या मित्रापासून सावध राहा. विवेकाने निर्णय घ्या.

व्यक्तिमत्व विकासात भाषेचे स्थान व भूमिका

माणसाच्या जीवनातून, भाषा हा घटक, जर बाजूला काढला, तर माणसाच्या जीवनाला काहीही अर्थ राहणार नाही. भाषेचे महत्त्व जाणून घ्यायचे असेल तर, एक दिवस मौन व्रत धारण करा. आपल्या लक्षात येईल की, भाषेशिवाय माणसाचे पान सुद्धा हालू शकत नाही. व्यक्ति-व्यक्तितला, व्यक्ति-समुहातील, व्यक्ति-समाजातला भावनिक व्यवहार पूर्ण करण्याचे काम, भाषा करत असते. माणूस स्वप्न सुद्धा आपल्यालाच भाषेत पाहतो आणि विचार सुद्धा आपल्या मातृभाषेतच करतो. खरंतर प्रत्येकाला त्याच्या मातृभाषेतच, सर्व प्रकारचे शिक्षण मिळाले पाहीजे. सर्व भाषांवर माणसांचे प्रेम असावे. त्याचा अभ्यास असावाच, परंतु त्याच बरोबर मातृभाषेचा अभिमान मात्र बागळताच आला पाहीजे .

भाषा आपल्याला सर्व काही शिकवत असते. भाषेमुळेच आपल्याला आपली संस्कृती, आपला समाज, आपले आदर्श, आपली नितिमत्ता, आपले आधारस्तंभ, आपली आदराची स्थाने या सर्वच गोष्टीची ओळख होत असते. भावनाचे, विचारांचे संक्रमण सुद्धा भाषाच करते. भाषा ही सुसंवादाचे माध्यम आह. दोन व्यक्तितील, समाजातील दुवा आहे.

आपली भाषा आपले व्यक्तिमत्व कसे आहे, हे सांगते. आपण त्या भाषेवरून आपले चारित्र्य कळू शकते. त्यामुळे आपल्याला निसर्गाकडून, मिळालेले हे भाषेचे वरदान विसरून चालणार नाही. कारण भाषा फक्त मनुष्य प्राणीच वापरतो. भाषा वापरण्याची देणगी जरी निसर्गाने दिली असली तरी, केंव्हा,

कोठे, कधी, कशी, वापरायची यासाठी मात्र आपल्याला ही आर्वजुन शिकावी लागते. तुम्ही कितीही विद्वान असाल आणि तुमच्या जर भाषेमध्ये नम्रता नसेल, तर तुम्हाला कोणीही किंमत देणार नाही. भाषा, शब्दातील ताकद पटवुन देताना, वामन निंबाळकर म्हणतात.

'शब्दानीच पेटतात घरे,दारे,देश
आणि माणसे सुद्धा
शब्दच विझवतात आग,
शब्दानी पेटलेल्या माणसांची.'
किंवा संत तुकाराम महाराज म्हणतात,
'आम्हाघरी धन, शब्दाचीच रत्ने
शब्दाचीच शस्त्रे यत्ने करू
शब्दच आमुच्या जीविचे जीवन
शब्द वाटु धन जनलोका
तुका म्हणे पहा शब्दाचीहा देव
शब्दाची गौरव पूजा करू'.

शब्दाचे सामर्थ्य किंवा भाषेचे सामर्थ्य अगाध आहे. या दोन्हीही काव्यपंक्ती वरून आपल्या लक्षात येऊ शकेल.

थोडक्यात सांगायचे झाले तर, आपल्याला जगातील सर्व ज्ञानशाखांचे माहिती, त्याची तत्व, समजुन घेणारी किंवा समजुन देण्यासाठी भाषेसारखे दुसरे कोणतेही माध्यम नाही. त्यामुळे यातुन मिळविलेले ज्ञान, पुन्हा ज्ञानदान करण्यासाठी किंवा व्यावहारात वापरण्यासाठी, मार्गदर्शन करण्यासाठी, चर्चा करण्यासाठी भाषेचे ज्ञान आवश्यक आहे.

जे आपल्या मुखातुन प्रकट होते. त्याचे प्रकटीकरण हे कौशल्यपुर्ण असणे आवश्यक आहे. माणूस ऐकूण भाषा शिकतो तो वाचायला लागतो. तो आपले विचार भाषणाच्या माध्यमातुन मांडतो परंतु काय ऐकायचे, कसे ऐकायचे, काय वाचायचे, कसे वाचायचे, काय बोलायचे आणि कसे बोलायचे हे कौशल्य आत्मसात केल्याशिवाय जमत नाही. म्हणुन आपल्याला भाषिक कौशल्यांचा सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

15

‘‘वाचाल तर वाचाल’’

श्री. निलेश बाळासो सस्ते
ग्रंथपाल, विद्या प्रतिष्ठानचे,
वसंतराव पवार विधी महाविद्यालय, बारामती

****

प्रस्तावना :—

‘‘वाचाल तर वाचाल’’ या उक्तीप्रमाणे वाचनाला किती अनन्य साधारण महत्व आहे. हे लक्षात येते. वाचन संस्कृतीचा विकास होण्यासाठी, जोपासण्यासाठी युवा पिढीमध्ये वाचनाचे बीज रूजले जावे यासाठी माजी दिवंगत राष्ट्रपती डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम यांच्या जयंतीनिमित्त १५ ऑक्टोंबर हा दिवस ‘वाचन प्रेरणा दिवस’ म्हणून दरवर्षी साजरा होतो.

वचनाचा प्रचार आणि प्रसार होण्यासाठी शाळा कॉलेजामधून विविध उपक्रम राबविले जातात. ‘‘वाचन संस्कृती’’ म्हणजे जगण्याची एक पद्धती होय. वैदिक काळापासून आजच्या आधुनिक २१व्या शतकापर्यंत जसा आपल्या संस्कृतीमध्ये बदल झालेला दिसतो त्याचप्रकारे ज्ञानग्रहण करण्याच्या पद्धतीमध्ये आपल्याला बदल झालेला दिसतो मग ती वाचनाची पद्धत असो. या वाचनाच्या पद्धतीमध्ये काळानुसार झालेल्या बदलामुळे आपल्याला वाचनसंस्कृती अनुभवायला मिळते म्हणजेच डिजिटल ग्रंथालय.

इतिहास, रचना:—

शिलालेख, ताम्रलेख ते कागद आणि आधुनिक युगाचा चमत्कार

अथवा शोध म्हणजे आपली इलेक्ट्रॉनिक आणि डिजिटल ग्रंथालये असा वाचनाच्या साधनांमध्ये आपल्याला बदल झालेला दिसतो.

मध्यमयुगापासून वैयक्तीक तर सामाजिक ग्रंथालये आपल्याला आजपर्यंत भौतिक स्वरूपात पाहायला मिळतात.

संत तुकारामांनी सुद्‌धा शब्दांचे महत्व विशद केले आहे.

जनलोक सांगताना :—

आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने.
शब्दाचीच शस्त्रे यत्न करू।।
शब्दाची आमच्या जीवाचे जीवन।।

म्हणजे शब्द हेच रत्न आणि शस्त्र आहेत असे संत तुकाराम महाराज सांगतात.

ग्रंथालयात शास्त्राची पाच सुत्रे सांगितली जातात. ग्रंथालय हे उपयोगासाठी आहे. प्रत्येकाला त्याचा अर्थ मिळाला पाहिजे, प्रत्येक पुस्तकाला त्याचा वाचक मिळाला पाहिजे. वाचकांचा वेळ मिळाला पाहिजे आणि ग्रंथालय ही वर्धिष्णू संस्था आहे. ही पंचसूत्री डोळयांसमोर ठेवूनच चळवळीची वाटचाल व्हायला हवी.

अलीकडील कल :—

२१ व्या शतकाच्या उदयापासून आधुनिक वाचन संस्कृती आपल्यासमोर येत आहे. काळ, वेळ आणि अंतर यावर मात करत जात. वर्ण, वर्ग, भाषा असे भेद बाजूला सारत आधुनिक युगातील सर्व समावेशक समता प्रदान करणारी वाचन संस्कृती आपण अनुभवत आहोत. हळूहळू तिचा विस्तार सर्वत्र वाढत असताना दिसत आहे. परंतु या Covid-19 च्या आपत्तीमुळे तिला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. गेल्या वर्षीपासून अनिश्चित स्वरूपाचे लॉकडाऊन आपण अनुभवत आहोत. परिस्थिती नकारात्मक असली तरी काही लोक तिचा सकारात्मक वापर करत आहेत. जसे की उपलब्ध वेळेत पुस्तक वाचणे मग ते भौतिक स्वरूपात किंवा शक्य नसल्यास आभासी स्वरूपात होय.

वचन म्हणजे पुस्तक समोर घेत त्यातील मजकूर वाचणे अशी आपली सर्वसामान्य कल्पना परंतु Storytel quaible, Pratilipi

यामुळे पुस्तक न वाचताही ते आपण वाचू शकतो. ऐकून घेऊ शकतो आणि बघूही शकतो परंतु आजच्या माणंसाने वाचन संस्कृतीमध्ये इलेक्ट्रॉनिक च्या माध्यमातून घातलेली भर होत. आजच्या घडीला १० दक्षलक्ष पेक्षा अधिक लोकांनी वाचनाला सुरूवात केली आहे.

Real India ही **अमृत देशमुख** या युवकाने सुरू केलेली चळवळ होय वाचन संस्कृती जपन्यामध्ये तर लोकांना पुस्तकाच्या सारांशातून पुस्तक वाचण्यास प्रवृत्त करण्यास मोलाची भर पडलेली दिसते तर सारांश लिहितात. त्या पुस्तकाची माहिती लोकांपर्यंत पोहचते आणि त्यामुळे लोक वाचायला लागतात.

अनेकदा पुस्तक नाही मग काय आणि कसं वाचू? हा प्रश्न वाचकवर्गापुढे उभे राहायचा पण आजकालच्या युगात हा प्रश्न आपल्या समोर फार कमी उभा राहतो. डिजिटल इंडिया अशा अनेक उपक्रमांमुळे प्रत्येक व्यक्तीकडे मोबाईल वा इतर Digital Liabrary वेगवेगळया पुस्तकांचे Online PDF व विविध स्वरूपात आज आपल्याला उपलब्ध आहेत.

प्रत्येक विषयांवर विकिपिडीया आहेत.

आजच्या काळात लोकांच जगण हे घडयाळाच्या काटयाप्रमाणे वेगवान झाल आहे यात त्यांना वेळ मिळेल तसा लोक डिजिटल ग्रंथालय व इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये याद्वारे आपली आवड व छंद जोपासत आहेत. आणि त्यातूनच एक वेगळी वाचन संस्कृती बहरास येत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ते गमतीने म्हणतात कि,'' माझ्या मृत्युनंतर माझ्यावर ग्रंथाच्या दुकानदाराचे देणे राहील''.

फायदे :—

Political : राजकीय जागृकता वाढत आहे. राजकीय मते मांडणे किंवा वाचणे सोपे झाले आहे.

Economical : पुस्तक वाचण्यासाठी विकत घेण्याची गरज नाही. गरजू आणि गरीब लोकांनादेखील डिजिटल आणि इलेक्ट्रॉनि ग्रंथालयाद्वारे समृद्ध होता येत आहे.

Sociological : समाजातील प्रत्येक घटक वाचू शकत आहे. लोकांच्या आयुष्यातील तणाव कमी होत आहे. ज्ञानबुद्धी शब्दसंग्रह व विस्तार. लिखाण कौशल्य विश्लेषण क्षमता त्याचप्रमाणे एकाग्रता वाढणे व मनोरंजन देखिल लोक त्याकडे बघत आहेत.

Legal: कायदयांमध्ये देखिल इलेक्ट्रॉनिक आणि डिजिटल ग्रंथालयामुळे कायदेविषयक लोक त्याचप्रमाणे इतरही लोकांना न्यायामध ील पारदर्शकता लक्षात येत आहे.

विविध पुस्तके, बेअर ॲक्ट, संविधान अश्या अनेक गोष्टी विविध ॲप्सद्वारे आपण बघू शकतो. E-Court द्वारे आपल्याला अनेक केस कधीही कुठेही बघू शकतो. त्याने आपला वेळ वाचत आहे. त्याचप्रमाणे Constitution मधील Art19 नुसार आपल्याला Right to freedom of speech and expression आपण अन्यायाविरूद्ध लिहू शकतो, बोलू शकतो व डिजिटल ग्रंथालयाद्वारे पसरवू शकतो व लोकांमध्ये जागृकता आणू शकतो.

त्याचप्रमाणे अस्पृश्यता देखील संपुष्टात येत आहे. त्याचप्रमाण कॉपीराईट व ट्रान्सलेशन कायदयाने आपण त्यावर लेखनाद्वारे हक्क घेवू शकतो. अश्या अनेक तरतुदी आहेत त्यामुळे अत्यंत सोप्या पद्धतीने आपण ज्ञान प्रसार करू शकतो.

Ethical वचनाचा हक्क सर्वांना उपलब्ध झाला आहे.

तोटे :—

प्रत्येक गोष्टीत थोडया का प्रमाणात होईना तोटा हा असतोच म्हणजेच एका नाण्याला दोन बाजू असतातच तसंच यातही आहेत.

१. काहीवेळी खात्री शिर माहितीचा अभाव

२. मुलभूत साधनांचा अभाव म्हणजेच अनेक खेडीपाडी इंटरनेट उपलब्ध नाही.

३. तंत्रज्ञानाच्या देवाणघेवाणात शब्दांचे धोरण

४. Fake News मुळे गोंधळ संभ्रमाचे वातावरण

उदा.

i) Mab Lychning

ii) Whatapp University

iii) Target qudience

iv) Today we are data consumer not book reader.

v) डोळयांचे प्रॉब्लेम्स

निष्कर्ष :—

वाचन झाले डिजिटल तरी.... या कोविड—१९ मुळे असलेल्या लॉकडाऊनमुळे काही गोष्टींवर गंडातर आले आहे. तसे काही गोष्टींवर बरे दिवस ही आले आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे डिजिटल व इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये सोशल डिस्टंसिंग आणि अनेक नियम पाळत वाचनप्रेमी घरी बसून आवड जोपासत आहेत. अनेक ई—पोर्टलसच्या वाचकांचा वर्ग वाढू लागला आहे.

अत्यंत उत्तम अशी कामगिरी डिजिटल व इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाने केली आहे. पण काही टक्के भाग म्हणजे खेडीपाडी इंटरनेटच्या कमतरतेमुळे या सुविधापासून वंचित आहेत. पण त्यालादेखील आपण सुधारत आहोत. एकंदरीत काय तर

''वाचाल तर वाचाल'' मग ते कोठे ही कसे ही.

संदर्भ :—

१. वर्तमानपत्र

२. इंटरनेटवरील माहिती

३. विविध मासिकातील संपादकीय

४. पुस्तके

i) मध्ययुगीन भारत — सतिश चंद्रा

ii) प्राचीन भारत — R.S.Sharma

iii) भारतीय राज्यव्यवस्था — M.Laxmikant

iv) राइट टू इन्फॉरमेशन —Amit Sinha

v) वाचन साखळी — Facebook Page.

❑❑❑

16

२१ व्या शतकात डिजिटल ग्रंथालयाची आवश्यकता

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
ग्रंथपाल
दा.ध.ना.चौ. समाजकार्य महाविद्यालय,
मलकापूर. जि. बुलढाणा.

****

प्रस्तावना —

प्राचीन काळापासूनच मानवाच्या विकासात ग्रंथांचे योगदान दिसून येते. ग्रंथ मानवाला कसे जीवन जगावे याचे धडे देतात. एकुणच व्यक्ती समाज व राष्ट्राच्या जडणघडणीत ग्रंथ व ग्रंथालयाचे महत्वाचे योगदान असते.

२१वे शतक हे संगणक तंत्रज्ञानाचे युग आहे. माहितीच्या विस्फोटाच्या युगामध्ये होणारी ज्ञानात सतत वाढ आणि तंत्रज्ञानात होणाऱ्या प्रगतीमुळे वाचक, संशोधक, अभ्यासक यांच्या माहितीच्या गरजांमध्ये विविधता आली. यामुळेच वाचकांच्या गरजेची पूर्तता करध्यासाठी आज तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे ग्रंथालये डिजिटल होऊ लागली आहेत. त्यात ग्रंथालयातील ग्रंथ, पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके, जर्नल यांचे संगणकीकरण करुन ते डिजिटल स्वरुपात संग्रहित केले जातात. या तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयातील माहितीचे संकलन संग्रह व वितरण ही प्रक्रिया सुलभ झाली आहे. माहिती शोधणे, माहितीचा

संदर्भ शोधणे हे अधिक सोपे झाले आहे. एका क्लिकवरती आपल्याला हवी ती माहिती मिळवता येते.

आज डिजिटल ग्रंथालय ही संकल्पना रुढ होत आहे. त्या माध्यमातून अनेक नविन कल्पना व उपक्रम राबविले जात आहेत. डिजिटल ग्रंथालय आपल्या नाविन्यपूर्ण ऑनलाईन सेवा देऊन राष्ट्राच्या विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. भारतात NDL, शोधगंगा, शोधगंगोत्री यांच्या माध्यमातून मोठया प्रमाणावर डिजिटल वाचनसाहित्य, शोधनिबंध उपलब्ध करुन ज्याचा फायदा सामान्य नागरिक, विद्यार्थी, संशोधक व वैज्ञानिक यांना मोठया प्रमाणावर होत आहे.

डिजिटल ग्रंथालय : व्याख्या—विविध व्याख्या पुढीलप्रमाणे—

'डिजिटल ग्रंथालय' म्हणजे माहितीचे संकलन संग्रह व वितरण इ. कार्य आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने करण्याची पध्दतशीर व्यवस्था होय. 'इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपात माहितीचे संग्रहीकरण करणे म्हणजे 'डिजिटल ग्रंथालय' होय'. ही माहिती संगणक प्रणालीवर ऑनलाईन किंवा ऑफलाईन स्वरुपात साठवून ठेवलेली असते.

Terence R. Smith यांच्यामते, 'डिजिटल ग्रंथालय' तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने माहितीची सुसंगत मांडणी करुन ती वापरण्यासाठी विविध पध्दती व बाजुंनी वापरण्या योग्य मार्ग सहित उपलब्ध 'डिजिटल साहित्य संग्रह होय'.

डिजिटल ग्रंथालय हे डिजिटल माहिती साधनांशी निगडित असून या ग्रंथालयात माहितीसंग्रह , तिचा शोध व संप्रेषण यासाठी ICT चा वापर केला जातो.

आज सर्वच क्षेत्रात डिजिटाइजेशन होत असल्यामुळे ग्रंथालय देखिल डिजिटल होणे आवश्यक आहे. यामुळे सर्वांना सहज व कमी किंमतीत ग्रंथ व माहिती उपलब्ध होते. ज्यामुळे वाचनसंस्कृती वाढीस लागेल.

डिजिटल ग्रंथालयाची वैशिष्टये—

१. डिजिटल स्वरुपात माहितीचे संकलन संग्रह व वितरण.

२. डिजिटल ग्रंथालयाद्वारे कमी वेळेत माहितीचा वापर करु शकतो.

३. उपभोक्ते आपल्या वेळेनुसार व गरजेनुसार कधीही माहितीचा वापर करु शकतो.

४. एकाच वेळी अनेक विद्यार्थी माहितीचे वाचन व वापर करु शकतात.

५. अलीकडे मोबाईलद्वारे हवी तेवढी माहिती मिळविता येते.

६. डिजिटल ग्रंथालयासाठी जागा व कर्मचारीवर्ग कमी प्रमाणात लागतो.

७. माहिती डिजिटल स्वरुपात संग्रहित असल्यामुळे तिची हाताळणी करणे सुलभ होते.

८. जगातील कुठल्याही डिजिटल ग्रंथालयाचे सभासद होऊन तेथील माहिती मिळविता येते.

९. दुर्मिळ मुद्रित वाचनसाहित्याचे जतन करणे हे डिजिटायझेशन चे प्रमुख वैशिष्ट आहे म्हणून वाचन साहित्याचा उपयोगासाठी ग्रंथालयात जाण्याची आवश्यकता नाही.

डिजिटल ग्रंथालयासाठी सॉफ्टवेअर—

१. ग्रीनस्टोन

२. कोहा

३. डीस्पेस

४. ई—प्रिंट

५. ई—ग्रंथालय

६. न्यूजेनलिब

डिजिटल ग्रंथालयातील सेवा—

१. ई—पुस्तक

२. ई—नियतकालिक

३. डेटाबेससेवा

४. सीडी/डीव्हीडी सेवा

५. आंतर ग्रंथालयीन सेवा

६. इंटरनेटसेवा

७. ओपन ॲक्सेस सेवा

डिजिटल ग्रंथालयाची आवश्यकता—

१. वाचकांना जलद गतीने माहितीची प्राप्ती

२. वेगवेगळया स्वरुपातील माहितीचे जतन करता येते. उदा. ऑडिओ, व्हिडीओ, ई—बुक्स इत्यादी.

३. दुर्मिळ ग्रंथ, साहित्याचे जतन व संवर्धन करता येते.

४. पारंपारिक पध्दतीच्या तुलनेत कमी खर्चिक पध्दत.

५. मुद्रित वाचनसाहित्यापेक्षा कमी जागेत जास्त माहितीची साठवणूक डिजिटाझेशनमुळे शक्य होते.

६. माहितीची सहज उपलब्धता व योग्य पध्दतीने माहितीचे जतन.

डिजिटल ग्रंथालयाच्या मर्यादा—डिजिटल ग्रंथालयाचे जसे फायदे आहेत, तशाच काही मर्यादा देखील आहेत.

१. डिजिटल साक्षरतेचा अभाव

२. प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाची आवश्यकता.

३. डिजिटल साहित्य ॲक्सेस करतांना येणाऱ्या अडचणी.

४. विजे अभावी डिजिटल ग्रंथालयाचा वापर शक्य होत नाही.

५. नेटवर्कमधील त्रुटी(सर्व्हरमधील त्रुटी).

६. योग्य साहित्य शोधण्यातील अडचणी.

७. संगणक, स्कॅनर आणि आज्ञावली खरेदी करतांना मोठया आर्थिक भांडवलाची आवश्यकता.

८. डिजिटल ग्रंथालयाच्या वापरासाठी संगणक व इंटरनेटचे कनेक्शनची आवश्यकता असल्याने इतर गरीब वाचकांना हा खर्च परवडत नाही.

डिजिटल साहित्याची उपलब्धता अनेक तांत्रिक गोष्टीवर अवलंबून असते. सर्व्हर व नेटवर्क्स मधील त्रूटीमुळे डिजिटल साहित्य वापरात मर्यादा येतात. बऱ्याच वेळेस कॉपीराईट व वाङ्मयचौर्य हे प्रश्न देखिल निर्माण होत असतात.

सारांश—आजची डिजिटल ग्रंथालये ही ‘जागतिक ज्ञान केंद्रे’ झाली आहेत. त्यामुळे आपणाला जगातील कोणत्याही ग्रंथालयाचे

ऑनलाईन सभासद होऊन तेथील ग्रंथ, लेखन साहित्याचे वाचन करता येते. म्हणून ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्मितीत डिजिटल ग्रंथालय महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. या ग्रंथालयांमुळे संशोधनास अधिक चालना मिळेल.

वाचनाची इच्छा असूनही बऱ्याचदा ग्रंथालयात जाऊन पुस्तके वाचणे हे शक्य होत नाही. मात्र डिजिटल स्वरुपात पुस्तके, वर्तमानपत्र, मासिके, नियतकालिके उपलब्ध झाल्यामुळे सामान्य नागरिक, विद्यार्थी व संशोधक आपल्या वेळेनुसार वाचन करु शकतात. ज्यामुळे वाचन संस्कृती अधिक वाढीस लागेल.

संदर्भग्रंथसूची—

१. ज्ञानगंगोत्री, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, २०२०.

२. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र. पुणे : महाराष्ट्र राज्य पाठय पुस्तकं निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ

३. पाटील, एस. बी. डिजिटल लायब्ररी : एक नवे क्षितिज ,

४. फडके, द. ना. ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकिकरण. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.

५. पवार, एस. पी. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र, पुणे : फडके प्रकाशन.

❑❑❑

17

वाचन सवयी वाढविण्यात ग्रथांलयाची भूमिका

जाधव मनिषा निमराज
ग्रंथपाल
सुभाष बाबुराव कूल महाविद्यालय, केडगाव ता. दौंड, जि. पूणे

****

वाचन आणि ग्रंथालये यांचा खुप जवळचा संबध आहे कारण वाचनासाठी जे साहित्त्य मिळते ते आपल्याला ग्रंथालयातून उपलब्ध होते वाचन केल्यामूळे ज्ञानामध्ये भर पडते ज्ञानप्राप्तीचे साधन म्हणजे वाचन असे म्हटले तर तर चूकीचे ठरणार नाही जिवनामध्ये पूढे जायचे असेल तर वाचन खूप महत्त्वाचे आहे म्हणून डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले आहे, ''वाचाल तर वाचाल'' ते म्हणायचे एकवेळेस पोटाला खायला नाही मिळाले तरी चालेल पण मेंदुला खादय मिळाले पाहिजे तर चूकीचे ठरणार नाही जिवनामध्ये पूढे जायचे असेल तर वाचन खूप महत्त्वाचे आहे म्हणून डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले आहे, ''वाचाल तर वाचाल'' ते म्हणायचे एकवेळेस पोटाला खायला नाही मिळाले तरी चालेल पण मेंदूला खाद्य मिळाले पाहिजे आणि ते वाचनातूनच मिळते। वाचनानेच माणूस घडू शकतो। तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये वाचन संस्कख्रती लोप पावते आहे त्यासाठी शाळा, महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी विविध उपक्रम राबविले पाहिजेत तर वाचन संस्कृती जोपासली जाईल

प्रस्तावना :

जिवनामध्ये वाचनाला किती महत्त्व आहे हे आपण जाणतोच कोणत्त्याही मोठया व्यक्तीची, शास्त्रंज्ञाची, समाजसेवकांची लेखकांची

असे अनेक लोकांची आत्त्मचरित्रे वाचली तर ते सांगतात वाचनामूळे हे शक्य झाले म्हणजे वाचाल तर वाचाल हे डाँ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वाक्य खरे ठरते आज २१ व्या शतकात माहीतीचा विस्फोट होत आहे क्षणाक्षणाला माहिती निर्मिती होत असते व ही माहिती मिळविण्यासाठी आधुनिक ग्रंथालये फार महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडतात शाळा, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना वाचनाची आवड निर्माण व्हावी त्यांच्यात वाचनसंस्कृती विकसित व्हावी म्हणून महाराष्ट्र सरकारने भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ.ए.पी.जे अब्दुल कलाम यांचा जन्मदिवस साजरा करण्यास सांगितले हा दिवस साजरा करून विद्यार्थ्यामध्ये वाचन संस्कृती वृध्दींगत करणे, त्यांच्यात वाचनाची आवड,गोडी निर्माण करणे, वाचन सवयी जोपासने हे त्यामागचे उद्दीष्टे आहे आणि हे काम आधूनिक ग्रंथालये चांगल्या प्रकारे करू शकतात आजच्या तंत्रज्ञान युगात मुद्रित स्वरूपातील पुस्तके, साहित्त्य वाचण्यासाठी वाचक नाखूष असतात त्यांना वाचण्यासाठी प्रवृत्त करणे हे ग्रंथालयांचे खूप मोठे काम आहे.

वाचन: वाचन हा शब्द संस्कृत भाषेतील वच’ या धातूपासून तयार झाला आहे ध्वनीचे अर्थपुर्ण उच्चारण होते. त्याला वाचन म्हणतात वाचन म्हणजे लिहिलेले अक्षर उच्चारणे होय, वाचनसवयी विकासासाठी ग्रथांलये चांगल्याप्रकारे आपली भुमिका पार पाडु शकतात ते त्यासाठी खालील प्रमाणे कार्यक्रम घेवून वाचनाची आवड निर्माण करू शकतात हया मध्ये ग्रंथपाल हा फार महत्त्वाचा घटक आहे.

ग्रंथप्रदर्शन आयोजित करणे ग्रंथालयदिवस, डॉ.एस.आर. रंगनाथन जयंती, राष्ट्रीय सण या सारखे अवचित्त्य साधून ग्रंथपाल आपल्या ग्रंथालयात उपलब्ध असणाच्या ग्रंथसंपदेचे ग्रंथप्रदर्शन भरून विद्यार्थ्यांना त्यामध्ये सहभाग नोंदवायला सांगून पुस्तकांजवळ त्यांना आणू शकतात त्यामूळे विद्यार्थी, वाचक प्रदर्शनामध्ये पुस्तक हातात घेवून पाहतो जे आवडेल ते थोडे वाचतो व वाचताना ते आवडले तर ते नक्कीच ग्रंथपालाकडे मागणी करतो यातुन वाचन सवयीचा विकास होण्यास मदत होते.

विविध स्पर्धांचे आयोजन - शाळा, महाविद्यालयामधून वादविवाद स्पर्धा, निबंध स्पर्धा, वकख्त्त्व स्पर्धा, प्रश्नंमजूषा अशा विविध स्पर्धा आयोजित केल्या पाहिजेत आणि त्यासाठी ची आवश्यक माहिती ग्रंथालयातुन उपलब्ध करून दिली तर त्यामधून त्यांना वाचनाची गोडी निर्माण होण्यास मदत होइल.

वाचन उत्सव भरविणे - विद्यार्थ्यांना काही त्यांच्या आवडीचे पुस्तके वाचायला सांगून त्यावर नंतर वाचन उत्सव कार्यक्रम घेणे हयामध्ये वाचलेल्या पुस्तकावर चर्चा करणे, त्यातील साहित्त्यातील कथा सांगणे, मोठयाने वाचन, असे कार्यक्रम घेतले तर वाचनाची आवड निर्माण होण्यास मदत होइल.

पुस्तक परिक्षण - यामध्ये विद्यार्थ्यांनी वाचलेल्या पुस्तकांचा त्याला परिक्षण करण्यास सांगणे व ते परिक्षण ग्रंथालयामध्ये वाचकास वाचण्यास उपलब्ध करून देणे त्यामूळे इतर वाचक ते पाहतील व त्यानंतर त्यांना ते पुस्तक वाचण्याची आवड निर्माण होइल

ग्रंथपरिवार योजना - महाविद्यालयामध्ये ग्रंथपरिवार योजना राबवावी त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना केव्हाही त्याच्या आवडीचे पुस्तक उपलब्ध करून द्यावे पुस्तकांवर चर्चा करावी चर्चा इतर विद्यार्थ्यांना समजावी आशी असावी त्यामुळे ग्रंथपरिवारा मध्ये अनेक विद्यार्थी सामा विष्ठ होतील

शैक्षणिक सहल - महाविद्यालयामध्ये विभागानुसार शैक्षणिक सहल आयोजित केल्या जातात त्या प्रमाणे ग्रंथालय विभागाने सुध्दा शैक्षणिक सहल आयोजित कराव्यात मोठी मोठी ग्रंथालये तसेच भिलार पुस्तकाचे गाव अशा ठिकाणी शैक्षणिक सहल आयोजित कराव्यात त्यातुन वाचनाची आवड निर्माण होईल व वाचन संस्कृती जोपासली जाईल

आदर्श वाचक परस्कार — प्रत्येक वार्षिक कला मोहत्सोवात सळ्यात जास्त वाचन करणाऱ्या वाचकास आदर्श वाचक पुरस्कार द्‌यावा त्या मुळे वाचनाची गोडी निर्माण होते

ग्रंथप्रर्दशनास भेटी देणे — ज्या ज्या वेळेस जवाळ पास

ग्रंथ प्रदर्शन भरले असेल तर भरले असेल तर विद्‌याथ्याना घेउन तेथे भेटी द्याव्यात.

ग्रंथ आपल्या भेटीला या सारखे उपक्रम राबवावेत

वरिल प्रमाणे असे अनेक उपक्रम वाचनाची गोडी निर्माण करण्यासाठी उपयोगी पडतील यात शंका नाही त्यामुळे प्रत्येक ग्रंथालयाने ग्रंथालयाने असे उपक्रम राबवावेत.

समारोप —

२१ व्या शतकामध्ये वाचनाची सवय पूर्ण पणे कामी होत चालली आहे आधुनिक माध्यमातून ग्रंथ संस्कृतीचे वाचन पर्यायाने वाचन व त्याचे महत्व पुर्ण पणे कमी होत चालले आहे दुरदर्शन, संगणक, इंटरनेट, फेसबुक, वाटसअप, लॉगीन या सारख्या माध्यमामुळे वाचनाची सवय मोडली जाण्याची शक्यता आहे ग्रंथाना भवितव्य राहिल की नाही शंका आहे अपरंपारिक ग्रंथत्तेर साहित्य ग्रंथाना कधीच पर्याय उपलब्ध करून देवू शकत नाही म्हणूनच वाचन संस्कृती टिकून राहण्यासाठी व वृध्दीगत होण्यासाठी असे प्रयत्न केल्यास जास्तीत जास्त ज्ञानी हुशार प्रगल्भ असा समाज ग्रंथालये घडवतील यात काही शंका नाही.

संदर्भ :—

१) मनोहर श्याम (२००७) वाचन संस्कृती ललित प्रकाशन.
२) पोतदार अनुराधा (२००८ सप्टेंबर) वाचन संस्कृती अमृत.
३) लोकसत्ता न्युजपेपर गुरूवार २७/१२/२०१२.
४) हततप्:ी्राज्एन्दरासराग् / ब्ल्ग्स्पेतन्

❑❑❑

18

वाचनसंस्कृती विकासामध्ये पालकांची भूमिका: 'चिंटूचे ग्रंथालय' एक संकल्पना

प्रा. व्ही. ए. नाईकवाडी
ग्रंथपाल, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, सांगवी, पुणे

प्रा. पी. व्ही. नाईकवाडी
ग्रंथपाल, शाहू मंदिर महाविद्यालय, पर्वती, पुणे

****

प्रस्तावना

लहान मुलं म्हणजे 'मातीचा गोळा' जसा आकार द्याल तशी ती घडतात. वाचन, श्रवण, निरीक्षण व लेखन अशा विविध माध्यमातून मुले शिकत असतात. यापैकी 'वाचन' मुलांच्या जडण—घडणीतील महत्त्वाचा टप्पा असतो. ''मुलांना वाचून दाखवा आणि त्यांचं आयुष्य घडवा'' जिम ट्रीलिज यांचे जगभरात गाजलेल्या पुस्तकाचा अनुवाद डॉ. राजेंद्र कुंभार यांनी केला आहे. मुलांचे वाचनकौशल्य विकसित करण्याचे समग्र तंत्र, त्यामागचे शास्त्रीय संशोधन यांविषयी पालकांना, शिक्षकांना सहजसोप्या शब्दात ओळख हे पुस्तक करून देते. या पुस्तकात 'वाचन' आणि 'श्रवण' हे ज्ञान संपादनाचे दोन महत्त्वाचे मार्ग असा उल्लेख आहे. मुले लहान असताना स्वत: वाचू शकत नाहीत परंतु ती ऐकू शकतात. किंबहुना त्यांची या काळातली श्रवणशक्ती व ग्रहणशक्ती अतिशय तल्लख असते. अगदी

लहानपणापासून मुलांना वाचून दाखवल्यामुळे मुलांच्या बौद्धिक विकासात मौलिक भर पडते. मुलांना वाचनाची गोडी लागते. त्यांच्या शब्दसामर्थ्यात विलक्षण वाढ होते. त्यांच्यातील आकलनक्षमता, सर्जनशीलता विकसित होते. मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी वाचनकौशल्याचा विकास होणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. सदर पुस्तकात दिलेल्या सर्वे अहवालानुसार: १९८० नंतर काही वर्षांनी नॅशनल रीडिंग रिपोर्ट कार्ड या संशोधन प्रकल्पाअंतर्गत विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयींचे सर्वेक्षण केले गेले. अहवालानुसार मुले जसे—जशी मोठी होतात, तस—तसा त्यांच्या वाचनविषयक दृष्टिकोनात आणि वर्तनात खूप फरक पडतो. या सर्वेक्षणातील काही ठळक निष्कर्ष: चवथ्या इयत्तेतील ५४% विद्यार्थी आनंद मिळवण्यासाठी दररोज काहीतरी वाचतात. आठव्या इयत्तेतील केवळ ३०% विद्यार्थी आनंद मिळवण्यासाठी दररोज वाचतात. बाराव्या इयत्तेतील केवळ १६% विद्यार्थी आनंद मिळवण्यासाठी दररोज काहीही वाचतात. सदर अहवालानुसार लहान वयात वाचन ज्यास्त प्रमाणत होते, म्हणून लहान वयात मुलांना वाचनाची योग्य दिशा व सवयीकरीता पालकांची भूमिका महत्वाची आहे.

डॉ. बालाजी तांबे यांच्या 'गर्भसंस्कार' या पुस्तकात बाळ गर्भात असताना जर आईने चांगली चरित्रे अथवा पुस्तके वाचली तर त्याचा गर्भावर चांगला परिणाम होतो ज्यामुळे बाळाला देखील वाचनाची आवड लागते. माधुरी पुरंदरे यांची चित्रमालिकाही खूप उपयुक्त आहे. अडीच— तीन वर्षांच्या मुलांशी या चित्रांबद्दल गप्पा मारत आपण चित्रवाचनाचे संस्कार सहज करू शकतो. ग्लेन डोमेन या मेंदू विकास क्षेत्रातील संशोधकाचे 'हाऊ टू मल्टीप्लाय इंटलिजन्स ऑफ युवर बेबी' हे पुस्तक देखील महत्वाचे आहे. वय वर्ष सहा महिन्यापासून आपण मुलांमध्ये वाचनाचे संस्कार कसे करू शकतो याचे प्रयोग या पुस्तकात सविस्तर वर्णन करून दिले आहेत.

१. चिंटूचे ग्रंथालय:

वाचनाची गोडी अगदी लिहिता—वाचता न येणार्याक मुलांना कशी लावता येईल यावर अनेक प्रकारचे प्रयोग करण्यात आले

आहेत. लहान मुलांची आवड साधारणपणे लक्षात घेतली असता त्यांना छोटेसे घर बनविणे व त्याबरोबर खेळणे, खेळण्यांची मांडणी विशिष्ट पध्दतीने लावणे, चित्र असणारे गोष्टी हाताळणे ईत्यादी प्रकारचे अनेक गोष्टी न सांगताही मुले करत असतात, अशाप्रकारे मुलांची आवड लक्षात घेऊन घरामध्ये 'चिंटूचे ग्रंथालय' ही संकल्पना विकसित करा. मुलांना आकर्षित करेल अशा छोट्यशा घराचा आकार त्यास द्या. शेजारीच एक चिंटूचे खुर्ची टेबल ठेवा. खेळण्यांची मांडणी मुले जशी करतात तशीच पुस्तकांची मांडणी केली तर मुलांमध्ये आवड निर्माण होईल. त्यात भरपूर चित्रं असणार्या चित्ररूपी गोष्टींची पुस्तकं ठेवावीत. मोठी व रंगीबेरंगी चित्रांची पुस्तके मुलांचं लक्ष पटकन आकर्षून घेतात. खेळनिरुपी फिरणारा ग्लोब, नकाशे, आद्याक्षरे असणारी खेळणी, नावे असणारी प्राणी, पक्षी, गाड्यंची चित्रे ईत्यादी चिंटूच्या ग्रंथालयात ठेवावीत. आई—वडील हे पहिले गुरू असतात ते जसे करतील तसेच मुले अनुकरण करत असतात म्हणून मुलांसमोर त्यांच्या ग्रंथालयास इतके महत्व द्या की, त्याच्या मनात संकल्पना रुजेल म्हणजेच देवपूजा करतो तसे चिंटूच्या ग्रंथालयाची अधुन—मधून पूजा करावी, त्याची सजावट करावी, घरी पाहुणे आल्यावर त्यांनाही त्यांच्या ग्रंथालयाची माहिती देऊन त्यांच्यासमोर कौतुक केल्यास प्रोत्साहन मिळेल. इतर लहान मुलांना चिंटूच्या ग्रंथालयाची माहिती देण्यास सांगावे म्हणजेच चिंटूचा आत्मविश्वास वाढून वाचनाची गोडी निर्माण होईल. आपण स्वत:च त्यातील काही पुस्तके घेऊन वाचण्यास सुरुवात केल्यास चिंटूराव सुद्धा नक्कीच वाचण्याचा प्रयत्न करतील. त्यातील काही पुस्तके त्याला वाचून दाखवावीत. असे अनेक प्रकारचे प्रयोग आपल्याला वाचनाची गोडी वाढविण्यास करता येतील.

२. पालकांची भूमिका:

शाळेत असताना प्रश्न असायचा 'तुमचा आवडता छंद सांगा? बहुतेक जणांचे उत्तर असायचे 'वाचन' कारण त्या काळी इतर माध्यमे उपलब्ध नसल्याने पुस्तके वाचली जायची. हल्ली स्मार्टफोन, कॉम्प्युटर, लॅपटॉप, टॅब ईत्यादी प्रकारची इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे मुलांना सहज

उपलब्ध असल्यामुळे त्यांचा जास्तीत ज्यास्त वेळ मोबाईलवर गेम खेळणे, कार्टून्स बघणे यातच जातो. मुले मोठी होत असताना मुलांच्या जडण—घडणीत पालकांचा मोलाचा वाटा असतो आणि वाचनसंस्कृती मुलांमध्ये वाढावी म्हणून त्यांची भूमिकाही तितकीच महत्वाची असते. वाचनामुळे मुलांच्या मेंदूची क्षमता वाढते, समजण्याच्या शक्तीमध्ये वाढ होते, संवेदनशीलता वाढते, सकारात्मक विचार, लेखन सुधारते, हुशारी वाढते, मेंदू आणि मनाला आराम मिळतो, शांत झोप येते. या सर्व बाबींचा विचार पालकांनी केल्यास आणि पुढील गोष्टींमध्ये पुढाकार घेतल्यास लहान वयातच मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण होईल.

➢ तुमच्या मुलांच्या हातात पुस्तकं द्या, त्यांना ती चाळू द्या, हाताळू द्या. असं केल्यास पुस्तकं त्यांचे मित्र बनतील.

➢ छोट्या छोट्या गोष्टी असलेली पुस्तकं मुलांना झोपतांना नियमीत वाचून दाखवावीत. गोष्टी वाचतांना पुस्तकातला मजकूर मोठ्याने वाचल्याने शब्दातील चढ—उतार, योग्य उच्चार, शब्दार्थ समजून घेणं सोपं होतं. तसंच, पुस्तक वाचतांना एक—एक शब्दावर बोट ठेऊन वाचावे. चित्ररूपी लक्ष वेधणारी पुस्तके मुलांना वाचयला द्यावीत. शूरवीर थोरांचे पुस्तक वाचवून दाखवावी.

➢ घरात मुबलक प्रमाणात पुस्तकं असावीतच पण पुस्तकं मुलांच्या चटकन हाताशी लागतील अशा ठिकाणी ठेवावीत. मुलांच्या पुस्तक खजिन्यात दंतकथा, सुभाषितांची पुस्तकं, थोरांची चरित्रे विविध प्रकारच्या पुस्तकांचा भरणा असला पाहिजे.

➢ पुस्तकातला एखादा नाट्यप्रसंग, थोरांची चरित्र दमदार आवाजात, साभिनय वाचून दाखवल्यास मुलांनाही उत्सुकता वाटते. मुलांची वाचनाची आवड वाढत असताना त्यांचे तोंडभरून कौतुक करा. असे केल्याने त्यांना प्रोत्साहन मिळेल व वाचनाची गोडी लागेल.

➢ शाबासकी देण्यासाठी त्यांना पुस्तके भेट द्या. मुलांना जगभरातील प्रसिद्ध वाचनालये आणि त्याविषयी अधिक माहिती सांगा. पुस्तक प्रदर्शनांना मुलांसोबत जरुर भेट द्यावी. प्रसिद्ध वाचनालयास किंवा ग्रंथालयास भेट द्या.

३. तंत्रज्ञानाच्या युगात स्मार्टफोनचा चांगला वापर करता येणे शक्य:

लहान मुलांना इलेक्ट्रॉनिक गॅझेट्स देऊच नका, त्यामुळे मुलांची विचार करण्याची क्षमता कमी होताना दिसतेय. आजच्या युगात प्रत्येक पालकांकडे स्मार्टफोन असल्यामुळे ते स्वत:च त्यात अडकलेले दिसतात त्यामुळे मुलेही अनुकरण करतात. मुलांना मोबाईल पासून दूर ठेवण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी मुले मोबाईलमध्ये गेम्स खेळणे, कार्टून्स बघणे ईत्यादी छंद जोपासून अनुकरण करतात त्यामुळे अनेक प्रकारच्या हाणीकारण गोष्टी घडल्या जातात, कारण लहान मुलांना त्याशिवाय दुसरे काही माहीत नसते. परंतु अशा गोष्टींपासून मुलांना दूर ठेवण्याकरीता दुसरा पर्याय म्हणजे 'गूगल प्ले स्टोर' मध्ये भरपूर प्रकारचे 'किड्स लर्निंग घ्प्स' उपलब्ध आहेत, त्यापासून मुले श्रवण, निरीक्षण आणि वाचन करू शकतात. त्यातील काही उदाहरण देता येईल जसे ABC Kids, Kids Education, Math 10 Quiz, Kids Spelling learning, Math kids etc. इत्यादी प्रकारची अनेक मोबाईलमध्ये इन्स्टॉल करून मुलांमध्ये वाचण्याची आवड तयार करू शकतो.

निष्कर्ष:

मुलांच्या संस्कारक्षम जडणघडणीमध्ये शिक्षकांबरोबर पालकांची भूमिका तितकीच मोलाची असते. विद्यार्थ्यांचे वय ३ ते ८ वर्ष हे बालमानसशास्त्रानुसार अत्यंत अनुकरणक्षम व संस्कारशील असते. या कालावधीमध्ये मुले पुस्तकांच्या पानापानांतून शिकण्यापेक्षा ती शिक्षक व पालक यांच्या आचरणातून अनेक गोष्टी अध्ययन करीत असतात. यासाठीच एक ज्ञानसंपन्न व संस्कारक्षम विद्यार्थी घडविण्याच्या या प्रक्रियेत एक सुजाण पालक म्हणून आपले योगदान महत्वाचे आहे. आज दुर्लक्ष केलेला काळ पुन्हा आपल्याला भेटणार नाही. 'वाचन' आणि 'श्रवण' हे ज्ञान संपादनाचे दोन महत्त्वाचे मार्ग असा उल्लेख आहे. मुले लहान असताना स्वत: वाचू शकत नाहीत परंतु ती ऐकू शकतात. म्हणून मुलांना वाचून दाखवा, कारण त्यांची बालपणातील श्रवणशक्ती व ग्रहणशक्ती अतिशय तल्लख असते.

अगदी लहानपणापासून मुलांना वाचून दाखवल्यास मुलांच्या बौद्धिक विकासात मौलिक भर पडेल. मुलांना वाचनाची गोडी लागेल. त्यांच्या शब्दसामर्थ्यात विलक्षण वाढ होईल. त्यांच्यातील आकलन क्षमता, सर्जनशीलता विकसित होईल. अशा प्रकारे लहान मुलांमध्ये वाचन संस्कृती विकसित होण्यासाठी 'चिंटूचे ग्रंथालय आणि पालकांची भुमिका, ही संकल्पना नक्कीच दिशादर्शक व फायद्याची ठरेल.

संदर्भ सूची:

१. डॉ. राजेंद्र कुंभार (२०१७). 'मुलांना वाचून दाखवा आणि त्यांचे आयुष्य घडवा: जिम ट्रिलीज', मराठी अनुवाद, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

❑❑❑

19

सामाजिक प्रसारमाध्यमे व वाचन संस्कृती वर होणारा परिणाम

प्रा. निखिल गणेश जगताप
श्री पद्ममणी जैन महाविद्यालय पाबळ, ता. शिरूर, जि. पुणे

****

प्रास्ताविक

सामजिक प्रसार माध्यमे व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनाचा भाग बनली आहेत. वृत्तपत्रे, रेडिओ, टीव्ही, इंटरनेट, चित्रपट यांच्या सोबत अलीकडेच सोशल मिडिया सर्वांना भुरळ पाडत आहे. व्यक्तींच्या जीवनातील बराचसा वेळ या सोशल मिडीयाच्या सान्निध्यात जातो. त्यातून व्यक्तीला वाचनाचा विसर पडलेला आपल्याला दिसतो. त्यासाठी तंत्रज्ञान व स्वत: मानव जबाबदार आहे. वाचन संस्कृतीचे चित्र दिवसेदिवस बदलत चालले आहे. आधुनिक काळात प्रसारमाध्यमे ही अधिक सक्रिय झाली आहेत. प्रत्येक व्यक्ती हा वेगवेगळया सामाजिक प्रसार माध्यमातून आपली दैनंदिन कार्य करत असतो ई—मेल, व्हाट्सअप, ट्विटर यांचा वापर हा गरजेचा बनला आहे. पुस्तके, वर्तमानपत्रे ही आपणास सोशल मीडियावर उपलब्ध होत असतात. सामाजिक प्रसार माध्यमे व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग झालेली आहेत. त्यासाठी तंत्रज्ञान व स्वत: मानव जबाबदार आहे वाचन संस्कृतीचे चित्र दिवसें दिवस बदलत चाललेले आहे.

आजचा विचार करता मुलांच्या वाचनासाठी शिक्षक आणि पालकवर्ग किती जागृत आहे ही चिंतनीय बाब आहे. अध्ययनासाठी

व ज्ञान ग्रहणासाठी वाचन हे अतिशय महत्त्वाचे कौशल्य आहे. सध्याच्या बदलत्या परिस्थितीत व माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात वाचन संस्कृती विसरून चालणार नाही. वाचनाने विद्यार्थ्याचे व्यक्तीमत्व बहुआयामी बनते. खरं तर वाचनाची आवड मूल शाळेत दाखल होण्यापूर्वी घरातूनच लागायला हवी. हल्ली सगळीकडे आजची एकच तक्रार असते, आमचं बाळ ना, हातात मोबाईल दिल्याशिवाय किंवा टी.व्ही चालू केल्याशिवाय जेवतच नाही, पण माझा प्रश्न असा आहे की, त्याला टी व्ही, मोबाईल दाखवला कुणी? आपणच ना ! की त्याने स्वत: मागितला? त्याऐवजी छान रंगीत चित्रांची पुस्तकं त्यांच्यासमोर ठेवा, त्यांना ती उलट –सुलट करुन बघू देत. त्यातील वेगवेगळे आकार, रंग त्यांना आवडतील. त्यांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न ते मूल करेल. त्याला उत्सुकता वाटेल. त्याची मानसिक वाढ चांगली होईल. रामायण, महाभारतातील कथा ऐकूनच वाचनाची अभिरूची विकसित होईल. संस्कारदिपिका, इसापनीती, तेनालीरामनच्या गोष्टी, प्राणी –पक्षी यांची माहिती देणारे साहित्य, शास्त्रज्ञांच्या कथा, बडबडगीते, गाणी, संस्कार गीते, चरित्र, यांचा समावेश असलेले साहित्य मुलांना बालवयातच दिले गेले पाहिजे.

प्रसार माध्यमांचे क्षेत्र दिवसागणिक विस्तारत आहे. माहिती देणे, शिक्षित करणे, मनोरंजन करणे व प्रबोधन करणे ही चतु:सूत्री प्रसारमाध्यमांचा आत्मा आहे. सामाजिक माध्यमांचा म्हणजेच वृत्तपत्रे, वृत्तवाहिन्या, ऑनलाइन पत्रकारिता या माध्यमातून पत्रकारितेत सामाजिक कार्यात काळानुसार समाज माध्यमांच्या क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाला आहे. बदलती कार्यपद्धती चांगले व वाईट परिणाम देणारी आहे. या सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा वाचन संस्कृतीवर सुद्धा चांगला आणि वाईट परिणाम झालेला आहे. प्रसारमाध्यमातून वाचन संस्कृतीचे महत्त्व आधुनिक काळात अधोरेखित होत असते. सोशल मीडिया चा वापर वाढतोय हे निश्चित आणि त्या मध्ये मोबाईल उत्पादक कंपन्यांनी चांगलीच भर घातली आहे. सामाजिक माध्यमातून सारे विश्व जणू कुटुंब झाले आहे या माध्यमांचा मानवाला खूप मोठा परिवर्तनीय

फायदा झाल्याचे दिसून येते. या सामाजिक माध्यमामुळे वाचनाची दिशा बदलून जगण्याची गती वाढलेली आहे हे विसरून चालणार नाही या माध्यमांचे अनेक फायदे व तोटे ही आहेत त्या वरती आपण दृष्टीक्षेप टाकणार आहोत.

उद्देश

१. सामाजिक प्रसार माध्यमांचा वाचनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

२. सामाजिक प्रसार माध्यमांचा वचनासाठी योग्य वापर जाणून घेणे.

३. सामाजिक प्रसार माध्यमातून होणारा वाचन संस्कृतीचा विकास अभ्यासणे.

४. वाचन संस्कृतीत असणारी प्रसार माध्यमांची सक्रिय उपयोगिता तपासणे.

प्रसार माध्यमांचा वाचन संस्कृतीवर होणारा परिणाम

संपूर्ण जगामध्ये सामाजिक प्रसार माध्यमे झपाट्याने पसरलेला आहे यातून एक मोठा सामाजिक बदल मानवी जीवनामध्ये घडून आला या बदलाला तंत्रज्ञानातील आधुनिकीकरण कारणीभूत ठरलेली दिसते. अठराव्या शतकात सर्वप्रथम युरोपातून सुरू झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने संपूर्ण मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणला या पृथ्वीतलावरील सर्वात बुद्धिमान प्राणी मानव हा प्रगती व विकासाच्या प्रक्रियेत गतिमान झाला व तो कधीच थांबला नाही. मानवाने स्वत:च्या बुद्धीचा वापर करून विज्ञानाच्या मदतीने झपाट्याने प्रगती केली त्यातील सामाजिक प्रसारमाध्यमेही तंत्रज्ञानाच्या मदतीने झपाट्याने पसरली पारंपारिक सणाचे असणारे ग्रंथ पुस्तके नियतकालिके वर्तमानपत्रे इतर अनेक वाचनाचे असणारे साहित्य सामाजिक माध्यमांवर डिजिटल व इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात उपलब्ध होऊ लागले. त्याबरोबरच मोठा वाचनासाठी असणारा ग्रंथ किंवा कादंबरी इतरही अनेक पुस्तके ध्वनी च्या स्वरुपात एकता येतील असे अनुप्रयोग (Application) व इतर सामाजिक प्रसारमाध्यमांवर ती लवकर व त्वरित उपलब्ध होतात. या उपलब्धतेतून पारंपरिक ज्ञानाची संस्कृती

ही मागे पडताना दिसून येते. वाचन संस्कृती ही फार प्राचीन काळापासून चालत आलेले आहे. ज्ञानाचे भांडार म्हणून वाचण्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या प्राचीन तसेच आधुनिक ग्रंथाकडे पाहिले जाते त्यातूनच आधुनिक ज्ञान निर्माण झाले असे म्हटले तर ते चुकीचे ठरणार नाही परंतु आधुनिक काळात झालेला ज्ञानाचा प्रस्फोट पाहता व सामाजिक प्रसारमाध्यमे माध्यमांचे वाढते जाळे यातून वाचन संस्कृतीवर परिणाम होतो आहे हे लक्षात येते.

आज माहिती तंत्रज्ञान युगात टीव्ही, रेडिओ, मोबाईल, संगणक इत्यादी वेगवेगळी आधुनिक प्रसार माध्यमे उपलब्ध असल्यामुळे वाचन साहित्य आणि वाचन सवयींवर आपल्याला मोठा प्रमाणात बदल झाल्याचे दिसून येत आहे. तसेच प्रामुख्याने दिवसेंदिवस सामाजिक माध्यमे ही वाढत चाललेले आहेत. आधुनिक वाचक वर्ग मोबाईलवर, संगणकावर रीडरवर किंवा इतर प्रसारमाध्यमांद्वारे वाचन करत आहे थोडक्यात काय तर प्रसारमाध्यमांद्वारे वाचन सवयींवर किंवा वाचन उपलब्धतेवर काय चांगले वाईट परिणाम झाले हे बघने आज खूप गरजेचे आहे. पुस्तकांना पूर्वीसारखा वाचक हा राहिलाच नाही. आज पुस्तक प्रकाशन होताना आपल्याला दिसून येते की ऑनलाइन स्वरूपातून पुस्तके प्रकाशित होत आहे तसेच आत्ताचे वाचन देखील सरळ सरळ गुगल वर जाऊन ऑनलाइन स्वरूपातील वाचन साहित्य डाऊनलोड करून वाचन केले जाते त्याचप्रमाणे दिवसेंदिवस विविध ग्रंथांना पुस्तकांना पूर्वीसारखी मागणी राहिलेली नाही असा आरडाओरडा समाजातील किंवा साहित्य व्यवहारात होताना आपल्याला दिसतो. आधुनिक सामाजिक प्रसारमाध्यमांच्या प्रभावा यामुळे मोठ्य प्रमाणात पुस्तकांचा वाचकवर्ग हा कमी कमी होत चालला आहे. पूर्वी लोक करमणुकीचे साधन म्हणून पुस्तक वाचन करायचे. पण आज करमणुकीचे साधन म्हणून फेसबुक, व्हाट्सअप, ट्विटर यांसारख्या नवनवीन सामाजिक प्रसार माध्यमाचा वापर होतो आहे. पूर्वी गावातील माणसे, विध्यार्थी वाचनालयात वाचत बसायचे. गाव गावामध्ये वृत्तपत्र येत व त्या माध्यमातूनच बातमी समजत असे परंतु आता प्रसार माध्यमाच्या

वापरामुळे पारंपारिक वाचन संस्कृती मागे पडत चालेली आपणास दिसून येते.

वाचन प्रेरणचे मोल आहे बहुमोल
वाचनानेच विद्यार्थी घडतात अनमोल
वाचाल तर वाचाल हा संदेश आहे लाखमोल
जो घेईल ध्यानात त्याचं जीवन होईल बहुमोल
ज्ञानासारखी पवित्र कोणतीही गोष्ट नाही या जगात
म्हणून वाचन करण्याचे ज्ञान आत्मसात करा आपल्या जीवनात

वाचन हे आपल्या जीवनामधील एक बहुमोल असा एक ठेवा आहे. विचार समृद्ध होण्यासाठी चांगले वाचन हे खूप आवश्यकता आहे हल्लीची तरुण मुलं व्हाट्सअप आणि फेसबुक च्या दुनियेत वाचन करत नाहीत. वाचन हे मागे पडत चालले आहे याची खंतही आपल्याला दिसून येत आहे. शब्द श्रीमंत होण्यासाठी एकांतात वाचन करणे गरजेचे असते. पुस्तकां सारखा मित्र दुसरा नाही हा पूर्वीचा सुविचार आज मागे पडत आहे. पण मानवी जीवनात इंटरनेट आल्यावर प्रत्यक्षात पुस्तकरूपी वाचन संस्कृती अदृश्य किंवा लयास चालली असे दिसून येत आहे. असं म्हणतात की पुस्तकाने मस्तक सुधारते आणि सुधारलेले मस्तक कोणा पुढे नतमस्तक होत नाही. तसेच आपल्याला अनुभव प्रेरणा करमणूक इतर इत्यादी अनेक विविध प्रकारच्या गोष्टींचा आस्वाद या पुस्तकातूनच घेता येतो. पण कधी कधी आपल्याला मनात प्रश्न पडत असतात ते म्हणजे काय वाचायचे आणि काय वाचू नये याची निवड करणं खूप कठीण होत असतं अशावेळी चे पुस्तक योग्य वाटेल ते वाचून काढलं पाहिजे कारण वाचल्याशिवाय कसं समजणार कोणत पुस्तक छान आहे आणि कोणतं आपल्याला आवडेल. खरोखर वाचन हा जीवनातील एक अमूल्य ठेवा आहे आणि तो आपल्याला असाच जपून ठेवायचा आहे या विविध प्रसारमाध्यमांद्वारे व त्यांच्या मदतीने हा ठेवा कमी होऊ न देता तो जपून ठेवायचा आहे.

सामाजिक प्रसार माध्यमातून वाचन संस्कृतीचा होणारा विकास —

सोशल मीडियाच्या माध्यमातून अनेक लेख तसेच महत्त्वपूर्ण माहिती सर्वत्र फिरत असते. एका क्लिकवर लाखो हजारो स्वरूपात डिजिटल वाचन साहित्य उपलब्ध आहे. वाचक वाचन संस्कृती व वाचन सवयी लोप पावताना दिसून येत आहे. वेळ व काळानुसार होत चाललेला बद्दल काळाच्या व वेळेच्या बद्दलच्या प्रवाहाबरोबर पालक, शिक्षक, लेखक व प्रकाशकांनी बदलायला पाहिजे. आता तर आधुनिक इंटरनेट सारख्या माध्यमांचा उत्तम प्रकारे वापर करून वाचकांमध्ये वाचनाची गरज, वाचनाची सवय अगदी साध्या पद्धतीने वाढवता येईल वाचकांसाठी प्रोत्साहनपर पुस्तके अवांतर वाचन साहित्य व गाणे लिहायला पाहिजे जेणेकरून वाचक अजून वाचनाकडे वळतील व वाचनाची सवय व आवड निर्माण होईल. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि प्रसारमाध्यमांची साधने व इंटरनेट इत्यादी गोष्टींनी वाचन संस्कृतीला आक्रमक व प्रभावी न मानता ती वाचन संस्कृतीला लाभलेली देणगी आहे या विचाराने उपलब्ध वाचन साहित्य वाचकांनी वाचन करायला पाहिजे. लहानपणापासून तर वयोवृद्ध पर्यंतचे वाचन अभ्यास स्वरूपातील सीडी, डीव्हीडी, चित्रे, ब्लॉग व्हिडिओ इत्यादी आज इंटरनेटवर उपलब्ध आहे. खास करून खाजगी वर्ग यांचे तर सगळेच सगळे वर्ग तासिका या इंटरनेटवर उपलब्ध करून देतात. तिथे वाचकाला ऑनलाईन अभ्यास करता येतो किंवा ऑनलाईन परीक्षा देता येते इतकेच काय तर आपण पुस्तकांचा संग्रह करु शकतो सामाजिक प्रसार माध्यमांनी जर वाचनावर प्रभाव पडला असेल तरी वाचकांसाठी ई— स्वरूपातील वाचन साहित्य आज माहिती प्रसारमाध्यमांवर उपलब्ध झालेले आहे. त्याचा फायदा हा करून घेतला पाहिजे.

समारोप

सामाजिक प्रसारमाध्यमे ही वाचनावरील परिणामकारकता दर्शवितात. इलेक्ट्रॉनिक्स व डिजिटल क्रांती या अनुषंगाने आलेले संपर्क क्रांति हे एकविसाव्या शतकातील वास्तव आहे. परंतु जगाची जवळजवळ अर्धी लोकसंख्या प्रसार माध्यमापासून वंचित आहे. बरेच

लोक इलेक्ट्रॉनिक डिजिटल किंवा वायरल जगतात जगत नाहीत याकडेही लक्ष वेधले पाहिजे. सामाजिक माध्यमे हे सामान्य लोकांच्या हातातील प्रभावी साधन बनले पाहिजे. वाचन संस्कृतीची जपणूक करून सामान्यांनी पारंपारिक तसेच आधुनिक पद्धतीचा वापर करून सामाजिक परिवर्तन घडून येईल याकडे लक्ष द्यावे व वस्तुस्थिती लक्षात घ्यावी.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्रसार माध्यमे आणि समाज, अथर्व पब्लिकेशन — डॉ. सुधीर भटकर, प्रा. विनोद तायडे, डॉ. गोपी सुरडे
२. भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज, डायमंड पब्लिकेशन — जे. व्ही. विला नीलम
३. माध्यमे आणि सामाजिक बदल, अथर्व पब्लिकेशन — डॉ. सुधीर भटकर, प्रा. विनोद तायडे, डॉ. गोपी सुरडे
४. लेख — सामाजिक प्रसार माध्यमांचा वाचनावर पडलेला प्रभाव, प्रा. राहुल राठोड, ब्लोग — शोधन

❑❑❑

20

वाचन आणि व्यक्तिमत्व विकास

डॉ. चंद्रमणी कैलाश गजभीये
ग्रंथपाल
मनोहरभाई पटेल महाविद्यालय देवरी, जि. गोंदिया

****

सार

प्रस्तुत लेखामधे वाचनाचे महत्व आणि त्यांचे फायदे यावर विचार करुन विश्लेषन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. वाचनामुळे व्यक्तीमधे विचार करण्याची शक्ती, शब्दसाठा, विश्लेषन, सकारात्मक विचार, लेखन आणि कौशल्य ज्ञमता, आणि इतर बदल होतो हे आपल्याला दिसुन येते. सतत वाचन करित असलेला व्यक्तीमध्ये जो बदल दिसुन येतो आणि हाच बदल व्यक्तीचा त्याचा परिचय करुन देतो यालाच व्यक्तिमत्वात विकास झाला असे म्हणता येईल.

प्रस्तावना

वाचनामुळे आपल्याला नवनवीन गोष्टीचे ज्ञान प्राप्त होते. आजुबाजुच्या परिसरातील आणि जगात होत असलेल्या घडामोडी यांची माहिती होते. मानुस अशिक्षित राहिला तर त्याची आज जवळपास फसवणुक केली जाते. वाचनामुळे आपल्याला ज्ञान संपादन करता येते, विचार शक्ती वाढते आणि आपल्याला चांगल्या गोष्टींची प्रेरणा मिळते. वाचनामुळे आपण सुशिक्षित होतो. समाजातील सर्वच जगातील लोकांची वागण्याची कला वाचनाने अवगत होते, नवनवीन विचारांची देवान घेवाण होते. मानुस शिकला आणि सतत वाचनाची सवय

असली की तो आपली प्रगती करतो. सध्याचे पालक मुलांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत खुप जागरुक आहेत. मुलांना सुविधा आणि सुशिक्षित करण्याकडे, चांगले घडविण्याकडे त्यांचे लक्ष असते. प्रत्येक मुलांच्या प्रगतीत पालकांचा वाटा असतोच. मुलांनी कोणत्याही प्रकारे मागे न राहता जगाबरोबर धावावे याकडे त्यांची धडपड आणि कल असतो. मुलांचा चोहोबाजुने विकास होण्यासाठी 'वाचाल, तर वाचाल' हा संदेश डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगीतला आहे तो लक्षात ठेवला पाहिजे.

वाचनामुळे मनोरंजनही करता येते, प्रवास, रिकामा वेळ आपण वाचनाच्या सवयीमुळे चांगला करु शकतो. देशातील बरीच उदाहरणे जर आपण बघीतली तर सांतत्र्य पुर्व काळात क्रांतीकारकांना कारावास झाला त्यांना वाचनाचा छंद फार उपयोगी पडला. आज जगात बरीच थोर व्यक्ती होऊन गेली आहेत. यापैकी एक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद, पेरियार स्वामी, महात्मा जोतीराव फुले, इत्यादि यापैकी एक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना वाचनाचा बराच छंद होता. ते गमतीने म्हणत की, 'माझ्या मृत्युनंतर माझ्यावर ग्रंथाच्या दुकानदारांचे देणे राहील' आणि 'वाचाल तर वाचाल' हा संदेश दिला आहे.

वाचनाचे फायदे:

१. बुध्दीचा विकास होतो:

सतत नवनवीन वाचन करित असल्याने आपल्या ज्ञानात भर पडते यामुळे आपल्या बुध्दीचा विकास होतो.

२. ताणतणाव पासून सुटका:

समाजात राहत असतांना कधी कधी विनाकारण ताणतणाव निर्माण होतो. यापासून जर सुटका करायची असेल तर वाचन करणे हा एक मोठा उपाय आहे.

३. शब्दसाठा वाढणे:

वाचनाच्या सवयीमुळे आपल्याला नवनवीन शब्दाचा साठा मिळतो त्यामुळे आपण इतरांशी संवाद करित असतांना आपण इतरांपेक्षा प्रभावी ठरतो. म्हणुन सतत वाचनाचे कार्य सुरु ठेवावेत.

४. **ज्ञान वाढणे:**

सततच्या वाचनामुळे जगातील घडामोडींची माहिती मिळते त्यामुळे आपल्याला त्यावर चर्चा करणे, विश्लेषन करणे आणि संवाद करण्यास भर पडते.

५. **एकाग्रता वाढते:**

वाचन करित असल्यामुळे आपले लक्ष केंद्रित होते. त्यामुळे एकाग्रता वाढते तसेच बुध्दीचा विकास होतो.

६. **मनोरंजन:**

कधी कधी आपल्याला कंटाळा येतो अशा वेळेस एखादा आवडीचा ग्रंथ जर वाचावयास घेतला तर आपला वेळ निघतोकृ एका दश्ष्टीने वाचनामुळे मनोरंजन सुध्दा होते.

वाचनामुळे व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व प्रबळ होते आणि आपल्या कल्पनासक्तीला वाव मिळतो वर्तमान परिस्थीतीचा विचार केला असता आपल्याला असे निदर्शनास येते की मोबाईल क्रांती आणि समाजमाध्यमे यामुळे वाचन संस्कृती लोप पावत चालली आहे.

वाचनामुळे आपल्या राष्ट्राची प्रगती होते. जशी मानवाला अन्न, वस्त्र आणि निवा—याची गरज आहे याच बरोबर सध्या वाचनाची शुध्दा गरज आहे यातुनच व्यक्तीमत्व विकास घडते. वाचनामुळे प्राचीन काळापासुन ते आजपर्यतची माहिती सहज मिळते.

व्यक्तीमत्व विकासाकरिता खालील मुदयाचा विचार करावा—

१. स्वत:ला जाणुन घ्या
२. स्वत:चे मत असु दया
३. इतर लोकांना भेटा
४. बोलतांना हसुन बोला
५. इतरांशी काळजीपुर्वक आणि नम्रपणे बोला
६. वाचन करा, नवीन छंद जोपासा
७. ज्ञान वाढवा
८. चांगले श्रोते बना
९. ओरडुन आणि किंचाळुन कधीच बोलु नका

१०. शांत राहा आणि संयम राखा

११. विनादी व्हा

१२. दुसऱ्यांचा आदर राखा

१३. इतरांच्या यशाचे कौतुक करा

१४. बॉडी लॅंग्वेजवर लक्ष दया

१५. वेशभुषा सुधारा

१६. स्वयंपरिक्षण करा.

१७. सकारात्मक राहा

व्यक्तीमत्व विकासाठी वरील गोष्टी अंगीकारल्या तर जवळपास व्यक्तीमत्वामध्ये नक्की बदल घडुन येईल. मानवी जीवनात बदल हा निश्चित असतो. तो बदल जर योग्य पध्दतीने झाला तर त्याचा समाजाला नक्कीच उपयोग होईल. समाजात राहत असतांना स्वत: मधे कधीही चांगलेच बदल व्हावे याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. वरील जी सतरा पैलु दिलेली आहेत त्याचे पुर्णपणे पालन केले तर नक्कीच व्यक्तिमत्वामध्ये बदल घडुन येईल.

निष्कर्ष:

वाचनामुळे मानवावर किती प्रभाव पडतो तो आपल्याला दिसुन येतो. वाचन संस्कृतीमुळेच व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास घडुन येतो. सध्या वाचन संस्कृती लोप होतांना दिसत आहे. मोबाईल क्राती आणि समाजमाध्यमातून जी माहिती समोर येते ती योग्य आहे किंवा नाही ती न तपासता खरी आहे असे गृहीत धरुन समाजामध्ये चुकिची माहिती प्रसारीत होतांना आपल्याला दिसुन येते यासाठी वाचन करित असतांना आपला मेंदु जागरुक ठेवणे गरजेचे आहे. सध्या कुठलीही माहिती आपल्या वाचनातून जात असली ती तपासुनच ज्याने अंगीकारली त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास झाला असे म्हणता येईल. वाचना शिवाय व्यक्तिमत्व विकास होऊच शकत नाहि. म्हणुनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगीतलेला मंत्र, 'वाचाल तर वाचाल' याची प्रचिती होते.

संदर्भ

१. ॲडमीन, १० जानेवारी २०२०, वचनाचे महत्व मराठी निबंध marathinibandh.com

21

वाचन प्रेरणा दिन, वाचन संस्कृतीच्या विकासासाठी एक ग्रंथलयीन उपक्रम

प्रा. श्री. सागर अंकुशराव भोईटे
ग्रंथपाल
आयोजन स्कूल ऑफ
आर्किटेक्चर अँड डिजाईन पुणे विद्यापीठ पुणे

प्रा. योगेश भ. डफळ
ग्रंथपाल
श्री पद्ममणी जैन महाविद्यालय पाबळ, ता. शिरूर जि. पुणे

****

१५ आक्टोबर हा दिवस भारताचे थोर शास्त्रज्ञ, संशोधक, लेखक, जिज्ञासू ग्रंथप्रेमी, ऋषीतूल्य, आर्दश व्यक्तीमत्व आणि देशाचे १२ वे राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा जन्मदिन वाचन प्रेरणादिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. मुलांचे लाडके व्यक्तिमत्त्व डॉ. अब्दुल कलाम यांना आदरांजली वाहण्यासाठी प्रत्येक विद्यार्थ्यांने एक पुस्तक वाचण्याचा संकल्प करावा, असे मी सर्वांना यानिमित्ताने आवाहन करतो. वाचन प्रेरणा यासंबधी भारतरत्न डॉ.ए.पी. जे कलाम यांचा जन्मदिन तसेच वाचन प्रेरणा दिनाचे अवचित्त्य साधून वाचन संस्कुती व वाचन सवय वाढविण्यासाठी काही नवनवीन कल्पना तसेच प्रत्यक्ष केलेल्या प्रयोगांचे निवडक शोधनिबंध छापील स्वरुपात

पुस्तकात लिहिताना, वाचन संस्कृती वाढविण्याच्या चळवळीतून या ग्रंथाद्वारे बर्याकच माझ्या सारख्या ग्रंथपाल, प्राध्यापक मंडळींनी आपले योगदान दिले याचे मनोमन समाधान वाटते.वाचन करून मिळवलेली प्रेरणा वआपल्या भारतीय संस्कृतीचा मनोमन केलेला विकास ही आजच्या काळाची गरज आहे.

आधुनिक वाचन साहित्य आणि संसाधने ज्ञानसंपन्न व माहितीसमृद्ध समाजाची घडण, व्यक्तिमत्त्व विकास, साहित्य विकास आणि भाषाविकास यांसाठी वाचन संस्कृतीचा विस्तार आणि विकास करणे अत्यावश्यक आहे. संशोधन आणि वाचन विद्यार्थ्यांनी आनंदाने आणि आवडीने वाचन करावे, यासाठी ठिकठिकाणी 'वाचन' तासिकेचे आयोजन केले जाते, चांगल्या पुस्तकांविषयी चर्चासत्रांचे आयोजनकरणे, विद्यार्थ्यांचे गट तयार करून विविध पुस्तकांवर चर्चासत्रे घडवून आणली जातात. बदलत्या काळातील वाचन सवयीचा विद्यार्थ्यांना वाचनाचा छंद लागावा, यासाठी विविध कार्यक्रम राबविण्याच्या सूचना राज्य सरकारने दिल्या आहेत. देशातील प्रत्येक व्यक्ती सकारात्मक विचार करून स्वत:ला समृद्ध कसा करेल आणि त्यायोगे देश कसा शक्तिशाली होईल, असाच विचार माजी राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम नेहमी करीत असत. वैज्ञानिक असताना त्यांनी १९९६ मध्ये 'इंडिया २०२० हे पुस्तक लिहिले. याच पुस्तकाच्या आधारे देशाच्या तेव्हाच्या नियोजन आयोगाने व्हिजन २०२० तयार केलेहोते. नकारात्मकतेचे कारण नाही, तुम्ही सर्व काही करू शकता. कारण तुमच्याकडे अलौकिक साहस आहे, हे पटवून देण्याचा डॉ. कलाम यांनी नेहमीच प्रयत्न केला. त्यासाठी ते कायम मुलांमध्ये रमले. त्यातूनच त्यांनी इंडोमिटेबल स्पीरिट हे पुस्तक लिहिले. त्यांनी एकूण ह्म‍ पुस्तके लिहिली असून, त्यातील बहुतांश पुस्तके विद्यार्थी आणि शिक्षकांसाठी लिहिली आहेत. कोणताही देश त्या देशातील शाळांच्या वर्गामध्येच घडतो, असा त्यांचा सिद्धांत होता. त्यामुळेच त्यांचा जन्मदिन राज्य सरकारने वाचन प्रेरणा दिन म्हणून साजरा करण्याचे ठरविले.

वाचन छापील पुस्तकाचे असो की, ई—पुस्तकाचे, संकेतस्थळांवरचे असो वा व्हॉट्सॲप पोस्टचे, वाचनाची सवय लागणे असा उद्देश यामागे आहे. यासाठी प्रत्येक शाळेतील इयत्ता तिसरीपासून पुढच्या विद्यार्थ्यांसाठी विविध उपक्रम राबविण्याचे निर्देश शाळांना देण्यात आले आहेत. वाचन प्रेरणा चळवळ होण्यासाठी विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या. एक व्यक्ती एक पुस्तक भेट उपक्रमात प्रत्येक व्यक्तीने, शिक्षकाने, माजी विद्यार्थ्यांने व पालकाने एका विद्यार्थ्याला तसेच शाळेला विद्यार्थ्यांच्या वयाला अनुरूप होतील, अशी पुस्तके भेट दिली. परिसरातील लेखक, कवींना विद्यार्थ्यांशी संवाद साधण्यासाठी आमंत्रित केले, पुस्तक प्रदर्शनाचे आयोजन करणे, महान व्यक्तींच्या आयुष्यात वाचनामुळे घडलेले संस्कार या विषयी माहिती देणे, राष्ट्रीय—आंतरराष्ट्रीय नेते व वाचन या उदाहरणांवर चर्चासत्रे घडवून आणणे, पुस्तकांचे वाटप करून वाचनदिन व अध्यापनदिन साजरे केले जातात.वाचन सवयी वाढविण्याचे नवे प्रयोगकरण्यात येतात. शैक्षणिक संस्थांना पुस्तके महत्त्वपूर्ण गोष्टी आयोजित करण्यासाठी आणि निमंत्रणाच्या पूर्वसंध्येला निबंध लेखन स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. शाळा व महाविद्यालयातील सर्व ठिकाणी ग्रंथालये आहेत. जेथे विद्यार्थी पुस्तक, लेखक आणि साहित्यिक कामांवर चर्चा करू शकतात. शैक्षणिक संस्थांचे व्यवस्थापन अतिथींना आणि विशेष प्रसंगी व कार्यासाठी उपहारगृह किंवा इतर गोष्टींसह भेटवस्तू देण्याऐवजी गिफ्ट म्हणून पुस्तकेदिली जातात.

वाचन सवय वाढविण्यात ग्रंथालय आणि ग्रंथपालांची भूमिकाखूपच मोलाची आहे. शालेय ग्रंथालय विद्यार्थ्यांना, बालवाचकांना अभ्यासासाठी पूरक आदर्शवत चारित्रिक, मनोरंजनात्मक, सामान्यज्ञानयुक्त व आदर्श नागरिक घडवणारे वाचन साहित्य पुरवत असते. वेगवेगळया स्पर्धा, स्पर्धात्मक परीक्षा, आदर्श जीवन यास मार्गदर्शन करण्याचे कार्य शालेय ग्रंथालय व ग्रंथालयाचे काम मनापासून करणारा ग्रंथालय शिक्षक म्हणजेच ग्रंथपाल करत असतो. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या या युगात ग्रंथपालांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाबरोबर

मुद्रित वाचन साहित्याचा वापर जास्तीत जास्त वाचकांनी करणे त्याचबरोबर वाचनाची आवड निर्माण करण्याचे कसब ग्रंथालय शिक्षक (ग्रंथपाल) याच्याकडे असणे ही काळाची गरज आहे.

वाचनाची आवड निर्माण केली जाते, समाज सहभागातून शालेय फी मधून पुस्तके गोळा करुन शाळेत पुस्तकपेढी तयार केली जात आहे. एक व्यक्ती एक पुस्तक भेट हा उपक्रम राबविला जातो, प्रत्येक व्यक्तीने, शिक्षकांनी, माजी विद्यार्थ्यांनी, पालकांनी एका विद्यार्थ्याला किंवा शाळेला विद्यार्थ्यांच्या वयाला अनुरुप होतील अशी पुस्तके भेट दिल्यामुळे, विद्यार्थ्यांना आनंदाने वाचन करता येते 'वाचन' या तासिकेचे आयोजन करणे, चांगल्या पुस्तकांविषयी चर्चासत्रांचे आयोजन करणे, परिसरातील लेखक, कवींना विद्यार्थ्यांशी संवाद साधण्यासाठी आमंत्रित करणे, पुस्तक प्रदर्शनाचे आयोजन करणे, महान व्यक्तींच्या आयुष्यात वाचनामुळे घडलेले संस्कार याविषयीची माहिती देणे, आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय नेते व वाचन यांची उदाहरणे देऊन चर्चासत्रे घडवून आणणे, पुस्तकांचे वाटप करुन 'वाचक दिन' आणि 'अध्यापन दिन' साजरा करणे, विद्यार्थ्यांचे गट करुन विविध पुस्तकांवर चर्चासत्रे घडवून आणणे, शाळांनी पुढाकार घेवून 'पुस्तके तुमच्या भेटीला' अशा कार्यक्रमांचे आयोजन करणे असे विविध उपक्रम आणि या व्यतिरिक्त देखील विविध उपक्रम शाळा स्तरावर आयोजित केले जातात.

जीवन समृद्ध करण्यासाठी वाचनाचे खूप महत्व आहे, वाचन महत्वाचे का आहे यावर सांगायचे झाल तरहे महत्वाचे आहे कारण ही एक सवय आहे जी आपल्याला एक चांगले व्यक्ती बनवू शकते. महान पुरुष आणि स्त्रियांच्या जीवनातून आपल्याला हे शिकायला मिळते की त्यांच्यापैकी बहुतेकजण पुस्तके वाचण्यापासून प्रेरणा मिळाल्यामुळे कीर्तीवंत झाला आहे. पुस्तके केवळ आम्हाला प्रेरित करतात, परंतु ते ज्ञान देखील देतात. जरी आपण वाचलेल्या पद्धतीने तंत्रज्ञानामुळे अनेक बदल झाले असले, तरीही वाचनद्वारे ज्ञानाच्या वेगवेगळया स्रोतांशी जोडणी करण्याची आमची क्षमता वाढवली

आहे. वाचन मध्ये अनेक गुण आहेत. हे आम्हाला बाह्य जगाशी जोडलेले ठेवते. हे आमच्या शब्दसंग्रह समृद्ध आणि विस्तारित करते आणि एकाग्रतेची कौशल्ये विकसित करते. वाचन आपल्याला शुद्ध आनंद आणि तीव्र आनंद प्रदान करते. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की वाचन आपल्या मते जगाच्या विविध संस्कृती आणि भाषेकडे उघड करते. आशिया आणि मध्य पूर्व, अमेरिका, युरोप आणि आफ्रिके सारख्या जगाच्या वेगवेगळया भागामध्ये आपल्याला उत्तम ऑफरिंग करण्यास मदत होते. जसजसे आपले मन वाचनद्वारे अशा प्रकारच्या संपत्तीचा उगम झाला आहे, तसतसा ते आपल्याला विचारांच्या गहनतेसह आणि भावनिक रंगांचे विस्तृत मिश्रण संवाद साधण्यास मदत करते. वाचन आपल्याला मनोरंजन देते. कादंबरी, लघु कथा, कविता, प्रवासभाव आणि अगदी कॉमिक्स आपल्या मनाचे मनोरंजन करतात. त्याहूनही अधिक म्हणजे आपले मन त्या मार्गाने गुंतलेले नाही. जेव्हा आपण वाचतो तेव्हा आपली कल्पना जागृत होते. आम्ही कथांचे सह—निर्माते बनतो कारण आपण आपल्या मनात वाचलेल्या गोष्टींचे चेतना करतो. हे निश्चितपणे मनावर एक निरोगी व्यायाम आहे. म्हणूनच, मी तुमच्यापैकी प्रत्येकाने वाचण्याची सवय वाढवण्याची विनंती करतो की त्यातून जास्तीत जास्त फायदा मिळेल.

मुद्रित आणि अमुद्रित वाचन साहित्यम्हणजे ग्रंथालय, सर्व प्रकारची सर्वसाधारणपणे छापील तसेच हस्तलिखित माहितीसाधने एकत्रीतपणे ठेवण्याची जागा होय. ग्रंथ संग्रहाचे स्थान म्हणजे ग्रंथालय होय. प्राचीन काळापासून ग्रंथालयांची परंपरा ही भारताला लाभलेली आहे. मध्ययुगीन काळामध्ये हस्तलिखित पोथ्या जतन करून ठेवल्या जात. राजे—महाराजे आपला स्वतंत्र ग्रंथसंग्रह ठेवत असत. ग्रंथालय शास्त्राचे जनक एस. आर. रंगनाथन यांच्या मते, ग्रंथालये ही लोकशाही मूल्य जोपासणारी सार्वजनिक संस्था आहे. एकोणिसाव्या शतकामध्ये सार्वजनिक शिक्षणाला पूरक अशी ठरलेली चळवळ म्हणजे ग्रंथालय चळवळ होय. चळवळ हा शब्द याठिकाणी ग्रंथालयांचा विकास या अर्थाने आहे. एकोणिसाव्या शतकामध्ये ग्रंथालय चळवळ ही सार्वत्रिक

शिक्षणाच्या दृष्टीने पूरक ठरली. बडोदा संस्थानांमध्ये महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी या चळवळीच्या माध्यमातून सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार केला. ज्या माध्यमातून लोकांना वाचनसाहित्य उपलब्ध करून दिले जाते. ग्रंथ वाचन साहित्य आणि ग्रंथालय कर्मचारी याचा त्रिवेणी संगम ज्याठिकाणी एकत्र येतात त्या ठिकाणास ग्रंथालय असे म्हणतात. ग्रंथालायचे वाचक वाचन साहित्य आणि कर्मचारी हे ग्रंथलायचे महत्त्वाचे तीन घटक ओळखले जातात. संदर्भ वाचन साहित्य या ग्रंथालयाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते. तर सार्वजनिक ग्रंथालये ही समाजातील सर्व घटकांपर्यंत वाचनाचा प्रसार करतअसतात. या सर्व ग्रंथालयांना वाचकप्रिय बनवण्यासाठी वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी मुद्रित साहित्याबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर योग्य व मोठ्य प्रमाणात होणे आवश्यक आहे. आपण एखादे पुस्तक प्रत्यक्ष हातात घेऊन वाचतो तेव्हा त्यातून मिळणारा आनंद, प्राप्त होणारे ज्ञान अतुलनीय असते. प्रत्यक्ष वाचनाने बौद्धिक परिवर्तन देखील घडत असते. याचे महत्त्व मोबाइल व इंटरनेटमध्ये व्यस्त तरुण पिढीला करून देणे ही काळाची गरज आहे.

ग्रंथालयाचा मूळ उद्देश ज्ञान व माहिती संग्रहण हा असतो. ग्रंथालयातून ही साधने वापरण्यासाठी नेता येतात व मर्यादित कालावधीत परत केली जातात. आधुनिक ग्रंथालयाची संकल्पना बदलली आहे. ग्रंथालय हे माहितीचे देवाण – घेवाण अशी झाली आहे. कारण वाचक पुस्तक न मागता डेटाबेसची माहिती मागण्यासाठी येत असतो.प्रमाणित वाचन साहित्य आणि त्यांची ओळखठेवली पाहिजे,वाचन काळाची गरज आहे, वाचन करणे म्हणजे वाचन साहित्य पाहणे नव्हे. वाचताना येणारा अनुभव मनात साठवून चांगले ते आचरणात आणणे, चरित्रातून मिळणारी प्रेरणा उराशी बाळगून आपले ध्येय साध्य करणे, माणूस म्हणून जगताना माणुसकीचा कित्ता गिरवणे म्हणजेच वाचन होय. अशा या वाचन संस्कृतीचा हेतू साध्य करण्याचे कार्य करत असतात ती वाचन साहित्याची दालने म्हणजेच ग्रंथालये. वाचन चळवळ वृद्धिंगत करण्यासाठी ग्रंथ प्रदर्शन, ग्रंथ आपल्या दारी,

ग्रंथ दिंडी, ग्रंथ परिचय, वाचन महोत्सव यासारखे उपक्रम राबवण्याची गरज आहे. तसेच विविध समारंभात पुष्पगुच्छ देण्याऐवजी ग्रंथ भेट देण्याचे सर्वांनी ठरवले पाहिजे. त्याचबरोबर वाचक मंडळे, वाचन कट्टे, वाचन स्पर्धा, साहित्यिक चर्चा यासारखे उपक्रम कृतीत आणणे आवश्यक आहे. देशाची प्रगती, व्यक्तीचा विकास हा वाचनावर अवलंबून असतो.

संदर्भ: —

१. खेरडे, मोहन (२०१६). संशोधनातील सांख्यिकीय तंत्रे (प्रथम आवृत्ती). पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.

२. कुंभार, राजेंद्र (२०२०). यशस्वी ग्रंथपालांच्या ह्व सवयी. पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.

३. https://marathivishwakosh-org/

४. https://mr-wikipedia-org/

❑❑❑

22

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या नकाशा वाचनातील समस्या व उपायोजना

प्रा. शिंदे हनुमंत दत्तात्रय
सहा. प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख
श्री पद्ममणी जैन महाविद्यालय, पाबळ
ता. शिरूर, जि. पुणे

****

सारांश :—

प्रस्तुत शोध निबंधात महविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनातील समस्या व उपाययोजना या घटकाचा अभ्यास केला आहे. भूगोलाचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनात अनेक समस्या येतात व भूगोलाच्या विद्यार्थ्यांना नकाशा समजणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनात येणाऱ्या समस्या व त्यावरील उपाय योजना हा विषय निवडला आहे. या विषयांमध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थी नकाशा वाचन करताना येणाऱ्या अडचणी लक्षात घेतल्यास व त्यावर उपाययोजना करून विद्यार्थ्यात सुधारणा करणे शक्य आहे. विद्यार्थ्यांनी भूगोल विषयाच्या नकाशावाचन महत्त्व देणे गरजेचे आहे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना भूगोल विषय शिकवताना नकाशाचा जास्तीत जास्त वापर करावा त्यांना नकाशा चे विविध प्रकार समजून त्यावर आधारित प्रात्यक्षिक करून घेणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना:—

भूगोलाचा अभ्यास करताना नकाशात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. नकाशा शिवाय कोणत्याही प्रदेशाचा अभ्यास करणे शक्य नाही. पृथ्वीवरील प्रत्येक घटकाची वस्तुनिष्ठ कल्पना पृथ्वी गोलवरून येते परंतु प्रत्येक घटकाचा अभ्यास करताना विविध प्रकारचे पृथ्वीगोल तयार करणे कठीण काम आहे. म्हणून प्रत्येक घटकाचा स्वतंत्र अभ्यास करण्यासाठी विविध नकाशा नकाशा तंत्र व कौशल्य वापरले जाते.नकाशा म्हणजे संपूर्ण जगातील किंवा एखाद्या विशिष्ट भागाचा प्रमाण प्रक्षेपण सांकेतिक चिन्हे व खुणा यांच्या साह्याने सपाट पृष्ठभागावर तयार केलेली आकृती होय.

नकाशा ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:—

इ.स.पूर्व २५०० मध्ये सर्वात जुना नकाशा हार्वर्ड विद्यापीठाच्या संग्रहालयात असून हा नकाशा मेसोपोटेमिया सापडलेला आहे. तो एका मातीच्या विटेवर काढलेला आहे तसेच इ .स .पूर्व १३२० मध्ये ईजिप्शियन लोकांनी सोन्याच्या खाणीचा नकाशा काढला आहे नकाशा शास्त्राचा विकास ग्रीक शास्त्रज्ञ ॲरिस्टॉटल या शास्त्रज्ञांनी केला तर टॉलेमी या शास्त्रज्ञाने सर्वात प्रथम जगाचा नकाशा अक्षवृत्त व रेखावृत्त यांच्या साह्याने काढलेला आहे अठराव्या शतकात मेजर जे. जी. लेहमन यांनी नकाशात उठाव दर्शवण्यासाठी उठाव रेषा पद्धती शोधून काढली.

संशोधनाची गरज व महत्त्व

भूगोलाचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनात अनेक समस्या येतात व भूगोलाच्या विद्यार्थ्यांना नकाशा समजणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनात येणाऱ्या समस्या व त्यावरील उपाय योजना हा विषय निवडला आहे. या विषयांमध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थी नकाशा वाचन करताना येणाऱ्या अडचणी लक्षात घेतल्यास व त्यावर उपाययोजना करून विद्यार्थ्यात सुधारणा करणे शक्य आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

➢ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनातील समस्यांचा अभ्यास करणे

➢ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या नकाशा वाचनातील समस्यावर उपायोजना शोधणे

संशोधनाची गृहितके

१) महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनात विविध समस्या निर्माण होतात

२) महाविद्यालयीन विद्यार्थी भूगोल विषयाच्या अभ्यासासाठी नकाशाकडे दुर्लक्ष करतात

३) महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना स्थलनिर्देशक नकाशा बद्दल माहिती नाही

संशोधन पद्धती

संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयात प्रायोगिक संशोधन पद्धती वापरली असून विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनाबद्दल प्रश्नस विचारले आहेत विद्यार्थ्यांच्या उत्तरा ची नोंद करून विद्यार्थ्यांचे नकाशा वाचनातील ज्ञान तपासण्यात आले आहे तसेच उच्च माध्यमिक पर्यंत नकाशा बद्दल मिळालेली माहिती विद्यार्थ्यांच्या भूगोल अभ्यासासाठी पर्याप्त आहे का? याची तपासणी करण्यात आली.

नकाशाचे उपयोगः—

नकाशाचा उपयोग भूगोल शास्त्र अध्यापकांना व अध्ययन करणाऱ्या प्रत्येकाला होतो तसेच संशोधक शासकीय अधिकारी पर्यटक यांनाही नकाशा चा उपयोग होतो राज्याच्या व जिल्ह्याच्या सीमा खाजगी मालमत्ता न्यायालयीन प्रकरणे रस्ते रेल्वे विमान मार्ग यासाठी नकाशे महत्त्वाचे असतात नगर नियोजन प्रादेशिक नियोजन युद्धजन्य परिस्थिती या प्रत्येक ठिकाणी भूगोलाचा अभ्यास व नकाशा अनन्यसाधारण महत्त्व आहे

नकाशा चे प्रकार :—

प्रमाणावरून नकाशाचे दोन प्रकार पडतात लहान प्रमाणावरील

नकाशा व मोठ्या प्रमाणावरील नकाशा लहान प्रमाणावरील नकाशा जास्तीत जास्त क्षेत्रफळ दर्शवितो तर मोठ्या प्रमाणावरील नकाशा कमी क्षेत्र दर्शवतो परंतु त्यामध्ये सखोल माहिती दिलेली असते नकाशात दर्शवलेला भूप्रदेश व नकाशा तयार करण्याचा हेतू यावरून नकाशाचे दोन प्रकार पडतात

१) नैसर्गिक नकाशे

२) सांस्कृतिक नकाशे नैसर्गिक नकाशाचे अनेक उपप्रकार पडतात

१) भूरचना दर्शक नकाशेः—

यांप्रकारच्या नकाशामध्ये पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील सर्व भूमी स्वरूप दर्शविता येतात उदा. पर्वत, पठारे, मैदानी, नद्या व सागरी भूरूपे इ.

२) भूस्तर दर्शक नकाशे

पृथ्वीच्या अंतर्गत भागातील विविध थोर खडकाची रचना, खडकांचे प्रकार, जमिनीची रचना व प्रकार यासारखी माहिती भूस्तर दर्शक नकाशात दर्शवली जाते.

३) खगोलीय नकाशे

खगोलीय नकाशामध्ये अवकाशातील ग्रह, उपग्रह, तारे याविषयी व ज्योतिष शास्त्रीय माहिती दर्शविता येते.

४) हवामान दर्शक नकाशे

वार्षिक तापमान, सरासरी तापमान, वायुभार, वारे, वाऱ्याची दिशा, पर्जन्याचे प्रमाण यासारखे घटक दर्शविता येतात

५) हवेची स्थितीदर्शक नकाशे

हवेची स्थितीदर्शक नकाशात तपमान, वायुभार, वारे त्यांचा वेग व दिशा, पर्जन्य यांची माहिती वेद शाळेतून प्रत्येक दिवशी प्रकाशित केले जाते व यांचे नकाशे हवेची दैनंदिनी स्थिती दर्शवितात.

६) नैसर्गिक विभाग नकाशे

नैसर्गिक विभाग दर्शक नकाशा मध्ये विविध हवामानाच्या प्रदेशाचे वितरण व हवामानातील तुलना, हवामानाचे विभाग, प्रादेशिक विभाग दर्शविले जातात.

सांस्कृतिक नकाशाचे पुढील प्रमाणे उपप्रकार पडतात

१) भूमी उपयोजन नकाशे

भूमी उपयोजन नकाशामध्ये विविध प्रदेशातील विविध नैसर्गिक घटत उदा .वनाखालील जमीन ,पडीक जमीन ,पिकाखालील जमीन दर्शविली जाते.

२) जीवशास्त्रीय नकाशे

जीवशास्त्रीय नकाशा प्राणी, पक्षी ,वनस्पती व त्यांचे प्रकार त्यांचे वितरण त्यांची सांखिकी माहिती दिलेली असते.

३) आर्थिक व संख्यात्मक नकाशे

उत्पादन, उत्पादक प्रदेश, जागतिक व प्रादेशिक वितरण आयात—निर्यात व शेती खनिज संपदा इ. माहिती दर्शविले जाते.

४) ऐतिहासिक नकाशे राजकीय नकाशे

प्रदेशाच्या ऐतिहासिक परिस्थितीचे व त्यामध्ये होणाऱ्या बदलांचे या प्रकारच्या नकाशात दर्शविता येतात. या नकाशाचा उपयोग इतिहास विषयाच्या अभ्यासात केला जातो. सिंधू संस्कृती, मोगल कालीन भारत, ब्रिटिश कालीन भारत इ. राजकीय नकाशे प्रदेशाच्या सीमा प्रादेशिक विस्तार देश राज्य जिल्हा व तालुक्याच्या सीमा महत्वाची शहरे दर्शवितात.

५) लष्करी नकाशे

लष्करी नकाशे संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे असून हे नकाशे सर्वसामान्य करण्यात येत नाही यामध्ये महत्त्वाची ठिकाणे रस्ते, रेल्वेमार्ग व महत्त्वाची स्थळे दर्शविले जातात.

६) वाहतूक व दळणवळण विषयक नकाशे

वाहतूक व दळणवळण विषयक नकाशा रस्ते रेल्वेमार्ग विमान मार्ग जलमार्ग इत्यादींची माहिती जागतिक व प्रादेशिक पातळीवर दर्शविली जातेवितरण आत्मक नकाशात प्रादेशिक व जागतिक वितरण दर्शविण्यात येते यामध्ये नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटक ही दर्शविता येतात

निष्कर्ष

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना भूगोल विषयातील नकाशा वाचनात

अनेक समस्या येतात विद्यार्थ्यांना नकाशा चे प्रकार नकाशा प्रमाण सांकेतिक चिन्हे व खुणा स्थलनिर्देशक नकाशात वापरण्यात येणारे नकाशा क्रमांक समोच्च रेषा व त्यावरून निर्माण होणारे भू आकार याबद्दल पुरेसे ज्ञान नाही विद्यार्थ्यांना नकाशा वाचनासाठी जास्त वेळ लागतो नकाशा वाचन कसे करावे याचे ज्ञान नाही तसेच नकाशा वाचनात निरीक्षण अचूकपणे करता येत नाहीविद्यार्थ्यांनी भूगोल विषयात नकाशा कडे दुर्लक्ष केलेले दिसते

शिफारशी

विद्यार्थ्यांनी भूगोल विषयाच्या नकाशावाचन महत्त्व देणे गरजेचे आहे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना भूगोल विषय शिकवताना नकाशाचा जास्तीत जास्त वापर करावा त्यांना नकाशा चे विविध प्रकार समजून त्यावर आधारित प्रात्यक्षिक करून घेणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना नकाशाचे महत्व समजावणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

१) शैक्षणिक संशोधन पद्धती भिंताडे वी.रा. पुणे साकेत प्रकाशन

२) शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र वा.ना दांडेकर पुणे विद्यापीठ प्रकाशन

३) प्रात्यक्षिक भूगोल डॉक्टर अर्जुन कुंभार सुमेरू प्रकाशन मुंबई

❑❑❑

23

सेतुमाधवराव पगडी यांनी चालविलेली ग्रंथालय चळवळ

डॉ. शिल्पा शेटे
श्री. पद्ममणी जैन कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
पाबळ, ता. शिरूर, जि. पुणे

****

सेतु माधवराव पगडी हे मराठ्यांच्या इतिहास संशोधकांपैकी एक महत्त्वाचे संशोधक होते. त्यांनी मराठ्यांच्याच नव्हे तर भारताच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पडली. पगडींचा जन्म उस्मानाबादेतील निलंगा येथे २७ ऑगस्ट १९१०रोजी झाला. पगडींचा जन्म एका कर्मठ, परंपरागत कुटुंबात झाला. त्यांचे बालपण महाराष्ट्रात गेले. प्राथमिक शिक्षण हैद्राबाद येथे झाले. पुढील शिक्षण पुणे, बनारस व अलाहाबाद येथे झाले. तर नोकरी हैद्राबाद व महाराष्ट्र येथे केली. शिक्षण पूर्ण करून आल्यावर त्यांना प्राध्यापक होण्याची इच्छा होती. मात्र घर सावरण्यासाठी नोकरीची आवश्यकता असल्याने मिळेलती नोकरी करण्यास ते तयार झाले व निजामी राजवटीमध्ये तहसीलदार म्हणून रुजू झाले. पगडी हे स्वतः स्वातंत्र्ययुद्ध काळात वावरत असल्यामुळे तत्कालीन राजकारणाचे तसेच इतिहासाचे ते स्वतः साक्षीदार होते. म्हणून त्यांनी लिहिलेले आत्मचरित्र व तत्कालीन विविध विषयांवर जे लेखन केले, ते इतिहासाचे प्राथमिक साधन ठरते.

पगडींना अनेक भाषा अवगत होत्या. त्यांनामराठी, हिंदी,

इंग्रजी, बंगाली, फ्रेंच, कन्नड, संस्कृत, फारसी, उर्दू,तेलगू, गोंडी, कोलामीइ, भाषा अवगत होत्या. त्यांचाही उपयोग त्यांना इतिहास संशोधनात तसेच साहित्य निर्मितीत झाला.म्हणून त्यांच्या संशोधनात वैविध्य दिसते. त्यांनी अनेक विषयावर लेखन केले. साहित्य व इतिहास यांवर त्यांनी मराठीत ६४ तर इंग्रजीत १४ पुस्तके लिहिली. यात मराठ्यांचा इतिहास, मुस्लीम प्रश्न, काश्मीर प्रश्न, सुफी संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, पानिपत संबंधीची विविध प्राथमिक साधने, फारसी साधनांचे अनुवाद, टिपू सुलतान, औरंगजेब, वारंगळचा इतिहास अशा अनेक विषयांवर इंग्रजी व मराठी भाषेत लेखन केले.त्यांनी जवळजवळ घञ्ञ उर्दू साहित्तीकांचा परिचय मराठी भाषेत करून दिला आहे. याशिवाय साहित्यातही त्यांनी महत्त्वपूर्ण लेखन केले आहे.खरे तर पगडींचा मूळ पिंड हा साहित्तिकाचा. त्यांचे सर्वप्रथम लेखन हे साहित्याच्या क्षेत्रातचनिर्माणझाले. अनेक वर्षे निजामी राजवटीत प्रशासकीय पदावर नोकरी केल्यामुळे तेथील परिस्थिती, वातावरण, तसेच स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये त्यांनी महत्त्वाच्या पदावर काम केल्यामुळे त्यांच्या लेखनाला एक ऐतिहासिक मुल्य आहे. म्हणूनच त्यांनी 'जीवनसेतू' नावाचे जे आत्मचरित्र लिहिले आहे, ते इतिहासाचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण प्राथमिक साधन आहे.

तहसीलदार, डेप्युटी कलेक्टर, शिक्षण विभागाचे सचिव, गृहविभागाचे सचिव अशा विविध उच्च पदांवर त्यांनी काम केले. या कामाच्या निमित्ताने आणि इतिसाची आवड व त्यातून संशोधन या निमित्ताने ते सर्व भारतभर फिरले. एक साहित्तिक व इतिहास संशोधक म्हणून तर ते मोठे होतेच परंतु अजून एका क्षेत्रात त्यांनी केलेली कामगिरी हिही तितकीच महत्त्वाची आहे, हे विसरून चालणार नाही. ती कामगिरी म्हणजे महाराष्ट्रात जेथे जेथे ते गेले, त्या त्या ठिकाणी त्यांनी उभी केलेली ग्रंथालय चळवळ व निर्माण केलेली वाचन संस्कृ ती ही होय.

प्रौढांच्या वाचनावर तर त्यांनी लक्ष केंद्रित केलेच, पण त्याचबरोबर बालकांच्या वाचनावर व त्यासाठी त्यांना आवड निर्माण होईल, असे

साहित्य निर्माण करण्यावर त्यांनी अधिकच लक्ष केंद्रित केले. हे त्यांचे वेगळेपण होय. बालपणीच जर वाचनाची आवड निर्माण झाली अथवा रुजली तर मोठेपणी ती अधिक प्रगल्भ होते, हा अत्यंत दूरदृष्टीचा विचार त्यांनी केला होता, असे त्यांच्या आत्मचरित्राच्या लेखनावरून दिसते. १८४८ नंतर जेव्हा निजामाची राजवट संपुष्टात आली, तेव्हा पगडींची बदली औरंगाबाद, हैदराबाद, मुंबई इ. ठीकाणी झाली व अशा ठिकाणी जेथे जेथे संधी मिळाली, तेथे तेथे त्यांनी वाचनालये उभी केली. एवढेच नव्हे तर अनेक ठिकाणी वाचनालये उभी करण्याची संधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. औरंगाबाद येथे बदली झाल्यांनतर पगडींनी प्रथम ग्रंथालयेउभी करण्यास सुरुवात केली. पैठणला नाथांच्या समाधि मंदिरात त्यांनी बाळासाहेब खेरांच्या हस्ते ग्रंथालयाचे उद्घाटन करविले, त्याच वेळेपासून पगडींचे लक्ष वाचनाले स्थापन करण्याकडे वळले. औरंगाबादेस समाजसेवक संघ ही संस्था होती. या संस्थेत गणपतराव वैद्य, विमलाबाई टाकळकर, प्राध्यापक चिखलीकर इ. मंडळी होती. पगडींच्या पत्नी उषा या समाजसेवा मंडळाच्या अध्यक्षा होत्या. संस्थेपाशी पंचवीस हजार रुपयांचा निधी होता. तो कोणत्या कामात खर्च करावयचा याचा सर्वजण विचार करत होते. तेव्हा पगडींच्या मनात कल्पना सुचली की, या निधीतून हजारोंनी पुस्तके मागवता येतील. त्याप्रमाणे त्यांनी पुस्तके मागवली आणि त्या पुस्तकांचे शंभर शंभर, दीड दीडशे पुस्तकांचे सेट करून आणि शहरे आणि खेडी यांतून ते सेट ठेवून वाचनालये स्थापन केली. सेटची किंमत स्थानिक लोकांनी भरावी, असे ठरले. ती रक्कम स्थानिक लोकांनी भरली व ती रक्कम पुन्हा समाजसेवा संघात जमा करण्यात आली. पगडी अनेक वेळा विविधठिकाणी व्याख्याने देण्यासाठी जात असत. तेव्हा औरंगाबादमधील त्याचे मित्र चिखलीकर वमिलिंद महाविद्यालयाचे प्राचार्य चिटणीसहे ही पगडींबरोबर जात असत. त्यावेळी पगडींच्या जीपमध्ये पुस्तकांचे गठ्ठे असत. ते खेड्यत पोहोचल्याबरोबर गावकऱ्यांना गोळा करून त्यांना पुस्तकांचे महत्त्व पटवून देत असत आणि गावातील शाळेचा शिक्षक आणि गाव प्रमुख यांची एक कमिटी

स्थापन करीत असत. त्यांना पुस्तकांचे महत्त्व समजावून सांगत असत. अशा तऱ्हेने पुस्तके शाळेत ठेवण्यात येत.

१९५२ चे पहिले सहा महिने पगडी ठिकठिकाणी वाचनालये स्थापन करीत होते. त्या सहा महिन्यांत पगडींनी दीडशेवाचनालये उघडली. औरंगाबाद शहरात पगडींनी मुलांसाठी अकरा वाचनालये स्थापन केली. गुजराती मंडळींसाठी त्यांनी मुंबईहून गुजराती पुस्तके मागविली आणि त्यांच्या आळीत एक वाचनालय स्थापन केले. औरंगाबाद येथील शाहिस्तेखानाच्या मशिदीत त्यांनी उर्दू वाचनालय सुरू केले. पवनचक्कीत त्यांनी उर्दू, फारसी आणि अरबी ग्रंथांचे वाचनालय चालू केले. त्याचे उद्घाटन हैदराबाद राज्याचे सल्लागार बेलोडी, आय.सी.एस. यांच्या हस्ते झाले. औरंगाबाद शहरात 'टाउन हॉल' च्या जुन्या इमारतीत पगडींनी ग्रंथालय स्थापन केले. त्याला पैसे कमी पडू लागले म्हणून त्यांनी क्रिकेटची फेस्टिवल मॅच भरविली. या मॅचच्या उत्पन्नातून त्यांनी पुस्तके मागविली. टाउन हॉलमधील ग्रंथालयाचे उद्घाटन गृहमंत्री दिवबिंदू यांच्या हस्ते झाले. पगडींनी या वाचनालयाच्या संदर्भात एक नवीन प्रयोगही केला. तो म्हणजे त्यांनी सरकारी तुरुंगांतहीवाचनालये सुरु केली. तेथेही त्यांनी मराठी पुस्तके पुरविली. त्या पुस्तकांच्या यादीची नोंदपगडींनी स्वत:च्या डायरीतही करून ठेवली होती. तुरुंगात काही तेलुगू भाषिक कैदी होते. त्यांच्यासाठी पगडींनी तेलुगू पुस्तके मागविली, कैद्यांनी साक्षर व्हावे म्हणून पगडींनीतुरुंगात साक्षरतेचे वर्ग सुरू केले आणि साक्षर होत गेले त्यांना अधिक वाचनाची गोडी लागावी म्हणून योग्य पुस्तके त्यांना पुरविली. पगडींनी त्यांना मिळालेल्या त्या सहा महिन्यांच्या प्रयत्नाने औरंगाबाद जिल्ह्याच्या खेड्यापाडयांतून कामीत कमी पन्नास हजार तरी मराठी पुस्तके पूरविली. आणि एवढेच नव्हे तर याच काळात वाचन संस्कृती आणि त्याची आवश्यकता या विषयांवर पगडींनी पन्नासच्या आसपास तरी व्याख्याने दिली, असे दिसते. पृ.३९०.

औरंगाबादमध्ये प्रौढांची वाचनालये चांगल्या स्थितीत नव्हती. ती का नाहीत याचा पगडींनी विचार केला, तेव्हा त्यांच्या लक्षात

आले की तेथे लहानपणीच मुलांना वाचनाची सवय न लागल्यामुळे प्रौढ वाचकवर्ग या वाचनालयांचा उपयोग करण्याचा कंटाळा करतो. यावर उपाय म्हणून पगडींना बाल वाचनालये स्थापन करणे हे जास्त गरजेचे वाटले. म्हणून सेवा संघाच्या निधीमधून त्यांनी पहिले बाल वाचनालय औरंगाबाद मध्ये सुरु केले. ते अत्यंत यशस्वी झाले. आणि मग अशाच प्रकारे वाचनाचा प्रचारव प्रसार खेड्यापाड्यंत करण्याची कल्पना पगडींना सुचली. तेव्हा त्यांनी मुंबईच्या प्रमुख पुस्तक विक्रेत्यांशी पत्रव्यवहार करून चाळीस हजार पुस्तके मागविली. आणि त्यांचे पाचशे, चारशे, तीनशे आणि दोनशे पुस्तकांचे असे चार भाग करून योग्य ती किंमत आकारून त्यांचा प्रसार खेडोपाडी केला. अशा प्रकारे १५० हून अधिक बालवाचनालये पगडींनी औरंगाबाद जिल्ह्याच्या खेड्यापाड्यांतून सुरु केली. ''अजून काही दिवस आपणांस औरंगाबादमध्ये राहण्यास मिळाले असते तर आपण एक लाखापर्यंत पुस्तके मागवून चारशेपर्यंत बालवाचनालये सुरु करू शकलो असतो. "असे ते म्हणतात. तोवेळ त्यांना मिळाला नाही, म्हणून पगडी खंत व्यक्त करतात.

अशा प्रकारे वाचनाची सवय ही लहान वयातच लागली पाहिजे. आणित्या मुलांना आवडतील अशी पुस्तके मागवून त्यांना वाचनाची आवड निर्माण करणे हे अत्यंत अवघड कार्य पगडींनी पार पाडले. आणि तेही अगदी कमी कालावधीत. हे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य होते. असे म्हणता येईल.

औरंगाबाद नंतर पगडींची बदली हैदराबाद येथे झाली. तेथे बदली झाल्यावरही पगडींनी आपले हे कार्य चालूच ठेवले. त्यांनी हैदराबाद येथे दोन हजार तेलगू पुस्तके मागविली व हैदराबाद जिल्ह्यात दहा वाचनालये चालू केली. तसेच सामुदायिक योजने अंतर्गत (कम्युनिटी डेव्हलपमेंट) तुंगभद्रा, निजामाबाद, मुलुग येथे तीचालू केली. त्यांपैकी तुंगभद्रा सरकारी निधीतून साडेतीन हजार कानडी पुस्तके मागवून तेरा वाचनालये चालू केली, तर इतर भागांतही मुलांच्या प्राथमिक शाळांना लागून पन्नास रुपयांचे एक असे शे—दिडशे वाचनालये स्थापन करण्याची

योजना सरकारची आहे. असे पगडी सांगतात. पगडी म्हणतात, ''हे सर्व सांगण्याचे उद्देश हा की, वाचनालयांचा प्रसार साहित्यपरिषदेच्या कार्यक्रमात प्रामुख्याने असल्यामुळे साहित्य परिषदेस याकार्यक्रमात सरकार तर्फे पूर्ण सहकार्य मिळण्याची शक्यता आहे. वाचनालया करिता देणगी म्हणून सरकारने हजारो रुपयांची तरतूद केली आहे. मागणीच्या अभावी यांपैकी बरीचशी रक्कम उपयोगात आणली जाऊ शकली नाही ही खेदाची गोष्ट. "अर्थातपुढे या योजनेचे काय झाले? ती किती यशस्वी ठरली? सरकारने किती जबाबदारी उचलली? आणि वाचकांचा किती प्रतिसाद मिळाला? यांची माहिती काही पगडींच्या आत्मचरित्रात मिळत नाही. याचे कारण ते प्रशासकीय अधिकारी असल्यामुळे त्यांच्या सातत्याने बदल्या होत होत्या. व त्यांच्या जागेवर आलेली नवीन व्यक्ती काही या ग्रंथालय चळवळी विषयी उत्साही नव्हती.

बालवाङयासंबंधी सुद्धा सरकारला प्रादेशिक समिती स्थापन करून बालवाङयाला उत्तेजन देण्याची योजना सरकारकडून करून घेण्याचे पगडींच्या मनात होते. त्यासाठी त्यांनी पर्यटन केले. यामध्ये निरनिराळया लेखकांकडून विविध विषयांवर पुस्तके लिहून घेणे, त्यांच्या प्रकाशनास प्रोत्साहन देणे, उत्कृष्ट बालवाङय निर्माण करणाऱ्यांना परितोषिके देणे, बालवाङयांची केंद्रे उघडणे, ग्रंथालयातून बालविभाग उघडणे इ. योजना सार्वजनिक सरकारकडून सरकारपुढे पगडींनी ठेवल्या होत्या.पगडींच्या मतानुसार खेड्यपाड्यांतून वाचनालये व ग्रंथालये स्थापन झाली तर ती पुढे मागे साहित्याच्या उत्क्रांतीची केंद्रेच बनतील.

पगडींनी १९४८ पर्यंत निजामशाहीत प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम केले होते. तेथे राज्यकारभाराची भाषा ही फारसी होती. १९४८ पूर्वी साध्यासुध्या गोष्टींतही लेखन वगैरे कामात किती अडचणी येत होत्या, याची काही उदाहरणे स्वतःच्या अनुभवाने पगडींनी सांगितली आहेत. ते म्हणतात, ''पाकिटांवर मराठी पत्ते लिहिले तर आपल्या ठिकाणी पोहोचण्यास हटकून बिलंब लागायचाच. मराठीतून मनिऑर्डरी लिहिल्या तर मनिऑर्डरी घेणाऱ्याच्या कपाळी

आढ्य पडावयाच्या. भाषणे मराठीतून केली तर राजभाषा अवगत असूनही हे मराठीतून भाषणे करतात अशी तक्रार व्हावयाची. मराठी वाचनालये स्थापन केली तर माझा वर्ग झाल्याबरोबर याचनालयाच्या इमारतीत पोलीस खात्यातील घोडे बांधून वाचनालयाचे तबले करण्यापर्यंत मजल गेली. मराठी वर्तमानपत्रे मागविली तर ती घरी येऊनपडण्यापूर्वी त्यांची कसून छाननी व्हावयाची. मराठी लेख बाहेर पाठविले तर पोस्ट आणि पोलीस यांच्या तावडीतून ते लेखजाऊ शकायचेच नाहीत. आणि त्या लेखांतील अर्थाचा अनर्थ करण्यात येऊन सरकारतर्फे तंबी मिळे. या सर्व दिव्यांतून मी स्वतःच पार पडलो आहे. फार काय, फलकांवर मराठी आणि उर्दू यातून मजकूर लिहून लावला, तर मराठी मजकूर वर आणि उर्दू मजकूर खाली का? यात राजभाषेचा अपमान होतो अशी तक्रात करण्यापर्यंत त्या काळात मजल गेली होती. अशा परिस्थितून बाहेर पडल्यानंतर त्या त्या प्रांतातील प्रादेशिक भाषांमधून ग्रंथ प्रकाशित करणे व त्यांचा प्रसार करणे यासाठी पगडींनी अफाट परीश्रम घेतले. व त्या त्या भाषांच्या ग्रंथाची वाचनालये उभी केली. पगडी शिक्षण खात्याचे संचालक बनले. या काळात आपले कर्तव्य बजावत असताना हैदराबाद राज्यातील सतरा जिल्ह्यातून ते फिरले. याकाळात हैदराबाद व औरंगाबाद मध्ये असताना वाचनालयाची चळवळ व्यापक करण्यासाठी पगडींना फार मोठी संधी लाभली. वाचनालये समृद्ध करण्यासाठी ते सतत तीन वर्षे सारखेपर्यटन करत होते. शाळेला भेट देण्याचे कोणी आमंत्रण दिले की, त्यांची पहिली अट असायची ती म्हणजे ''तुम्ही आपले शालेय वाचनालय वाढवत असाल तर मी येतो.'' स्थानिक वाचनालयांच्याबाबतही पगडी तीच अट घालत असत. गावातील प्रतिष्टीत मंडळी, शाळांचाअधिकारी वर्ग, धनिक आश्रयदाते इ.ना त्यांची एकच विनंती असे, ''तुमच्या गावातील, शाळांतील वाचनालये समृद्ध करा.'' शाळेची पहाणी करताना ते नेहमी आधी तेथील ग्रंथालय पहात असत. त्याबद्दल असणारी उदासीनता पाहून ते अतिशय खंत व्यक्त करतात. ते म्हणतात, ''वाचनालय हा शाळांतील अतिशय उपेक्षित भाग असे.

एखादी लहानशी, अरुंद अंधारकोठडी आणि तीत कशीबशी मांडलेली पुस्तके हा प्रकार मला बघून वाईट वाटे. अशा खोलीला मी शाळेतील अडगळीची खोली म्हणे. शरीरातील आत्मा हा अंगुष्ठाएवढा असतो असे म्हणतात. मी आपल्या भाषणात याचा उल्लेख करून नेहमी म्हणे की शाळेचा आत्मा म्हणजे वाचनालय. तो या इमारतीत अंगुष्ठामात्र आहे.''

असे असले तरी पगडींच्या या सातत्याने चाललेल्या चळवळीचा परिणाम त्यांना दिसू लागला. त्यांच्या प्रयत्नाने त्यांच्या तीन वर्षांच्या काळात हैदराबाद राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक या शाळांच्या वाचनालयातून नऊ लाख पुस्तकांची भर पडली. त्यांत तीन लाख तेलगू, तीन लाख मराठी, दोन लाख कानडी आणि एक लाख उर्दू अशी पुस्तके होती. पगडी म्हणतात, ''त्यावेळच्या माझ्या डायऱ्यांतून फक्त शाळा आणि पुस्तके यांच्या नोंदी दिसून येतात.'' हैदराबाद शहरात शिक्षण खात्यातर्फे बालवाचनालय चालू करण्याची खटपट त्यांनी सातत्याने केली. शहराच्या सार्वजनिक उद्यानात 'आयर्न बंगलो' नावाची इमारत होती. ज्यात निजाम घराण्यातील मंडळींनी शिकार केलेल्या पशूंचीकातडी, डोकी व ट्रॉफी ठेवलेल्या असत. तो बंगला पगडींनी वाचनालयासाठी मिळवला. सरकार दरबारी खटपट करून या एका बालवाचनालयासाठी त्यांनी शिक्षण खात्याच्या बजेटमध्ये वार्षिक १९ हजार रुपयांची कायमची तरतूद करून घेतली. या बालवाङमयाचे उद्‍घाटन तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते झाले. त्यात अतिशय उत्तमइमारत, विविध भाषांतील बालवाङमय, लहान—लहान टेबल खुर्च्या आणि पुस्तके वाचण्यात गढून गेलेली मुले हे पाहून पगडी अत्यंत आनंदी होत असत.

यानंतर पगडींची बदली मुंबई येथे झाली. त्यानंतर त्यांच्या वाचनालयाच्या चळवळीं उभ्या करण्याच्या कामी बऱ्याच मर्यादा निर्माण झाल्या. अर्थात त्यानंतर पगडी स्वत:च इतिहास संशोधनाच्या कामात पूर्णपणे गढून गेले, त्यामुळेही त्यांना वाचनालये उभी करण्याकडे लक्ष देता आले नाही. असे असले तरी ज्या काळात सर्वसामान्य लोक शिक्षणाच्या बाबतच प्रचंड उदासीन होते, त्या काळात अगदी

लहान वयातील मुलांपासून ते प्रौढ व्यक्तींपर्यंत त्यांना वाचनाची गोडी लावून, त्यांच्यासाठी वाचनालये उभी करणे हे अतिशय आव्हानात्मक कार्य त्यांनी अतिशय चिकाटीने करण्याचा प्रयत्न केला. हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, असे म्हणावे लागते व वाचन संस्कृती समाजात रुजविण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न नक्कीच दिशादायक ठरणारे व महत्त्वाचे होते असे दिसते.

संदर्भ व टीपा :

- सेतुमाधवराव पगडी, जीवनसेतू, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, डिसेंबर, १९६९, पृ. १.
- प्रा. डॉ.शिल्पाशेटे, सेतुमाधवराव पगडी यांचे इतिहास संशोधनातील योगदान, अप्रकाशित पी. एच. डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे. २९ फेब्रुवारी २०२०, पृ.२१.
- पुर्वोक्त, जीवनसेतू, पृ. ५६९.
- संपा. डॉ. ड. प. जोशी, डॉ. उषा जोशी, समग्र सेतुमाधवराव पगडी, खंड १, मराठी साहित्य परिषद, हैदराबाद, आंध्र प्रदेश, २७ ऑगस्ट २०१०, पृ. ३९०.
- कित्ता.
- पृकित्ता. ३९७.
- कित्ता.
- कित्ता. पृ. ३९८.
- कित्ता.
- कित्ता.
- कित्ता. पृ. ३९९.
- पुर्वोक्त, जीवनसेतू, पृ. ५८०.
- पुर्वोक्त, समग्र सेतुमाधवराव पगडी, खंड १, पृ. ४०१.
- कित्ता.
- कित्ता, पृ. ४०१, ४०२.
- कित्ता, पृ. ४०२.

24

व्यावसायिक पर्यावरण आणि वाचन एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. गायकवाड विजय विष्णु
एस. जी. जी. पी. कॉलेज जातेगाव बु. ता. शिरुर, जि. पुणे.

****

प्रस्तावना :

मानवी जीवन म्हणजे नैसर्गिक घटक व त्याबाबत या मानवी दृष्टिकोन यांचा संयुक्त परिपाक म्हणावा लागेल. मानवी दृष्टिकोन यांचा अर्थ नैसर्गिक संसाधने वापरण्याबाबत चे व्यक्तींनी स्वीकारलेले धोरण. मनुष्य हा संयानावर तसेच शासन, धर्म, व्यवसाय, कुटुंब इ. समाजाच्या संस्थांवर अवलंबून असतो. पर्यावरणातील विविध बद्दल, वेगवान अनियंत्रित अशा परिस्थिती मुळे माणसाची जीवन शैलीय बदलून जाते. मनुष्य आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंबंध व्यवसाय आणि पर्यावरण यात सुध्दा आढळून येतो. भारतातील व्यावसायिक पर्यावरणाचे विविध्द घटक आणि त्यातील कृत्य यांचे आकलन होण्याच्या दृष्टीने व्यावसायिक पर्यावरण ही संज्ञा, महत्त्व, वैशिष्टये समजून घेणे उचित ठरेल.

I) व्यावसायिक पर्यावरणाची वैशिष्टये :

१) व्यावसायिक पर्यावरण संज्ञाचा एक अभ्यास करणे.

२) व्यावसायिक पर्यावरण हे अतिशय गुंतागुंताचे असते यांचा अभ्यास करणे.

३) व्यावसायिक पर्यावरण महत्त्व यांचा अभ्यास करणे.

४) व्यावसायिक पर्यावरण आणि व्यवसाय—प्रशासन व व्यवस्थापन यांचा अभ्यास करणे.

।।) व्यावसायिक पर्यावरण व्याख्या :

बी. सी. टंडन यांच्या मते, "व्यावसायिक पर्यावरण म्हणजे व्यावसायिक संस्थेच्या कार्यावर प्रभाव पाडणारी व तिची परिणामकारकता ज्यावर अवलंबून असते अशी व्यवसाय संस्थेच्या सभोवतालची परिस्थिती होय."

।।।) व्यावसायिक पर्यावरण महत्त्व :

अलीकडील काळात व्यवसायाचा विस्तार व विकास हा व्यावसायिक पर्यावरणावर अवलंबून असतो. नव्या वस्तूचे उत्पादन, तंत्रज्ञानातील नव्या वाटा, स्पर्धक उद्योगातील धोरणे इत्यादी गोष्टींवर व्यावसायिक संस्थेचा स्वत:चा विकास अवलंबून असतो.

व्यावसायिक पर्यावरणस्थिती सापेक्ष असते. त्यामुळे त्याचा वेध घेऊन संस्थेला गतिमान राहावे लागते. उद्योगपती, प्रशासक यांना व्यवसाय चालविताना पर्यावरणाभिमुख राहावे लागते. त्यामुळेच हिशेब शास्त्र, हिशेब तपासणी, मूल्यविश्लेषण व व्यवस्थापन इत्यादी ज्ञानशाखांत अनेक नव्या व बदलत्या टप्प्यांवरील तंत्रांचा विकास झाला आहे. व्यावसायिक पर्यावरणाची दखल घेतल्यामुळे उत्पादकता वाढ, ग्राहक समाधान, सेवक निष्ठा, आधुनिक व्यवस्थापन या संकल्पना मूर्त स्वरुपात येऊ शकतात.

व्यावसायिक पर्यावरणाची दखल घेण्याने व्यावसायिक संस्था ही एकूण आर्थिक व सामाजिक पध्दतीने एक उपांग आहे. हे जाणले जाऊन तिला लोकभिमुखता येते. स्वत:च्या किंवा मालकीच्या नात्याने संस्थेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलून त्याजागी एकात्मिक दृष्टिकोन विकसित होतो, त्यामुळे व्यावसायिक संस्थेला सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त होते. सामाजिक उद्रेक किंवा तणाव यापासून संस्थेचे नुकसान टळते. व्यावसायिक संस्थेचा जनसंपर्क सुधारतो. व्यावसायिक संस्थेचे हितचिंतक वाढतात.

शक्तिशाली व बाह्य नेतृत्वाने दूषित झालेल्या कामगार संघटना व त्यांचे आडमुठे नेते, बोचरे व प्रतिकूल जनमत, वाढते स्पर्धक व त्यापासून होणारा परिणाम, भागधारकांची आग्रही वृत्ती, शासनापुढे योग्य बाजू न मांडल्या मुळे ओढवणारा शासकीय रोष इत्यादी समस्यांना तोंड देण्यासाठी व्यावसायिक पर्यावरणाचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून सतत अभ्यास गरजेचा ठरतो. पर्यावरणाची दखल न घेता व्यवसाय व्यवस्थापन कार्य होऊ शकत नाही. व्यावसायिक पर्यावरण विचारात न घेता केलेले व्यावसायिक अंदाज, अनुमान व नियोजन म्हणजे व्यावसायिक पर्यावरणाच्या दुर्लक्षतेमुळे व्यवसाय चालविता येणार नाही असे नाही; परंतु या दुर्लक्षतेमुळे असे लाभणारे व्यावसायिक यश तात्कालिक ठरेल, आंशिक ठरेल! अनेक व्यावसायिक संस्थांच्या यशोगाथा पाहिल्यातर हे सहज सिद्ध होईल!

IV) व्यावसायिक पर्यावरण आणि व्यवसाय—प्रशासन व व्यवस्थापन

व्यावसायिक पर्यावरण आणि व्यवसाय प्रशासन यांचा अन्योन्य संबंध आहे. व्यवसाय —व्यवस्थापन प्रक्रियेवर पर्यावरणाचा अनेक प्रकारे प्रभाव असतो. पर्यावरण हेच काही वेळा व्यावसायिक व्यवस्थापनाला आमंत्रण देते. तज्ज्ञ व्यवस्थापकांच्या त्यामुळेच निर्माण होतात. व्यवस्थापन हे व्यावसायिक पर्यावरणाशी सतत जुळवून घेताना दिसते. काही वेळा उद्योगपती व प्रशासक व्यावसायिक पर्यावरणावर काबू ठेवतात व पर्यावरण घटक व्यावसायिक यशाला पूरक कसे होतील याची दखल घेत असतात. या सर्व गोष्टीतून एक स्पष्ट होते की व्यावसायिक, उद्योजक व प्रशासक यांना व्यावसायिक पर्यावरणाचे सतत परिशीलन करावे लागते! त्याचा वेध घ्यावा लागतो! व्यावसायिक पर्यावरणाच्या स्वरुपाचा सूक्ष्म अभ्यास, त्याचे संस्थेच्या संदर्भातील अनुमान व विश्लेषण, त्यातून घ्यावयाच्या खबरदाऱ्या या सर्वगोष्टी 'व्यावसायिक पर्यावरणाचे परिशीलन' या कल्पनेत समाविष्ट आहेत.

व्यवसाय व्यवस्थापन तत्वांचा विचार केला असता नियोजना पासून ते नियंत्रणा पर्यंत प्रत्येक टप्प्यात व्यावसायिक निर्णय पर्यावरणात

संक्रमित होतात. पुढील आकृती वरुन निर्णय व व्यावसायिक पर्यावरण यांचा संबंध अधिक स्पष्ट होईल. यशस्वी व्यावसायिक निर्णय अशा तऱ्हेने व्यावसायिक पर्यावरणाच्या शास्त्रीय परिशीलनावर अवलंबून असतो.

V) व्यावसायिक पर्यावरण वेध किंवा परिशीलन

व्यवसाय प्रक्रियांचे अचूक अंदाज बांधण्यासाठी पर्यावरणात्मक घटकांचा शोध घेऊन त्यांचे अनुमान म्हणजे व्यावसायिक पर्यावरण वेध किंवा परिशीलन होय! पर्यावरण वेध किंवा परिशीलन हे व्यावसायिक किंवा तज्ज्ञप्रशासकाचे महत्त्वाचे कार्य असते, व्यवसायाची कार्यक्षमता वाढते. **सदरटप्प्यांचे विश्लेषणपुढे दिले आहे.**

१) शोध : व्यवसाय व व्यावसायिक संस्थेबाहेरील अनेक घटकांचा संस्थेच्या व्यावसायिक कार्यावर होणारा प्रभाव हा खालील प्रकारचा असू शकतो.

— व्यावसायिक कार्य खंडित करणारा;

— व्यावसायिक कार्यास दहशत ठरणारा;

— व्यवसाय वृद्धीसाठी सुवर्णसंधी ठरणारा;

अशा घटकांचा शोध Input/Output या तंत्राद्वारे घेतला जातो. व्यवसाय संस्थेतील Input म्हणजे कच्चा माल व साधन सामग्री, कामगार, भांडवल इत्यादी. हे Inputs खालील मार्गाने प्राप्त होतात:

कच्चा माल व सामग्री पुरवठादार व व्यापारी

कामगार प्रशिक्षित लोकसंख्या

तंत्रज्ञान संशोधन व विकास यंत्रणा

भांडवल भांडवल बाजार (बॅंका वगैरे)

२) पर्यावरणात्मक घटकांच्या संदर्भात व्यवसाय प्रक्रियांचे अंदाज करणे व त्या अद्ययावत ठेवणे :

पर्यावरणत्मक घटक, त्यांच्या विभिन्न बाजू, त्यांच्या क्रियांवरील प्रभाव याच्या आधारे व्यवसाय प्रक्रिया सुधारुन त्या अद्ययावत ठेवता येतात. धोरणात्मक बदल करण्यात येतात व पर्यावरणात्मक नियंत्रण ठेवता येते.

३) घटकांचे पैलू : पर्यावरणाचा प्रभाव अजमावण्यासाठी केवळ पर्यावरण घटकांचा शोध पुरेसा नाही. घटकांचा प्रभाव हा त्या घटकाच्या रचनेवर व त्यातील बदलांवर अवलंबून असतो. हिऱ्याचे तेज जसे त्याच्या पैलूत असते तसेच घटकाचा प्रभाव हा त्या घटकाच्या बदल त्या रुपात असतो. दोन किंवा अधिक घटकांच्या आघाता मुळे घटकांचे रुप बदलले जाऊ शकते. संबंधित घटकाची सर्वच वैशिष्ट्ये ही प्रत्येक व्यवसाय संस्थेशी नसतात. त्या घटकाचा एखादा पैलू किंवा एखादी बाजू संस्थेशी निगडीत असू शकते.

४) पर्यावरणात्मक घटक आणि व्यवसाय — कार्य यातील परस्पर संबंध : पर्यावरणात्मक घटकांच्या विश्लेषण व निरीक्षणावरुन त्यांच्या व्यवसायकार्याशी असलेला संबंध निश्चित केला जातो. उदा : कच्च्या मालाची खरेदी व पुरवठादार. अनेक प्रसंगी पर्यावरणात्मक घटकाचा व्यवसाया वरील परिणा महाव्यवसाय प्रक्रियेत किंवा कार्यात बदल झाल्यावरच दिसून येतो. उदा : ऑर्डर प्रमाणे कच्चा माल खरेदी न होणे, कारण पुरवठादाराकडे उत्पादन बंद असणे. परंतु यापूर्वीच संपूर्ण घटकापेक्षा प्रभाव पैलूवर लक्ष केंद्रित केले तर हा संभाव्य बदलाचा अंदाज बांधणे शक्य होते.

५) पर्यावरणात्मक घटकांचे अनुमान : व्यावसायिक अनुमान तंत्र वापरुन घटकांचे अनुमान काढता येते. यासाठी संख्या शास्त्रीय तंत्रे वापरली जातात. अनुमानामुळे पुढील दीर्घकाळा पर्यंत घटकांचे क्रमवार पद्धतीने अंदाज बांधता येतात. पुढील ५ ते १० वर्षापर्यंतचे नियोजन शक्य झाल्याने वेळोवेळी खबरदारीच्या उपाय योजना आखता येतात. Crisis Management चे तंत्र यातूनच पुढे आले आहे.

संदर्भ सुची

१) व्यावसायिक पर्यावरण आणि उद्योजकता, डॉ. श्री. वि. कडवेकर, प्रा. रवींद्र कोठावदे.

२) www. google.com

25

तंत्रज्ञान युगातील ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण आणि वाचन संस्कृतीचा विकास

प्रा. प्राची आरोटे - डफळ
ग्रंथपाल,
ट्रिनीटी कॉलेज ऑफ इंजिनिरिंग अँड रिसर्च पुणे

प्रा. श्री. सागर अंकुशराव भोईटे
ग्रंथपाल,
आयोजन स्कूल ऑफ आर्किटेक्चर अँड डिजाईन
पुणे विद्यापीठ पुणे

****

तंत्रज्ञान युगातील ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण आणि वाचन संस्कृतीचा विकास या विषयावर लेखनासाठी आवाहन करणाऱ्या माझ्या ग्रंथप्रेमी मंडळींचा मी ऋणी राहील. यामार्गाने प्रत्येक ग्रंथपालाचे तंत्रज्ञान युगातील ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण आणि वाचन संस्कृतीचा विकास, ग्रंथालय संगणकीकरण संधर्भात केलेले कार्य पुस्तक रूपात प्रकाशित होत आहे. याउद्देशाने ग्रंथालय चळवळ आणखीनच वृद्धिंगत होईल असे मनोमन वाटते. ग्रंथालयाचा मूळ उद्देश ज्ञान व माहिती संग्रहण हा असतो. ग्रंथालयातून ही साधने वापरण्यासाठी नेता येतात व मर्यादित कालावधीत परत केली जातात. आधुनिक ग्रंथालयाची संकल्पना बदलली आहे. ग्रंथालय हे माहितीचे देवाण — घेवाण अशी

झाली आहे. कारण वाचक पुस्तक न मागता डेटाबेसची माहिती मागण्यासाठी येत असतो. प्रमाणित वाचन साहित्य आणि त्यांची ओळखठेवली पाहिजे, वाचन काळाची गरज आहे, वाचन करणे म्हणजे वाचन साहित्य पाहणे नव्हे. वाचताना येणारा अनुभव मनात साठवून चांगले ते आचरणात आणणे, चरित्रातून मिळणारी प्रेरणा उराशी बाळगून आपले ध्येय साध्य करणे, माणूस म्हणून जगताना माणुसकीचा कित्ता गिरवणे म्हणजेच वाचन होय. अशा या वाचन संस्कृतीचा हेतू साध्य करण्याचे कार्य करत असतात ती वाचन साहित्याची दालने म्हणजेच ग्रंथालये.

लायब्ररीतल्या पुस्तकांची मांडणी करण्याइतपतंच लायब्ररी सायन्सचा स्कोप मर्यादित नाही. यामध्येही नोकरीच्या विविध संधी उपलब्धं झाल्या आहेत. त्याचीच ओळख वाचनालयात जाणं हा कायमच एक सुखद अनुभव असतो. तिथे विषयवार, लेखकवार, किंवा आद्याक्षराप्रमाणे पुस्तकांची मांडणी केलेली असते. आपण अगदी अनेक दिवस शोधत असणारं एखादं पुस्तक तिथला कर्मचारी ग्रंथपाल एका झटक्यात आणून देतो ही असते ग्रंथालय शास्त्राशी आपली पहिली ओळख. माहितीचा शास्त्रशुध्द अभ्यास करून, त्याला तंत्रज्ञानाची जोड देऊन, म्हणजेच ग्रंथालयात विविध प्रणाली अद्ययावत वापरुन (Ex- - Library Management S/W, Digitization S/W, E-Content Management S/W, User Tracking S/W इत्यादी) तिचं पध्दतशीर व्यवस्थापन करणं म्हणजेच माहितीशास्त्राचा अभ्यास. हेच ग्रंथालयशास्त्राचं (लायब्ररी सायन्स) विस्तारीत रूप.

तंत्रज्ञान युगातील ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण,ग्रंथालय संगणकीकरणाचा प्रत्यक्ष स्वरुपात मला खूप अनुभव आला. लायब्ररीतल्या पुस्तकांची मांडणी करण्या इतपतंच लायब्ररी सायन्सचा स्कोप मर्यादित नाही. यामध्येही नोकरीच्या विविध संधी उपलब्धं झाल्या आहेत. त्याचीच ओळख वाचनालयात जाणं हा कायमच एक सुखद अनुभव असतो. तिथे विषयवार, लेखकवार, किंवा आद्याक्षरा प्रमाणे पुस्तकांची मांडणी केलेली असते. आपण अगदी अनेक दिवस शोधत असणारं एखादं पुस्तक तिथला कर्मचारी ग्रंथपाल एका झटक्यात

आणून देतो ही असते ग्रंथालय शास्त्राशी आपली पहिली ओळख. माहितीचा शास्त्रशुध्द अभ्यास करून, त्याला तंत्रज्ञानाची जोड देऊन, तिचं पध्दतशीर व्यवस्थापन करणं म्हणजेच माहितीशास्त्राचा अभ्यास. हेच ग्रंथालय शास्त्राचं (लायब्ररी सायन्स) विस्तारीत रूप.

ग्रंथालय संगणकीकरणाची तंत्रज्ञान युगातील ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण याची सुरवात कशी झाली हे सांगायचे म्हटले तर इ. स. १९५० पासून ग्रंथालयात संगणकाचा उपयोग सुरू झाला. त्यामुळे ग्रंथालयाची रचना, त्याच्या कामाचे स्वरूपच बदलून गेले. संगणकाच्या उपयोगापूर्वी ग्रंथालयीन कामकाजासाठी वेगळी यंत्रे वापरली जात असत. पण त्यासाठी मानवी देखरेख करावी लागत असे. पण आता संगणकामुळे हीच कामे व्यापक प्रमाणात होऊ शकतात. माहिती केंद्रात, ग्रंथालयात माहितीचा संग्रह करणे, तिचे विश्लेषण करणे व मागणी नुसार प्रसारण करणे हे सर्व संगणकामुळे सुलभ होते. ग्रंथालयीन कामात संगणकाधारित उत्पादने व सेवा याचा वापर करणे म्हणजे ग्रंथालयीन संगणकीकरण यांत्रिकीकरण होय. ग्रंथपालनाच्या अनुभवाच्या माझ्या १४ वर्षाच्या काळात मी व्यवस्थापन, कला—वाणिज्य—विज्ञान, अभियांत्रिकी, फार्मसी, वास्तूकला,शालेय आणि सार्वजनिक ग्रंथालये अशा विविध ठिकाणी मी काम केले. मी जानेवारी २०१४ पासून आयोजन स्कूल ऑफ आर्किटेक्चर अँड डिजाईनपुणे येथे ग्रंथपाल म्हणून काम करीत आहे. प्रत्येक ठिकाणी मी ग्रंथालयीन सेवांचे संगणकीकरण केले. SLIM २१ , E-Granthalaya, ERP- Library Mangt-Software, Soul, Internet, LAN ही लायब्ररी संगणकप्रणाली वापरली. बारकोड सुविधेसह देवघेव सेवा, रेफरन्स सेवा,एन—लिस्ट द्वारे ग्रंथालयातील उपलब्ध असलेले ई— बुक्स, जर्नल्स वापराकरिता विद्यार्थी व शिक्षक यांना मदत करणे, त्यांना त्याबाबत प्रोस्ताहण देणे यासारखी कामे केली. ग्रंथालयात OPAC ची सुविधा देऊन त्यासंधर्भात मार्गदर्शन केले. कमी वेळात विद्यार्थी शिक्षकांना वाचनसेवा पुरवली. अनेक प्राध्यापक, ग्रंथपाल, प्राचार्य, लेखक, विद्यार्थी यांच्याशी स्नेह जुळून आला. मला गरजूंना चांगल्या सेवा देता आल्यात हे खरच भाग्याचे आहे असे

वाटते. उत्कृष्ट वाचन साहित्याचा संग्रह मी करू शकलो. माझा हा प्रवास मला निश्चितच सुखकारक वाटतो. माझे आर्किटेक्चर कॉलेज असल्यामुळे विद्यार्थी व शिक्षकांचा भर हा संधर्भ ग्रंथ, मॅप, थेसिस, रिसर्चव रेफरन्स पुस्तकांवर जास्त आहे. जेथे जेथे काम करण्याची संधि मला मिळाली त्या सर्व ग्रंथालयात मी विद्यार्थी व शिक्षकांना मुक्त प्रवेश ही सुविधा दिली. त्यामुळे वाचकांना पुस्तके चाळता येतात, विषयानुसार वर्गीकरण केल्यामुळे येकाच विषयाची अनेक पुस्तके पाहता येतात. विशेषत: संगणकीकरण म्हणजे— ग्रंथालयीन कामकाजाचे संगणकीकरण व संगणकाधारित ग्रंथालय व्यवस्थापनाचा वापर तसेच माहिती तंत्रज्ञानाची गरज, ग्रंथालयातील पारंपरिक कार्ये व तंत्रज्ञानाधारित नवीन सेवा यांचा मेळ घालणे म्हणजे ग्रंथालयातील ग्रंथाच्या वाढत्या संख्येच्या कामावर नियंत्रण ठेवणे, इत्यादी. आज अस्तित्वात असलेली बहुतेक सर्व ग्रंथालये संगणकीकरणाचा विचार करताना दिसत आहेत. अगदी आता आता काही वर्षापूर्वीपर्यंत अशी परिस्थिती नव्हती. मात्र आता सर्व क्षेत्रांतील संगणकाचा वाढता वापर व त्यापासून होणारा लाभ सर्वांनाच आकर्षित करत आहेत आणि म्हणून आजची ग्रंथालये कात टाकत आहेत असे म्हटले, तर वावगे ठरणार नाही. नेटवर्किंगमुळे अजून त्यात मोलाची भर पडली आहे. वाचकांना बारकोड आधारित ग्रंथ देवघेव सेवा दिली. मी National Digital Libraryps Institutional Registration केले आहे. त्यामुळे NDL द्वारे डिजिटल फॉर्ममध्ये उपलब्ध असलेला प्रचंड ग्रंथसाठा, दृकसाव्य साहित्य, विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन मिळू लागला. ग्रंथालयात नवीन पुस्तके आल्यावर त्याची मांडणी वेगळी केली जाते. त्यासंधर्भात माहिती विद्यार्थी शिक्षकांना दिली जाते. पुस्तक वेळेत परत करण्यासाठी रिमाईंड मेल पाठविला जातो. वरील विविध प्रकारच्या सेवा देऊन विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त ग्रंथालयाकडे आकर्षित करण्याकडे माझा नेहमी प्रयत्न असतो.

तंत्रज्ञान युगातील ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण करताना, ग्रंथालयात संगणकाचा वापर करताना खालील गोष्टींचा अंतर्भाव होतो—

ग्रंथोपार्जन—Acquisition]

वर्गीकरण—Classification,

तालिकीकरण—Catalogue,

देवघेव—Circulation,

निर्देश—Index,

प्रलेखन—Document,

ग्रंथ पडताळणी—Stock taking,

प्रचलित जागरुकता सेवा—CAS,

निवडक माहितीचे प्रसारण—(SDI),

माहितीची हाताळणी—पुनरावलोकन

शोध पद्धती इत्यादी—Retrospective Search System--

तंत्रज्ञान युगातील ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण करताना, ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करताना त्यापासून मिळणारे अनेक फायदे (Advantages) आहेत.

१) ग्रंथालयातील काम व सेवा यामध्ये उत्पादकतेची वाढ होते.

२) ग्रंथालयाच्या सेवा ग्रंथालयाच्या क्षेत्राबाहेर व्यापक करता येतात.

३) ग्रंथालयाबाहेरील संगणकीय जाळयामुळे ग्रंथालयातील साधन वाटणीमध्ये भाग घेता येतो.

४) खर्चामध्ये बचत होते.

५) ग्रंथालयातील साहित्याचा योग्य व जास्तीत जास्त वापर होतो.

ग्रंथालय संगणकीकरणामुळे ग्रंथालयीन कार्यात प्रत्यक्षात खूप बदल झाले. ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करताना प्राथमिक अभ्यास, गरजांचे विशेशीकरण, पद्धतीचा आराखडा, विकास, तपासणी, वापर प्रत्यक्ष कार्य आणि परीक्षण या गोष्टींचा विचार करावा लागतो. प्राथमिक अभ्यासामध्ये ग्रंथपालाने कामाचे स्वरूप ओळखले पाहिजे. गरजांचे विशेषीकरण करताना विश्लेषणाच्या पद्धतीने विश्लेषण कार्यान्वित सहभाग मनात रेखाटला पाहिजे. पद्धती विश्लेषणकाराने तयार केलेला आराखडा ग्रंथपालाला पूर्णपणे अवगत असला पाहिजे. तसेच ग्रंथपालाने

प्रत्येक टप्प्यातील अहवालांचे परीक्षण केले पाहिजे. प्रत्येक टप्प्याची व्याप्ती, सूचना, योजना व त्यासाठी लागणारा कालावधी, अर्थसंकल्प आणि किमती, मनुष्यबळाची आवश्यकता या दृष्टीने विचार करणे अपेक्षित आहे. आराखडयाच्या विकासाच्या टप्प्यात ग्रंथपालाने कर्मचारीवर्गाला या सर्व कार्यासंबंधी प्रशिक्षण दिले पाहिजे. त्याने या संबंधात मार्गदर्शिका तयार केली पाहिजे. प्रत्येक टप्प्यातील विकासावर त्याने लक्ष दिले पाहिजे. तसे पाहिले, तर संगणक मुळात गणितीय स्वरूपाच्या समस्या सोडविण्याकरीता शोधलेले एक यंत्र होते. पण आजच्या संगणकाच्या कार्यात ग्रंथालयाचे कार्यही एकवटलेले दिसून येते. संगणक माहिती स्विकारतो, त्यावर प्रक्रिया करतो, त्या माहितीचे जतन करतो व त्या माहितीचे वितरण करण्याकरीता तो सज्ज रहातोय मग ती सांखिकी स्वरूपाची माहिती असो वा छापील स्वरूपाची! ग्रंथालयांचेही काम असेच आहे. तीही माहिती जमवतात, त्यावर ग्रंथालयीन संस्कार करतात व ती माहिती वाचकांना व्यवस्थित उपलब्ध करून देतात. म्हणजेच ग्रंथालयाचे संगणकाशी सख्य असायला हवे. हे पाहता संगणकीकरणाचा पहिला हक्क ग्रंथालयांनी बजावायला हवा होता. पण प्रत्यक्षात इतर क्षेत्रात हा वापर केव्हाच सुरू झाला, तरी संगणक व नेटवर्कच्या वापरात ग्रंथालये मागे राहिली ही वस्तुस्थिती आहे. आता मात्र लहानमोठी सर्व ग्रंथालये संगणकाचा वापर करून अद्ययावत कार्यप्रणाली अवलंबत आहेत. आजच्या ग्रंथालयीन सेवेत केवळ संगणकाचाच वापर होतो असे नाही, तर मोबाइल, कॅमेरा, स्मार्टकार्ड, स्कॅनर, इ बुक रीडर, अशा अनेक आधुनिक साधनांचा वापर ग्रंथालयात होत आहे. वाचनसाहित्याच्या वर्गीकरणाचे काम तर त्यामार्फत होते आहेच, शिवाय वाचनसाहित्य ग्रंथालयात शोधण्याचे आधुनिक तंत्र विकसित होत आहे. ही सर्व काळाची पुढची पावले आहेत.

ग्रंथालय समिती व ग्रंथालय कर्मचारी हे ग्रंथालयाचा विकास घडवून आणणारे महत्वाचे घटक आहेत. त्यातल्या त्यात ग्रंथपाल हा त्या घटकांचा प्रमुख आधार. ग्रंथालय व माहितीशास्त्रातील उच्च शिक्षणाच्या संधी आज सर्वदूर पोहोचल्याने काही अपवाद वगळता

आज जवळजवळ सर्वच ग्रंथालयांना, उच्चशिक्षित ग्रंथपाल व ग्रंथालय कर्मचारी सहज उपलब्ध होत आहेत. बदलत्या वाचकांच्या गरजेनुसार ग्रंथालय शास्त्राच्या अभ्यासक्रमात सुद्धा अनुषंगिक बदल त्वरित केले जात आहेत. माहिती तंत्रज्ञान जेवढ्या गतीने विकसित होत आहे, त्याहीपेक्षा अधिक गतीने ग्रंथालय माहितिशास्त्र अभ्यासक्रम व प्रशिक्षण कार्यक्रमात बदल करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला जात आहे. गेल्या दहा वर्षांत भारतभर आयोजित केलेल्या, भरवलेल्या परिषदांचे, चर्चासत्रांचे, प्रशिक्षणाचे विषय पाहिल्यास आपल्याला असे दिसून येईल, की ९९ टक्के परिषदांचे, चर्चासत्रांचे, प्रशिक्षणाचे विषय आधुनिकतेकडेच झुकलेले आहेत. प्रचलित ग्रंथालयांचे रूपांतर 'ग्लोबल नॉलेज सेंटर्स'मध्ये होण्याच्या दृष्टीने या सर्व महत्वपूर्ण घटना आज घडताना दिसत आहेत. ग्रंथालयांच्या आधुनिकीकरणात शासनाचेही योगदान सध्या दिसून येत आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात डिजिटल ग्रंथालय व त्याकरीता आवशक त्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. सध्या त्या अपुऱ्या जरी वाटत असल्या, तरी सुरुवात तरी झाली आहे, हे ही नसे थोडके. ग्रंथालय संगणकीकरणाकरीता केंद्र शासनाच्या नॅशनल इन्फॉर्मेटिक सेंटर (NIC) ने तयार केलेली संगणकीय प्रणाली मागेल त्या ग्रंथालयांना कसलेही शुल्क न आकारता दिली जाते. त्या प्रणालीच्या प्रशिक्षणाचे वारंवार आयोजन केले जाते. ग्रंथालय संगणकीकरणात येणाऱ्या समस्यांवरचा उपाय त्वरित ऑनलाइन सापडतो. आज अनेक ऑनलाइन फोरम उपलब्ध आहेत आणि ते सदैव मदत करत असतात. ग्रंथालय संगणकीकरण करीता शासकीय स्तरावर जेवढे प्रयत्न केले जात आहेत, त्यापेक्षा अधिक व्यावसायिक पातळीवर केले जात आहेत. आज देशभरात पाचशेपेक्षा जास्त ग्रंथालय संगणकीय प्रणाली उपलब्ध आहेत. त्यात ग्रंथालयातील सर्व व्यवस्थापकीय कौशल्यांचा फार बारकाईने समावेश केलेला आढळतो. बदलत्या स्वरूपातील वाचन साहित्याची मागणी तरुण वाचकवर्ग करत आहेत. आधुनिक सेवा देताना येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्याची क्षमता स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होऊ शकते अशी आज परिस्थिती झाली आहे.

शहरी भागातील ग्रंथालयांचा विकास ज्या गतीने होताना दिसतो, त्यापेक्षा थोडया धीम्या गतीने तालुका, ग्रामीण पातळीवर हालचाल होताना दिसते. परंतु असे असले तरी सर्वांना हे पक्के समजले आहे, की ग्रंथालयात आधुनिकतेचा वापर केल्याशिवाय ना वाचकसंख्या वाढू शकणार, ना शासनाकडून अनुदान मिळणार! राज्यातील जवळपास १२ हजार शासकीय अनुदानीत ग्रंथालयांपैकी जवळपास शंभर मोठी ग्रंथालये आज संगणकीकृत झालेली आहेत.

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म म्हणून, तंत्रज्ञान आणि गॅझेट जवळजवळ वाचन करण्याची सवय घेतात, शैक्षणिक संस्थांना शैक्षणिक संस्थांना विचार करणे आणि विद्यार्थ्यांना वाचन करण्याची सवय विकसित करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे. माहिती कोणत्याही कक्षेतून उदा. १ ली ते १२ आणि कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांसाठी दिले जाते. फेसबुक, व्हाट्सप्पप वर विविध सोशल साईट मार्फत ज्ञांनार्जन केले जाते, सर्व स्तरावरील माहिती मोठ्या प्रमाणात शेअर केली जात आहे. वाचन साहित्य हे विविध स्वरूपात निर्माण होत आहे. ग्रंथ, पुस्तके, मासिक, पाक्षिक, साप्ताहिक, दैनिक यासारख्या अनेक रूपांत याचा उपयोग वाचकांसाठी होत आहे. कथा, कादंबरी, काव्यसंग्रह, लेख, चरित्र, आत्मचरित्र या प्रकारांमुळे तर मनोरंजनाबरोबर सामाजिक आदर्शवत लिखाण लोकांपर्यंत पोहचू लागले. वाचन संस्कृतीचा महिमा सर्वसामान्यांपर्यंत, खेडोपाडीदेखील पोहचू लागला. संगणकीय युगात, माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात सध्याच्या सोशल मीडियाच्या काळात वाचन साहित्याचे स्वरूप बदलत चालले आहे. माहितीचा ओघ प्रचंड प्रमाणात वाढू लागला आहे. अनेक पुस्तके पीडीएफ स्वरूपातही उपलब्ध होऊ लागली आहेत. एक प्रकारे ग्रंथालये एका क्लिकवर उपलब्ध होत आहेत. त्याचा नविन पिढीने उपयोग करून घ्यायला हवा. सार्वजनिक, शैक्षणिक व विशेष ग्रंथालयांच्या माध्यमातून समाजहित जोपासले जाते. बालवयात वाचनाची आवड निर्माण होणे गरजेचे आहे. या वयात बालके घडण्याचे कार्य सुरू असते. यासाठी शालेय ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात.

सार्वजनिक ग्रंथालयातील बालवाङ्मय विभाग हा देखील महत्त्वाचा ठरत असतो. महाविद्यालयीन व विद्यापीठ ग्रंथालये ही संशोधन कार्यास सहकार्य करत असतात. या ग्रंथालयातील वाचक एखादे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून ते साध्य करण्यासाठी येत असतात.

वाचन चळवळ वृद्धिंगत करण्यासाठी ग्रंथ प्रदर्शन, ग्रंथ आपल्या दारी, ग्रंथ दिंडी, ग्रंथ परिचय, वाचन महोत्सव यासारखे उपक्रम राबवण्याची गरज आहे. तसेच विविध समारंभात पुष्पगुच्छ देण्याऐवजी ग्रंथ भेट देण्याचे सर्वांनी ठरवले पाहिजे. त्याचबरोबर वाचक मंडळे, वाचन कट्टे, वाचन स्पर्धा, साहित्यिक चर्चा यासारखे उपक्रम कृतीत आणणे आवश्यक आहे. देशाची प्रगती, व्यक्तीचा विकास हा वाचनावर अवलंबून असतो.

संदर्भ: —

१) मराठी विश्वकोश, २) विकिपीडिया, ३) मुक्तअ ज्ञानकोश, ४) E&Resources / Reference Books

❑❑❑

26

महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण आणि वाचन संस्कृतीचा विकास

प्रा. अतुल बापू देशमुख
विद्यापीठ ग्रंथपाल
म. फु. कृ. वि. राहुरी

श्री. नितीन प्रकाश वाघमारे
तांत्रिक सहाय्यक ग्रंथालय,
म. फु. कृ. वि. राहुरी

****

सदर लेखामधे माहात्मा फुले कृषि विद्यापीठ मध्यवर्ती परिसर राहूरी येथील निसर्गरम्य परिसरातील विद्यापीठ ग्रंथालयातील माहिती व तंत्रज्ञानयुगात झालेल्या आधुनिकीकरणाचा आढावा घेण्यात आला आहे. हे ग्रंथालय गेल्या पाच दशकापासून अविरत सेवा देत असून विद्यार्थ्यांच्या जडणघडणामधे तसेच विद्यापीठाच्या कृषि शिक्षण, संशोधन व विस्तार कार्यात मोलाचे योगदान देत आहे.

ग्रंथालय कोणतेही असो, ती त्या संस्थेचा अविभाज्य घटक असतात आणि म्हणूनच ग्रंथालयाला संस्थेचे हृदय म्हणतात. ग्रंथालय ही सतत वाढत जाणारी एक संस्था आहे, त्यामुळे वर्षानुवर्ष ग्रंथालयातील पुस्तके, नियतकालिके, दृकश्राव्य साधने संभाळणे आणि ते वाचकांपर्यंत पोहचविणे हे तितकसं जिकिरीचंही असतं. पण आता अधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयाचे संगणकीकरण हे काम अतिशय सोपं झालेलं आहे. कला, वाणिज्य, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, विधी, कृषि, संशोधन, शिक्षणशास्त्र, विस्तार अशा विविध क्षेत्रात कार्यरत असणा—या ग्रंथालयांचे संगणकीकरण ही काळाची गरज बनली आहे. २१ व्या शतकाकडे मार्गक्रमण करत असतांना अधुनिक युगाची कास धरावी लागणार आहे. त्या दृष्टीकोनातून विचार करता वरील ग्रंथालयाचे संगणकीकरण गरजेचे आहे. संगणकाच्या वापरामुळे ग्रंथालयातील कार्ये वेगाने करणे शक्य होते. ग्रंथालयातील माहिती व ज्ञान संग्रह स्त्रोत अथवा वाचन साहित्य हे इलेक्ट्रोनिक अथवा डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध असल्यास अशी ग्रंथालये इलेक्ट्रोनिक ग्रंथालये म्हणून ओळखली जातात. हयाच धर्तीवर महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाने संगणकीकरणा मध्ये पाऊल टाकले. कोहा सॉफ्टवेअरच्या माध्यमातून संगणकीकरणाचे काम पुर्ण केले आहे. इंटरनेट व विविध प्रकाशकांची ई—बुक,ई—जर्नल्स व इलेक्ट्रोनिक स्वरूपातील दस्तऐवज तसेच प्रचंड माहितीचे योग्य व्यवस्थापन करून इंटरनेटच्या माध्यमातून नि:शुल्क उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहे. तसेच या ग्रंथालयाने मुक्तव्दार पध्दतीचा अवलंब केलेला असल्यामुळे ग्रंथालयातील आतील सर्व विभागांवर नजर ठेवण्यासाठी सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविण्यात आलेले आहेत व सूरक्षेच्या दृष्टीकोनातून येथे प्रत्येक विभागामध्ये अग्नीशामक यंत्र बसविण्यात आले आहेत. ज्या ग्रंथालयात छापील साहित्य व इलेक्ट्रोनिक साहित्य असते अशा ग्रंथालयांना संकरीत ग्रंथालय म्हणतात. प्रचंड माहितीच्या संग्रहातून आवश्यक ती माहिती प्राप्त करण्याचे अभ्यासकांना व संशोधकांना प्रशिक्षण देणे तितकेच गरजेचे आहे. आवश्यक प्रशिक्षण विद्यापीठ ग्रंथपालांव्दारे शिक्षक, विद्यार्थी व

संशोधक यांच्यापर्यंत प्रभावीपणे पोहचविले आहे. या पार्श्वभूमीवर विद्यापीठ ग्रंथपाल यांनी आता या माध्यमाचा चपखलपणे उपयोग करून आपल्या वाचकांना ई—बुक व ई— जर्नल्स हे बदलत्या स्वरूपात वाचनसाहित्य उपलब्ध करून दिले आहे. तसेच आचार्य आणि पदवीत्तोर पदवी अभ्यसक्रमात ग्रंथालय आणि माहिती सेवा पीजीएस ५०१ या अनिवार्य अभ्यासक्रमाचा समावेश करून,त्यांना ग्रंथालय व ग्रंथालयाविषयी विविध विभांगाची ओळख व दिल्या जाणा—या सेवांचा समावेश केला आहे.

महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाची वैशिटये:—

या ग्रंथालयात जलदगतीने सेवा उपलब्ध होते. इंटरनेटच्या माध्यमातून जगभर कोठूनही स्त्रोतांशी संपर्क साधता येतो. वाचन साहित्य संग्रहास कमी जागा लागते. संगणकीय उपकरणाबरोबरच विजेची तसेच इनव्हटरची, सोय उपलब्ध केलेली आहे. वाचनसाहीत्य देवघेव करण्यासाठी तांत्रिक साधनांचा वापर केला जातो. वाचनसाहित्य स्त्रोतांचे उपार्जन त्वरित करता येते. वाचक स्त्रोतांचा शोध वाचक स्वत: घेतात. तसेच वेब—ओपॅक या सेवेचा उपयोग करून वाचकांसाठी यंत्ररूप तालिका कोहा सॉफ्टवेअरच्या माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. पुस्तकांची देवाण—घेवाण व मोजणी करण्यासाठी बारकोडींग यासारख्या प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो.

१) ओपॅक:—

महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात ओपॅकची सुविधा चालू करण्यात आलेली आहे, ओपॅक म्हणजे पारंपारिक तालिकेचे संगणकीय स्वरूप होय. ओपॅक हा ऑनलाईन पब्लिक ॲक्सेस कॅटलॉग असून त्यांच्या सहाय्याने ग्रंथसूचीय माहिती अधिक सक्षमतेने मिळविणे येथील वाचकांना शक्य झाले आहे. तसेच पुस्तक शोधण्यासाठी ग्रंथाच्या नावाने, लेखकाच्या नावाने,ग्रंथाच्या दाखल अंक क्रमांकाने, वर्गीकरणच्या क्रमांकाने तसेच विषयवार यापैकी कोणत्याही माध्यमाने आपण पुस्तक शोधू शकतो. ओपॅकमुळे ग्रंथ व्यवहारात आमूलाग्र बदल झालेले आहेत. ओपॅकमुळे ग्रंथालयातील माहिती

उपलब्धता सहज शक्य झाले आहे यामुळे या ग्रंथालयाने त्यांच्या भौतिक मर्यादा पार केल्या आहेत.

२) ई—बुकः—

सन २००० साली बुक्सची जपानमध्ये प्रथम ई — बुक प्रकाशीत झाले. जपानी भाषेनंतर इंग्रजी, चीनी, फ्रेंच, जर्मन आदी भाषांमध्येही ई — बुक पब्लिकेशनला सुरवात झाली. ई — बुक्स सारख्या डिजिटल माध्यमांचा वापर वाढत आहे. ई — बुक म्हणजे मुद्रीत माध्यमातील साहित्याची इलेक्ट्रोनिक आवृत्ती होय.

बदलत्या काळात पुस्तकांचे गठ्ठे जवळ बाळगणे आणि ती हवी तेव्हां ती वाचण अवघड होते आहे. याव कॉम्प्युटर क्षेत्रामधील शास्त्रज्ञांनी काढलेला मार्ग म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक बुक्स म्हणजे ई—बुक्स होय.

ई — बुक्स वाचकाला इंटरनेटव्दारे सहज उपलब्ध होतात. ही छापील पुस्तकांच्या तुलनेत स्वस्त असतात. कारण ई — बुक्सच्या निर्मितीसाठी येणारा खर्च हा एकदाच करावा लागतो. इंटरनेटचे कनेक्शन असल्यास जगाच्या कोणत्याही कोप—यात असं पुस्तक वाचता येते तसेच या पुस्तकांमध्ये चित्र आणि ग्राफिक्सबरोबरच ॲनिमेशनचाही वापर करता येतो. आकर्षक रंग आणि मल्टिमेडियाचा वापर शक्य असल्याने वाचक या माध्यमाकडे आकर्षित होतात. यामध्ये लेखक स्वत: पुस्तकाचे प्रकाशन करु शकतात ई — बुक रिडिंग डिव्हाईसचा वापर करुन असं पुस्तक कुठेही नेता येते. यात मेमरी क्षमता जास्त असल्यास अशा डिव्हाइसमध्ये एकावेळी शेकडो पुस्तकांचा साठा करुन ठेवण्याची सोय असते. या अनुषंगाने महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाने विद्यापीठाच्या संकेतस्थळावर विविध कृषि विषयांची ७२४ पुस्तके वाचकांना उपलब्ध करून दिली आहेत. तसचे ई—बुक वाचण्यासाठी ६५ संगणक व ४ ई—बुक रिडर उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत. याचे अनेक फायदे आपणास सांगता येतील एकच पुस्तक अनेक वाचक एका वेळी वाचू शकतात, जागातील कोणत्याही ठिकाणहून वाचण्याची सोय होते. वाचनोपयोगी, पुस्तकांची मांडणी—बांधणी नाही गंथालयात जागा व्यापत नाही, एक

पुस्तक वाचकांनी किती वेळा वाचले किंवा डाऊनलोड केले याचे मोजमाप करणे शक्य आहे, पुस्तक संभाळण्याची जबबादारी ग्रंथालयावर नाही. हायपर लिंक्समुळे पुढील संदर्भ जोडण्याची सुविधा,वाचक स्वत:बरोबर एकापेक्षा जास्त पुस्तके घेऊन जाऊ शकतात. ई—बुक्स वापराचे काही तोटेही आहेत. १) सतत संगणकासमोर बसून वाचन कारावे लागते, ई—बुक्सची आवृत्ती संपण्याची भिती नाही. २) तंत्रज्ञान प्रगतीमुळे ग्रंथालयाने घेतलेल्या सुविधा व साधने कालबाहय होण्याची शक्यता आहे, ३) विजेची २४/७ अवश्यकता, प्रकाशनमूल्य कमी असूनही प्रायव्हसीच्या धोके ओहेत. ४) ई—बुक स्वस्त नाहीत, ई—बुक वाचण्यासाठी एक युनिफॉर्म प्लॅटफॉर्म नाही.

ई—बुक रिडर :— सोनीचा ई—बुक रिडर आणि अमेझॉनचा किंडल हे ई—बुक्ससाठी लोकप्रिय असणारे ई—बुक रिडर्स. ॲपलने आयपॅड हा टॅब्लेट पीसी या प्रकारचा कॉम्प्युटर बाजारात आणल्यावर त्यावर इ—बुक्स वाचणा—यांची संख्या मोठया प्रमाणात वाढली आहे. बहुसंख्य ई—बुक रिडर्सना वायरलेस इंटरनेट जोडण्याची सोय असते. त्यावरून ई—बुक विक्रेत्यांनी निर्माण केलेल्या विशिष्ट फॉरमॅटमधील पुस्तके वाचता येतात. याशिवाय पीडीएफ/वर्ड अशा प्रकारातल्या फाईल्सही यावर वाचता येतात. अमेझॉन, बार्न्स ॲण्ड नोबल, ॲपल यांच्या वेबसाइटवर ई—बुक्स मोठ्या प्रमाणात विकली जातात. कोणत्याही प्रकारच्या माध्यमाचे डिजिटल स्वामित्वहक्क सुरक्षित ठेवण्याची दक्षता या फाईल्स पुरवणा—या वेबसाईट्स घेत असतात. ई—बुक रिडर्सची किंमत सरासरी पाच ते दहा हजारांच्या आसपास आहे.

किंडल— किंडल म्हणज एखादया पुस्तकाच्या आकाराचे हातात सहज धरता येईल असे यंत्र. किंडल वर विशिष्ट वेबसाईटवरून घेतलेलीच पुस्तके वाचतो येतात.

३) ई—जर्नल्स:—

संशोधकांना अद्यावत माहितीचा प्रसार त्वरीत व्हावा तसेच हस्तलिखित प्रकाशकांपर्यत पोचणे,त्यातील बदल—फेरबदल, लेखकांकडून पुनर्लेखन, छपाई, वितरण या सर्व प्रक्रियांना लागणारा

वेळ वाचावा म्हणून या संकल्पनेचा उगम झाला. संगणकामुळे दळणवळण व इंटरनेटच्या विकासामुळे ई—जर्नल्सची लोकप्रियता वाढली. या ई—जर्नल्समध्ये जे—गेटने महत्वाचे पाऊल टाकले जे—गेट चा अर्थ जम्मू गेट वैश्विक पत्रिका होय सूचना इंडीया लिमिटेड यांचेमार्फत जे—गेटला अखंड लाखो जर्नल्स आणि लेख हे उपलब्ध करून देण्यात आले त्यात विविध प्रकाशकांची विशाल डेटाबेससह व अनूक्रमांकासह भारतात विविध क्षत्राशी व विषयांशी निगडीत सहकारी तत्व कार्यरत आहेत. यामध्ये भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नवी दिल्ली यांनी २००८ मध्ये भारतातील कृषि विद्यापीठांच्या व कृषि संशोधन संस्थांच्या ग्रंथालयांसाठी सहकारीता उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. त्यात https://jgateplus.com/ या संकेस्थळावर विविध ई जर्नल्स प्रकाशकांनी ४,२७९ ई—जर्नल्स लिंकसह विद्यापीठांच्या वाचकांसाठी उपलब्ध आहे. विद्यार्थी त्यातून संदर्भ घेतात.

अशाप्रकारे भारतातील १२६ ग्रंथालयांना सहकारी तत्वावर ४,२७९ जर्नल्स उपलब्ध करून दिलेली आहेत. यात काही सारांश आहेत तर काही फुलटेस्क्ट आहेत. तर काही संशोधनात्मक लेख वाचकांना सहकारी तत्वावर मागणी केल्यास ज्या ग्रंथालयात ते उपलब्ध आहेत, तेथून ते नि:शुल्क पोस्टाव्दारे पुरवले जातात.

४) सीडी रोम डेटाबेस:—

सीडी रोम म्हणजे सीडीमध्ये रेकॉर्ड स्वरूपात साठवलेल्या माहिती पध्दतीला डेटाबेस असे म्हणतात. सुचीय माहिती किंवा मूळ

माहिती असलेली सीडी रॉमवर प्रकाशित केली जातात आज रोजी अशा प्रकारच्या सीडीज् महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात २१ प्रकारच्या कृषि विषयक डेटाबेस तबकडया असून,विनस्पायर या टूलव्दारा एका क्लीकमध्ये हजारो संदर्भ गोषवारे उपलब्ध होतात सन १९७२ ते २०१२ पर्यंतच्या जगातील प्रसिध्द होणा—या १८,००० कृषि संशोधनात्मक नियतकालिकामधील लेखांचे गोषवारे यात संकलित केलेले आहेत. त्यामुळे वाचकांचा वेळ वाचतो व क्षणात जगातील संशोधनाचा गोषवारा काढता येतो.

५) **ई—प्रबंध डेटाबेस/ फुलटेक्स :—**

महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात अनेक कृषि विषयांचे संशोधन प्रबंध सध्या ऑनलाईन स्वरूपात उपलब्ध आहेत. (भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नवी दिल्ली यांच्या आर्थिक सहकार्याने राष्ट्रीय कृषि अभिनव योजनेतंर्गत (एनएआईपी) ही योजनेतंर्गत अशा प्रकारचा प्रकल्प हाती घेतला असून त्याला कृषि प्रभा असे नाव देण्यात आले आहे) यामध्ये कृषि संबधित विषयांवर आचार्य पदवी (Phd) व पदवीत्तर पदवीचे (M Tech/Msc Agri.) प्रबंध ऑनलाईन पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत. प्रबधांचा गोषवारा डेटाबेस आजही विद्यापीठाच्या www.mpkv.mah.inc.in या संकेतस्थळावर विनामूल्य उपलब्ध आहे. कृषि कोष हया डेटाबेसमध्ये आज रोजी भारतातील आचार्य (Phd) पदवीसाठी १९६८ सालापासूनचे विद्यापीठाचे ९८८४ प्रबंध उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहे. https://krishikosh.egranth.ac.in/ या लिंकव्दारे ते वाचकांना उपलब्ध केलेले आहेत. तसेच महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयातील ९८८४ प्रबंधाचे डीजीटायजेशन पूर्ण झाले असून विद्यार्थ्यांना नेटव्दारा उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत.

७) **ई—ग्रंथ:—**

म.फु.कु.वि., राहुरी विद्यापीठ ग्रंथालयात भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नवी दिल्ली यांचेमार्फत 'ई—ग्रंथ' योजना सुरू आहे. राष्ट्रीय कृषि अभिनव योजनेतंर्गत (एनएआईपी) ही योजना विकसित

करण्याचे काम सोपवण्यात आले आहे. या योजनेत भारतातील १२ कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांचा समावेश करून त्या ग्रंथालयातील उपलब्ध वाचनसाहीत्याचे संगणकीकरण करावयाचे आहे. या योजनेचे जागतीक तालिका केंद्र (ओसीएलसी) अमेरिका या केंद्राच्या तालिकेला विद्यापीठ ग्रंथालयाची तालिका (कॅटलॉग) जोडणे, देश पातळीवर कृषि तालिका (ॲग्रीकॅट) तयार करणे, विद्यापीठ स्तरावर संस्थेचा संग्रहसाहित्य Institutional Repository तयार करणे हे उदिष्ट आहे.

८) **कृषि सांख्यिकी विषयक माहिती** (आकडेवारी) :—

देशाची,इतर राज्यांची तसेच महाराष्ट्राची कृषि विषयक सांख्यिकी माहिती विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन उपलब्ध करण्यासाठी ग्रंथालयाने या संकेतस्थळाची वर्गणी भरली आहे. त्यामुळे आजरोजी विद्यार्थ्यांना इंटरनेटव्दारा सदर www.Indiaagristat.com संकेतस्थळातून असंख्य प्रकारची कृषि विषयक आकडेवारी डाऊनलोड करता येते. आयपीव्दारे सदरची जोडणी दिलेली असल्यामुळे युझर नेम व पासवर्डची गरज भासत नाही.

९) डीजीटल फोटोः—

विद्यापीठ ग्रंथालयात विविध प्रकारच्या पिकांवर जे वेगवेगळया प्रकारचे रोग पडतात त्याची स्थिती कशी होते याचा अभ्यास करता येतो.तसेच डिजीटल फोटोचें ८ संग्रह संगणकात उपलब्ध आहेत. आचर्य आणि पदवीत्तर पदवीचे विद्यार्थी या फोटोचां वापर आपल्या प्रबंधात करतात.

१०) व्हीडीयो कॅसेट्सः—

ग्रंथालयामार्फत वाचकांना,संशोधकांना त्यांच्या माहिती गरजेनुसार संदर्भ सेवा दिली जाते. त्यासाठी वाचकांना व संशोधकांना संदर्भ सेवा प्रभावीपणे देण्यासाठी मल्टिमिडीया यासारख्या प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. याकरीता विद्यापीठाने ऑडीओ/व्हीडीयो अशा ११५ कॅसेट उपलब्ध करून दिलेल्या आहे व डीव्हीडी ५७ उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.देशातील वर उल्लेख केलेल्या ४ अभिमत कृषि विद्यापीठे आणि ८ राज्य कृषि विद्यापीठाच्या सहकार्यातून ही योजना चालू असून ती आता अंतीम टप्यात आलेली आहे. या योजनेमुळे देशाची आणि जागतीक तालिका इंटरनेटव्दारे उपलब्ध होणार आहे.

महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचा हा सर्वांगीण विकास आर्थिक प्रशासकीय पाठिंबा आणि तांत्रिक ज्ञान याशिवाय

कदापि शक्य झाला नसता. तथापी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाचे सन्माननीय कुलगुरू डॉ. पी. जी. पाटील सर यांचा दूरदृष्टीपणा आणि तंत्रज्ञानाबाबतची संकल्पना याबाबतचे त्यांचे सततचे मार्गदर्शन मा. अधिष्ठाता (कृषि) डॉ. रसाळ सर यांच्या अधिपत्याखालील ग्रंथालय समितीचा पाठिंबा आणि ग्रंथपालांचे बरोबर काम करणारा ग्रंथालयीन कर्मचारी वर्ग या सर्वांचे अथक परिश्रमामुळे महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण आणि वाचन संस्कृतीचा विकासामुळे आज विद्यार्थी/प्राध्यापक/संशोधक/भेट देणारे शेतकरी तसेच बहिस्थ: विद्यापीठातील संशोधक आणि विद्यार्थी घेत फायदा घेत आहेत.

❑❑❑